SERVIRE'S ENCYCLOPAEDIE

Afd.: Practische Taalwetenschap

Redacteur:
Prof. Dr. A. W. DE GROOT

B 9a
6

*

De nummering der deeltjes sluit aan bij het algemeen overzicht zoals dat voorkomt op pag. 1.
Cijfer en letter boven de streep wijzen dus de wetenschap aan, het cijfer onder de streep is het volgnummer van het deeltje in die wetenschap.
Hierdoor kunnen de deeltjes van een wetenschap gemakkelijk bij elkaar worden gehouden en wordt het naslaan van bepaalde begrippen aan de hand van het betreffende register vereenvoudigd.

*

HISTORISCHE GRAMMATICA

VAN HET

LATIJN

DOOR

Prof. Dr. H. H. JANSSEN

DEEL I

DE KLANKEN

1952
SERVIRE - DEN HAAG

INLEIDING

Deze beknopte historische grammatica wil een overzicht geven van wat er in de historische periode aan vormen en klanken in het latijn in gebruik is geweest, daarbij trachtend deze gegevens systematisch te ordenen en in hun historische ontwikkeling te laten zien.

Het eerste deel behandelt de taalklanken, en beziet die eerst afzonderlijk, vervolgens in hun gedragingen als elementen van de lettergreep, dan van het woord en tenslotte van de zin. Het tweede deel zal een overzicht geven over vorming en flexie der nomina, der pronomina en der verba.

Overeenkomstig de opzet van de serie, waarin deze deeltjes verschijnen, wordt beoogd in de eerste plaats aan de niet-vakman een algemeen overzicht te bieden, dat beantwoordt aan de hedendaagse stand onzer kennis van de historische grammatica van het latijn. Vandaar dat, omwille van dit algemeen oriënterend karakter, een discussie ook over die punten, die een meer uitvoerige bespreking ten volle zouden verdienen, vermeden moest worden. Ik heb hierbij getracht mij in dubieuze kwesties een zoveel mogelijk objectief verantwoord oordeel te vormen, maar de ter zake kundige lezer zal meer dan eens opmerken, dat ik gedwongen was uit verschillende gangbare opvattingen, die elk op goede gronden verdedigd kunnen worden, een subjectieve keuze te doen, zonder dat het mogelijk was de argumenten voor mijn opvatting uitvoeriger uiteen te zetten. Ook was het uitgesloten, om in het korte bestek van deze samenvatting alle verschijnselen te bespreken of ook maar te noemen. Het was noodzakelijk de aandacht te beperken tot de hoofdlijnen van het systeem en te trachten deze zoveel mogelijk te laten uitkomen. Ten behoeve van degenen, die op de afzonderlijke punten dieper willen ingaan, of over bepaalde onderdelen volledige inlichtingen wensen te verkrijgen, is een korte litteratuurlijst opgenomen, die niet een overzicht wil bieden van de geraadpleegde werken, maar die uitsluitend tot strekking heeft voor de lezer een wegwijzer te zijn bij verdere terreinverkenningen. Hierbij is dan ook ernaar gestreefd, om werken van uiteenlopende richting aan te halen, zodat op meer dan één weg de aandacht wordt gevestigd.

Men kan een historische grammatica van het latijn opzetten

en daarbij aan de hand van de methode der taalvergelijking de praehistorische periode als uitgangspunt nemen, om van daaruit de verdere ontwikkeling te bestuderen. Men kan echter ook uitgaan van het grammaticale systeem, zoals het in de historische bronnen is gegeven en de ontwikkeling aanduiden, die dit systeem heeft ondergaan. De eerste methode heeft in de moderne tijd de voornaamste winst voor de latijnse grammatica kunnen boeken en heeft ons de oplossing en verklaring geschonken van tal van moeielijke problemen, waarin alleen door middel van de taalvergelijking klaarheid kon worden gebracht. Zij leent zich echter minder voor een beknopte weergave en eist een dieper gaande discussie van tal van detailpunten. De tweede methode kan uit zich zelf niet voor alle onderdelen een verklaring bieden, maar is beter in staat, om de grote lijnen van het systeem en de wezenlijke kenmerken van het latijn als afzonderlijke taal te doen uitkomen. Bovendien veronderstelt zij van de lezer geen diepere kennis van een grotere groep van andere indo-europese talen. In deze grammatica is de laatste methode gevolgd, zodat alle aandacht valt op het latijn zelf en andere talen, met name het grieks slechts sporadisch worden aangehaald, om een verschijnsel toe te lichten, dat niet uit het latijn zelf verklaard kan worden. Natuurlijk is wel herhaaldelijk met de resultaten van de vergelijkende historische grammatica rekening gehouden, ook zonder dat haar methode is gevolgd. Ik meen, dat op deze wijze de bestemming van het werkje het best is gediend. Het wil immers aan de belangstellende niet-vakgenoot een eerste oriëntatie bieden op het terrein van de latijnse historische grammatica; in de tweede plaats wil het de aankomende universiteitstudenten in deze wetenschap inleiden; en tenslotte kan het wellicht voor de leraar in de hoogste klassen van het gymnasium een hulpmiddel zijn, wanneer hij de taalkundige belangstelling van de leerlingen iets verder wil richten, dan de horizon van de gewone schoolgrammatica reikt.

De geschiedenis van het latijn is niet zeer gecompliceerd. Het is in wezen de taal van Rome, die zich als algemeen beschaafd geleidelijk over Italië en vervolgens over het gehele romeinse imperium heeft verbreid. In tegenstelling met Griekenland heeft Italië geen verscheidenheid van cultuurdialecten gekend, die elkander onderling zouden kunnen

hebben beïnvloed. Wanneer dit latijn met het begin van de 2e eeuw voor Chr. in meer gedetailleerde vorm in het licht der geschiedenis treedt, liggen de grote lijnen van uitspraak, morphologie en zinsbouw vast, en de veranderingen, die zich hierin voordoen, hebben in de eerstvolgende eeuwen alleen betrekking op bijzonderheden. Zo is het b.v. niet moeielijk, om met een normale kennis van het klassieke Ciceroniaanse latijn de comedies van Plautus uit het begin der 2e eeuw v. Chr. te lezen. Verschuivingen, die het gehele systeem aantasten, doen zich pas voor in de laat-latijnse periode, waarin zich de overgang naar de afzonderlijke romaanse talen voltrekt, een proces, waarvan de historische bronnen ons de ontwikkeling in bijzonderheden niet laten zien. Onze beschrijving van het latijn moet dus wel uitgaan van de structuur der taal, zoals deze zich in de centrale periode, ongeveer 100 v. Chr.–200 n. Chr., demonstreert, om van hieruit de bijzonderheden van de historische groei en ontwikkeling aan te stippen. Hierbij zal herhaaldelijk gelegenheid bestaan, om te wijzen op de ontwikkelingstendenties, zoals die in de minder gebonden populaire taal (in dit opzicht niet zelden samengaande met de dichtertaal) in tegenstelling tot de conservatieve cultuurtaal tot uitdrukking komen.

De lange quantiteit der vocalen wordt, voor zover ze bekend is, in deze grammatica aangeduid door een streepje boven de betreffende vocaal. De korte quantiteit wordt niet uitdrukkelijk aangegeven, behalve in die gevallen, waarin het gewenst is de bijzondere aandacht erop te vestigen. De *-o* op het einde der woorden in de nom. sing. der 3e decl. en in de 1e pers. sing. der verba wordt wegens de onzekerheid en de wisselingen in de uitspraak niet als lang aangemerkt, behalve natuurlijk bij de reconstructievormen, die betrekking hebben op de periode, waarin deze *-o* zeker algemeen lang werd gesproken. Als regel heeft de aanduiding van de lange quantiteit der vocalen niet plaats, wanneer litteraire teksten of inscripties worden geciteerd, daar hier eenvoudig de orthographie van de overlevering wordt gevolgd.

Om wille van de duidelijkheid worden bij de behandeling van grammaticale vormen consonantische *i* en *u* weergeven met *i* en *v*, ofschoon het latijnse alfabet deze tekens niet heeft ge-

kend. Overigens wordt overeenkomstig de traditie de *j* vermeden, de *v* echter gehandhaafd. In de groepen *qu* en *gu* wordt omwille van de traditie steeds *u* niet *v* geschreven.

TEKENS EN AFKORTINGEN

* vóór een woord duidt aan, dat we te doen hebben met een niet in de overlevering voorkomende, doch slechts door reconstructie gewonnen vorm.

> betekent „is geworden tot", bv. *e* > *i* = „*e* is geworden tot *i*".

< betekent „is ontstaan uit", b.v. *u* < *o* = „*u* is ontstaan uit *o*".

: tussen twee klanken of vormen duidt aan, dat deze met elkander vergeleken worden, b.v. *t* : *d* = „*t* staat naast (in tegenstelling tot) *d*"; *ago* : ā*ctus* = „*ago* staat naast ā*ctus*".

– achter een letterteken duidt aan, dat het betreffende phoneem in beginpositie = aan het begin van een woord staat, b.v. *s*– (*semper*); vóór een letterteken, dat het betreffende phoneem in eindpositie = aan het einde van een woord staat, b.v. –*a* (*toga*); vóór en achter een letterteken, dat het betreffende phoneem in middenpositie = in het midden van een woord staat, b.v. –*r*– (*mūrus*).

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum.*

K = *Grammatici Latini* ex rec. H. Keilii, I – VII. Leipzig 1857–1880. B.v. Velius Longus XII 72, 7 K = „Velius Longus in het 7e deel blz. 72, regel 7 van de uitgaven van Keil."

De voornaamste grammatici, die uit deze uitgave van de *Grammatici Latini* geciteerd worden zijn:

Caper 2e eeuw n. Chr.
Cassiodorus c. 485–580 n. Chr.
Charisius 4e eeuw n. Chr.
Consentius c. 5e eeuw n. Chr.
Marius Victorinus 4e eeuw n. Chr.
Pompeius c. 5e eeuw n. Chr.
Priscianus c. 500 n. Chr.
Probus : Appendix Probi 3e eeuw n. Chr. (?)
Terentius Scaurus 2e eeuw n. Chr.
Velius Longus 2e eeuw n. Chr.

Andere auteurs, die in verband met grammaticale kwesties vaker worden geciteerd, zijn:

Cicero 106–43 v. Chr., vooral zijn geschrift *Orator*, ed. G. Friedrich, Leipzig, Teubner 1907.

Festus 2e–3e eeuw n. Chr. Zijn werk is een uittreksel uit *De verborum significatu* van de grammaticus Verrius Flaccus uit de tijd van Augustus, en is op zijn beurt weer geëxcerpeerd door Paulus Diaconus (c. 725–797 n. Chr.). De helft ongeveer is overgeleverd in de redactie van Festus de andere in die van Paulus Diaconus. Uitgave van W. M. Lindsay, *Sexti Pompei Festi de verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome.* Leipzig, Teubner 1913.

Gellius 2e eeuw n. Chr. *Noctes Atticae*, ed. M. Hertz – C. Hosius (2 dl.). Leipzig, Teubner 1903 (nieuwe uitgave van dl I, ibid. 1937).

Lucilius 180–102 v. Chr.; satirendichter en grammaticus. Uitgave der fragmenten door F. Marx (2 dl.). Leipzig, Teubner 1904–1905. Opnieuw uitgegeven door E. Bolisani. Padova 1932.

Nigidius Figulus 1e eeuw n. Chr.

Probus 1e eeuw n. Chr.

Quintilianus c. 35–95 n. Chr. *Institutio Oratoria*, ed. L. Radermacher (2 dl.). Leipzig, Teubner 1907–1935.

Varro 116–27 v. Chr. *De Lingua Latina* (LL), ed. R. G. Kent. Harvard Univ. Press en London, Heinemann 1938.

VERKLARING VAN ENKELE MINDER GEBRUIKELIJKE TERMEN

Phoneem.

De kleinste phonologische eenheid, die als zelfstandig woorddeel voorkomt en kennelijk van een andere phonologische eenheid verschilt.

Voor het latijn is *a* een phoneem, evenals ā, *e*, ē etc. Daarentegen is *ü* geen phoneem, daar deze klank, hoewel voorkomend in het latijn, niet duidelijk wordt onderscheiden van *i* en *u*. Anderzijds is ook *ae* geen phoneem, daar het taalgevoel deze klank niet ervaardt als een kleinste phonologische eenheid, maar veelmeer als een verbinding van de beide phonemen *a* en *e*.

Oppositie

Verhouding tussen twee willekeurige phonemen, die in een bepaalde taalgemeenschap door het taalgevoel als kennelijk van elkander verschillend worden ervaren.

In het latijn staat *a* in oppositie tot ā, maar ook tot *e*, of tot *u*, of tot *s*, of tot *b*, of tot *l* etc.

Correlatie.

Systeem van phonologische opposities, gekenmerkt door een gemeenschappelijke correlatie-eigenschap.

Het latijn kent bij de vocalen de quantiteitscorrelatie, waarbij dus het onderscheid tussen lange en korte vocalen de gemeenschappelijke correlatie-eigenschap is, *a* : ā = *e* : ē = *o* : ō etc. Bij de consonanten kent het latijn verschillende correlaties; zo voor de gehele groep de geminatiecorrelatie, *p* : *pp* = *t* : *tt* = *l* : *ll* = *s* : *ss* etc.; en voor de groep der occlusivae de stemtooncorrelatie, *p* : *b* = *k* (*c*) : *g* = *t* : *d*.

Neutralisatie.

Het verschijnsel, dat een taal in bepaalde posities geen verschil kent tussen twee phonemen, die in andere posities wel onderscheiden worden.

Normaal kent het latijn een onderscheid (correlatie) tussen lange en korte vocalen; op het einde van meerlettergrepige

woorden vóór *–m*, *–t*, *–r*, en *–l* wordt echter steeds een korte vocaal gesproken, zodat we zeggen, dat in deze positie de quantiteitscorrelatie geneutraliseerd is; *laudat* maar *laudāre*, *rēctor* maar *rēctōris* etc. Het nederlands kent het onderscheid (correlatie) tussen stemloze en stemhebbende medeklinkers. Op het einde der woorden wordt echter iedere medeklinker stemloos gesproken, zodat de stemtooncorrelatie in deze positie geneutraliseerd is; de oppositie *t* : *d* bepaalt het verschil tussen *rijten* : *rijden*, maar de 1e, 2e en 3e pers. sing. van beide werkwoorden *rij(d)t* wordt zonder onderscheid met *t* gesproken (*–dt* is een kwestie van orthographie).

Functioneel. Relevant.

Een onderscheid op het gebied der taalklanken heeft functionele waarde of is relevant, wanneer het dient om woorden of vormen naar hun betekenis of naar hun syntactische functie ten opzichte van elkander te differentiëren.

In het latijn heeft b.v. de verhouding *a* : ā functionele waarde of is relevant; *labrum* „lip" staat naast *lābrum* „badkuip", en *toga* nom. voc. sing naast *togā* abl. sing. Daarentegen heeft de tegenstelling *i* : *ü* geen functionele waarde of is niet relevant, daar zij niet voor het differentiëren van woorden of vormen wordt gebruikt; zo zijn *optimus* en *optumus* (gesproken met *ü*) dezelfde woorden.

De functionele belasting van een bepaalde oppositie of correlatie duidt op haar relatieve frequentie in het practische taalgebruik; zo is b.v. de functionele belasting van de oppositie *a* : ā aanmerkelijk groter dan van *l* : *ll*. De eerste tegenstelling immers kan in vrijwel alle posities in het woord voorkomen, de laatste komt uitsluitend voor in bepaalde posities t.w. tussen vocalen en wel voornamelijk na korte vocalen.

Variatie van phonemen. Combinatorische varianten.

Bijkomstige verschillen in de uitspraak van één en hetzelfde phoneem, die optreden naast de dominerende verschillen, die het karakter der phonologische opposities bepalen. Zij kunnen het gevolg zijn hetzij van individuele eigenaardigheden in de uitspraak, hetzij van dialectische afwijkingen, hetzij van de invloed, die de uitspraak der phonemen ondergaat van bepaalde

omringende klanken in het woord. In het laatste geval spreekt men van combinatorische variaties of varianten.

In het latijn is de *ü*, die gesproken wordt in de middensyllaben van woorden als *ultumus*, *monumentum*, en in de beginsyllabe van *lubet* een combinatorische variant van de *i*, die deze afwijking in een bepaalde tijd en in de mond van bepaalde personen krijgt onder invloed van de volgende labiale *m*, respectievelijk *b*. Eveneens is de velare *n* van woorden als *uncus* en *magnus* een combinatorische variant van de *n*, respectievelijk van de *g* onder invloed van de volgende velaar of nasaal.

Concomitant.

Is een bijkomstige eigenschap in de uitspraak der phonemen, die regelmatig (dus niet slechts in bepaalde posities of bij bepaalde personen) als begeleidend verschijnsel optreedt, naast de dominerende eigenschappen, die het karakter der phonologische opposities bepalen.

Zo is het dominerend karakter van het klassieke latijnse woordaccent van muzikale aard; daarnaast treedt echter in de uitspraak als bijkomstig of concomitant verschijnsel een intensiteitsnuance aan de dag. De tegenstelling tussen lange en korte vocalen wordt primair gekenmerkt door een quantiteitsverschil, maar als begeleidend verschijnsel vertonen de korte vocalen in het latijn een relatief meer open uitspraak dan de lange.

Semanteem. Morpheem.

Het element, dat de drager van de kernbetekenis in een woord is, noemt men het semanteem; de elementen, die aan een woord zijn specifieke vorm geven, worden daarentegen de morphemen genoemd.

In de latijnse serie *dūc–i–s* „jij voert", *duc–s* (geschr. *dux*) „aanvoerder", *duc–tōr–em* (acc. sing.) „leider" is *dūc–/duc–* het semanteem als drager van de gemeenschappelijke kernbetekenis „voeren"; de toegevoegde elementen zijn morphemen, die het karakter van de vormen als substantiva, respectievelijk verbum bepalen en hun syntactische posities in de zin aanduiden.

Woordnaad.

Is de plaats, waar in een woord semanteem en morpheem,

of het ene morpheem en het andere morpheem samenkomen: *duc–tōr–em*.

Verder verklaring van taalkundige termen kan men, zo nodig, vinden in:

J. SCHRIJNEN, *Handleiding bij de studie der vergelijkende indogermaansche taalwetenschap, vooral met betrekking tot de klassieke en germaansche talen.* 2e dr. Leiden 1924.

J. MAROUZEAU, *Lexique de la terminologie linguistique.* 3e éd. Paris 1952.

N. VAN WIJK, *Phonologie. Een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap.* 's-Gravenhage 1939.

J. B. HOFMANN–H. RUBENBAUER, *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie.* Heidelberg 1950.

HET ALFABET

§ 1. Het latijnse alfabet telt in de tijd van Cicero 21 lettertekens: *A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U X*. Vast staat, dat dit alfabet teruggaat op een oude vorm van het griekse alfabet. Er bestaat echter verschil van mening over de vraag, of we, zoals oudere onderzoekers oordeelden, te doen hebben met een directe ontlening aan het alfabet van een grieks-Chalcidische kolonie in Campanië – zeer waarschijnlijk Cumae –, of dat, naar het oordeel neergelegd in recentere studies, deze ontlening heeft plaats gehad via een oudere vorm van het etruscische alfabet en dan uiteindelijk teruggaat niet op een grieks alfabet van een kolonie in Italië, maar op een alfabet, dat in gebruik was in midden Griekenland.

§ 2. Het latijnse alfabet gebruikt de tekens *I* en *V* zowel ter weergave van de klinkers *i* en *u* alsook ter aanduiding van de halfkinkers *i* en *u*. Op de moeielijkheden en de verwarring, die hiervan het gevolg zijn, wordt door de latijnse grammatici herhaaldelijk gewezen. Het taalgevoel constateerde hier een onvolmaaktheid in de orthographie. Men vergelijke Quintilianus I 4, 10: atque etiam in ipsis vocalibus grammatici est videre, an aliquas pro consonantibus usus acceperit, quia „iam" sicut „etiam" scribitur et „quos" ut „tuos" „maar ook in het bijzonder bij de klinkers dient de grammaticus erop te letten, of het taalgebruik niet sommigen ervan als medeklinkers is gaan voelen; want *iam* wordt op dezelfde wijze geschreven als *etiam* en *quos* als *tuos*". De schrijfwijze *j* en *v* dateert uit de middeleeuwen en werd eerst algemeen bekend door de zestiende eeuwse humanist Petrus Ramus (Pierre de la Ramée). Bij de moderne transcriptie van latijnse teksten wordt veelal het teken *j* vermeden, daarentegen *v* meestal gebruikt.

§ 3. Het klassieke latijnse alfabet heeft drie verschillende tekens voor de stemloze velare occclusiva *C K Q* en één voor de stemhebbende *G*. Het laatste teken is een latijnse innovatie, volgens de overlevering ingevoerd door Sp. Carvilius Ruga in het midden van de 3e eeuw v. Chr., en gevormd doordat een klein verticaal streepje beneden aan de *C* werd toegevoegd.
Vóór die tijd onderscheidde het latijn in de orthographie

dus niet de stemloze van de stemhebbende velare occlusiva in overeenstemming met het etruscisch, dat deze tegenstelling niet kent. Van de andere kant echter had het latijn, eveneens weer in navolging van het etruscisch, voor de velare occlusiva drie verschillende lettertekens naar gelang het timbre van de volgende vocaal, en wel de *k* vóór volgende *a* en vóór consonant: *KA*, *KR* etc., de *c* vóór *e* of *i*: *CE*, *CI*, de *q* vóór *o*, *u* en *v*: *QO*, *QV*. Dit wil echter niet zeggen, dat de uitspraak van de *k*-klank in het latijn, zoals dat wèl in het etruscisch het geval was, in deze drie posities zozeer verschilde, dat men er drie verschillende phonemen in voelde. Het tegendeel wordt bewezen door het feit, dat van begin af aan in de orthographie het bovenvermelde onderscheid niet streng in acht wordt genomen, en in het klassieke latijn het teken *c* vóór alle vocalen zonder onderscheid wordt gebruikt. Ten tijde van Cicero is de verdeling der drie tekens dan ook deze, dat *k* practisch is uitgeschakeld en alleen nog voortleeft in ambtelijke afkortingen als *K.* of *Kal.* (*Kalendae*), *K(aeso)*, *k(alumniae)* *k(ausa)*; *q* wordt alleen gebruikt vóór *v*; op oudere inscr. echter ook nog vóór *o* en *u*, zodat b.v. *pequnia* de normale ambtelijke schrijfwijze bleef tot in de tijd van Cicero. In alle andere gevallen wordt *c* gebruikt. Van de andere kant is voor de stemhebbende velare occlusiva het teken *g* vast ingeburgerd, waaruit blijkt, dat het latijnse taalgevoel de behoefte had ook hier (zoals bij de dentalen en labialen) de oppositie stemhebbend: stemloos tot uitdrukking te brengen. Als relict van de oorspronkelijke etruscische invloed blijft *c* i.pl.v. *g* alleen in enkele afkortingen: *C.* voor *Gāius* en *Cn.* voor *Gnaeus*.

§ 4. Ten tijde van Augustus worden opnieuw twee lettertekens aan het griekse alfabet ontleend: *Y* en *Z*, die echter uitsluitend bij de weergave van vreemde, vooral griekse woorden en eigennamen worden gebruikt. In de oudere griekse leenwoorden werd gr. *υ* weergegeven door *u* en *ζ* door *s* in beginpositie of door *ss* in middenpositie b.v. *Sētus*, *māssa*, gr. *Ζῆθος*, *μᾶζα*.

(Voor de aanduiding van de lange quantiteit der vocalen en de orthographische weergave der gegemineerde consonanten vergelijke men beneden § 6 en § 87).

DE QUANTITEIT DER VOCALEN

§ 5. Het latijn bezit naast elkaar een serie van korte en een serie van lange vocalen. Het onderscheid tussen ă en ā, ĕ en ē, ĭ en ī, ŏ en ō, ŭ en ū bestaat hierin, dat voor het gevoel van de taalgebruiker de uitspraak van de korte vocalen zich binnen één tijdseenheid (unum tempus) voltrekt, terwijl de uitspraak der lange vocalen twee tijdseenheden (duo tempora) duurt. De absolute duur van een tijdseenheid staat natuurlijk niet vast. In lange woorden duurt de uitspraak der vocalen absoluut genomen korter dan in woorden van geringere omvang. Voor het taalgevoel maakt dit echter geen verschil. Naar verhouding is de duur van een lange vocaal zowel in woorden van grotere als van geringere omvang het dubbele van de tijd, die men nodig heeft voor het uitspreken van een korte vocaal, en alleen deze relatieve duur is voor het taalgevoel van belang.

Voor de latijnse taalgebruiker zijn dus ă en ā, ĕ en ē etc. telkens twee verschillende phonemen, die in het woord in dezelfde posities voor kunnen komen en dan dienen om een semantisch of functioneel onderscheid aan te duiden. Zo staan naast elkander *mălus* „slecht" en *mālus* „mast", *illĭx* „verlokkend" en *illēx* „buiten de wet", *rosă* nom. sing. en *rosā* abl. sing, *lătro* „ik blaf" en *lātro* „rover", *lăbrum* „badkuip" en *lābrum* „lip".

§ 6. Ofschoon het officiële latijnse alfabet voor korte en lange vocalen dezelfde tekens gebruikt, zijn er toch verschillende pogingen geweest, om dit voor het latijnse klanksysteem zo belangrijke onderscheid ook in de orthographie tot uitdrukking te brengen. Reeds vroeg trachtte men dit te doen door het schrijven van een dubbele *a*, *e*, *u*, misschien ook *o*, maar niet *i*. Dit gebruik werd vooral gepropageerd door de dichter-grammaticus Accius, die tot in de 1e eeuw v. Chr. leefde. Men schreef dus *paastores*, *seedes*, *iuus*. Hiernaast treedt diphtongische schrijfwijze op; zo werd sinds 150 v. Chr. vaker *ei* geschreven voor ī. Sinds begin 1e eeuw v. Chr. vinden we in de inscr. verder voor ī de z.g. *I* longa, een boven de regel uitstekende *I*, en ook wordt ter aanduiding van de lange quantiteit boven de verschillende vocalen de z.g. apex, meest in de vorm van een acutus (') geplaatst.

§ 7. Naast dit quantiteitsverschil zijn er tussen de latijnse lange en korte vocalen nog andere minder opvallende verschillen aanwezig. De ĕ werd, relatief genomen, meer open gesproken dan de ē; ĕ klonk dus meer in de richting van *a*, ē meer in de richting van *i*. Een overeenkomstig verschil in openingsgraad was aanwezig bij de uitspraak van lange en korte *o*, *u* en *i*. Dat het latijnse taalgevoel zich ook dit onderscheid, zij het slechts tot op zekere hoogte, bewust was, blijkt uit de nu eens meer dan weer minder duidelijke uitspraken der grammatici. De factische aanwezigheid ervan wordt bewezen door de ontwikkelingsgeschiedenis der latijnse taalklanken en voornamelijk door de geschiedenis van hun voortleven in de romaanse talen, waar b.v. de lat. ĕ en ē op verschillende wijzen vertegenwoordigd worden, nadat de quantiteitsoppositie reeds in de laat-lat. periode verdwenen was.

Dit qualiteitsverschil, berustend op de relatief grotere of geringere openingsgraad der articulerende monddelen, was voor het taalgevoel naast het quantiteitsverschil echter slechts secundair. Wellicht was de gewone latijnse taalgebruiker zich er zelfs niet of slechts zeer vaag van bewust. Technisch uitgedrukt is het dan ook niets anders dan een concomitant verschijnsel van de primaire quantiteitsoppositie, die alleen voor het taalgevoel relevant is.

DE VOCALEN

DE AFZONDERLIJKE VOCALEN

A

§ 8. Of er tussen ă en ā naast het onderscheid in quantiteit ook een verschil in timbre aanwezig is geweest, kan niet meer met zekerheid worden gezegd. Indien al aanwezig, dan moet dit verschil in ieder geval voor het latijnse taalgevoel geringer geweest zijn dan b.v. het qualiteitsverschil tussen ĕ en ē of ĭ en ī. Dit wordt bewezen door het getuigenis van de dichter Lucilius (2e eeuw v. Chr.); tegen Accius, die voorgesteld had voor korte vocaal algemeen het enkelvoudige, voor lange vocaal het dubbele letterteken te gebruiken (cf. § 6), brengt Lucilius in, dat *a* als korte en als lange klinker met gelijk timbre wordt gesproken en dus in tegenstelling tot de andere vocalen in beide gevallen op dezelfde wijze geschreven moet worden, b.v. *pācem*, *plăcidē* (Lucilius IX 352 vv. ed. Marx).

§ 9. Dat, zoals wel is beweerd, *a* in de uitspraak naar *ae* of *e* toe zou neigen, valt niet te bewijzen. Integendeel blijkt uit de ontwikkelingsgeschiedenis van dit phoneem, dat de uitspraak onder invloed der omringende consonanten hetzij naar *e*, hetzij naar *o* kon variëren; zo kent het oud-lat. de doubletten *iēiūnus* en *iāiūnus* „nuchter", *voco* en *vaco* „ledig zijn"; in het algemeen werd deze schommeling door het taalgevoel echter niet geregistreerd en de romeinse phonetici merken ze zelfs niet op. De normale uitspraak wordt wel het dichtst benaderd door de *a* van it. *padre*. In het nederl. kan men voor de ă vergelijken de *a* van *man*, voor ā die van *maan* [1].

[1] Men dient hierbij in het oog te houden, dat het nederl. de oppositie kort:lang bij de vocalen niet kent. De *a* van *man* is, zoals men dat noemt, „scherp gesneden", dwz. zij wordt op het moment van haar volle kracht door de volgende consonant afgesneden, en kan dienovereenkomstig niet in open lettergrepen staan. De *a* van *maan* daarentegen krijgt de gelegenheid vrij uit te klinken, zowel in open als in gesloten lettergrepen. De oppositie is er een van accent of toonbeweging. Natuurlijk gaat hiermede ook wel een verschil in lengte en in timbre samen, maar dit is voor het taalgevoel secundair.

E

§ 10. Tussen ĕ en ē is naast de quantiteitsoppositie een duidelijk verschil in timbre aanwezig: ĕ is een relatief open, ē daarentegen een gesloten klank. Dit laat zich bewijzen niet slechts uit de ontwikkelingsgeschiedenis dezer klanken in het latijn en uit de uitdrukkelijke getuigenissen der grammatici, maar ook uit de wijze, waarop zij in de romaanse talen vertegenwoordigd zijn. Het italiaans b.v. heeft, nadat de quantiteitsoppositie opgegeven was, het timbreverschil bewaard: *bello*, lat. *bĕllus* heeft open e, *stella*, lat. *stēlla* heeft gesloten e. Voor de uitspraak kunnen we in het nederl. het best vergelijken de *e* van *met* voor lat. ĕ en die van *mee* voor lat. ē.

I

§ 11. Wanneer de lat. grammatici over de verschillende *i*-klanken spreken, gebruiken zij de benamingen *(sonus) exilis, tenuis, pinguis, latus, plenus* op weinig systematische wijze, zodat het onmogelijk is met deze termen een nauwkeurig omschreven betekenisinhoud te verbinden. Niettemin blijkt uit hun getuigenissen tesamen met de feiten in de romaanse talen – waar lat. ĭ met *e* samenviel: lat. *bĭbĭt*, it. *beve*, doch lat. ī zuiver i-klank bleef: lat. *mīsī*, it. *misi* – met voldoende zekerheid, dat het lat. tussen ĭ en ī een timbreverschil kende: ĭ werd meer open, ī daarentegen meer gesloten gearticuleerd. De uitspraak kunnen we vergelijken met onze *i* van *rip*, resp. *ie* van *riep*.

§ 12. De lat. grammatici kennen een derde variatie van de *i*-klank, die echter geen sporen heeft achtergelaten in de romaanse talen: de ĭ van *optimus, ultimus*, ouder *optumus, ultumus*. Zij definiëren deze klank als liggend tussen *i* en *u*. Aanvankelijk werd wel meer *u* gesproken, naderhand *i*. In de eerste eeuw n. Chr. gold de uitspraak naar de *u* toe als boers en volgens de grammaticus Velius Longus (VII 49, 19 en 68, 6 K) sprak men in deze tijd in ontwikkelde kringen een tussenklank die we wel met *ü* kunnen aanduiden. Het geldt hier een klank, die vooral optrad als vertegenwoordiger van *u*, ontstaan uit ouder *o, a, u, e*, in niet betoonde syllaben onder invloed van een naburige labiaal, zoals *monumentum* < **mone-mentom*, *maxumus* < **magsemos* e.a. Volgens Velius Longus (VII 75, 16 K) werd dezelfde

klank echter ook wel gesproken in betoonde syllaben i. pl. v. *i* na voorafgaande *v*, zoals in *virtus*, *vir* e.a. Uit alles blijkt, dat we niet te doen hebben met een afzonderlijk phoneem, doch met een concomitante variatie van het phoneem ĭ, die onder enigszins onvaste omstandigheden tijdelijk en in bepaalde kringen in gebruik was, om vervolgens weer te verdwijnen zonder sporen in de ontwikkeling van het latijnse vocaalsysteem achter te laten.

O

§ 13. Tussen ŏ en ō is naast de quantiteitsoppositie een duidelijk timbre-verschil aanwezig. In de rom. talen is lat. ō met lat ŭ samengevallen, ŏ daarentegen niet. Het it. heeft *molle* met open *o* uit lat. *mŏllis*, *sole* met gesloten *o* uit *sōlem*. De ō werd dus meer gesloten, de ŏ meer open gearticuleerd. Voor de uitspraak kan men vergelijken de o-klank in ned. *zoon*, resp. die in *dok*.

U

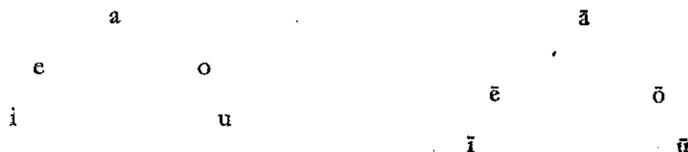
§ 14. Hoewel de lat. grammatici aan het onderscheid tussen ŭ en ū minder aandacht schenken dan aan dat tussen ĭ en ī, blijkt toch uit de verschillende ontwikkeling dezer klanken in de rom. talen, dat het lat. ook hier naast de quantiteitsoppositie een timbreverschil kende, zodat we aan moeten nemen, dat ū meer gesloten werd gearticuleerd dan ŭ. De lat. ū heeft in de rom. talen slechts geringe veranderingen ondergaan en leeft nog zuiver voort in de *u* van it. *luna*. In de uitspraak beantwoordt de klank ongeveer aan de *oe* van ned. *moeder*. De lat. ŭ is in de rom. talen samengevallen met *o* : it. *bocca* uit lat. *bucca*. De lat. uitspraak van ŭ is te vergelijken met de engelse *u* in *full*. Het nederl. kent geen adaequate klank. We zouden het best kunnen vergelijken de *oe* van snel en zonder nadruk gesproken *hoe*.

§ 15. Niets wettigt de veronderstelling dat lat. *u* een *ü*-klank was. Het *oe*-karakter wordt geillustreerd, wanneer Plautus in Men. 654 de klank van het tweemaal herhaalde *tū*, *tū* vergelijkt met de roep van de uil. Een *ü*-klank kende het lat., zoals boven in § 12 reeds aangeduid, alleen als combinatorische variant van de ĭ en verder in leenwoorden van griekse oorsprong. Aanvankelijk schreef en sprak men ook in deze gevallen wel lat. *u*. Ennius

heeft *Burrus* en *Bruges* voor *Pyrrhus* en *Phryges* (cf. Cic., Or. 48, 160); (voor *b* i.pl.v. *p* cf. § 72). Plautus heeft Bacch. 129 de woordspeling *Lȳde lūdo*, wat eveneens op de uitspraak *oe* wijst. Later – zeker ten tijde van Cicero – werd dan echter in griekse woorden regelmatig *y* geschreven en *ü* gesproken. De klank werd echter, evenals het letterteken, steeds als uitheems gevoeld en maakt geen deel uit van het lat. klanksysteem (cf. Quint. XII 10, 27 v.).

OVERZICHT DER VOCALEN

§ 16. Het latijn kent dus in het geheel 10 vocaalphonemen, verdeeld in een groep van 5 korte en een van 5 lange vocalen. Wij kunnen ze overzichtelijk ordenen in twee naast elkander geplaatste driehoeksystemen, waarvan de toppen (maximale openingsgraad) op gelijke hoogte liggen, terwijl de basis (minimale openingsgraad) van de driehoek der lange vocalen iets lager ligt

NEUTRALISATIEVERSCHIJNSELEN

De quantiteitscorrelatie

§ 17. De quantiteitscorrelatie *a* : ā, = *e* : ē = *i* : ī = *o* : ō = *u* : ū is het fundament van het lat. vocaalsysteem. Wanneer deze correlatie in de periode van het laat-latijn, rond de 3e of 4e eeuw n. Chr. verbroken wordt, raakt heel het vocaalsysteem aan het wankelen. Neutralisatieverschijnselen treden echter zonder schadelijke invloed op het systeem als geheel reeds veel vroeger op.

Verkorting van lange vocalen.

§ 18. 1. Vóór vocaal: Men kent de regel, die niet alleen voor de poëzie maar ook voor de omgangstaal geldt: vocalis ante

vocalem corripitur „vocaal vóór vocaal wordt verkort". Blijkbaar was het voor de Romein moeielijk, om vóór vocaal een lange vocaal te spreken, zodat in deze positie geen onderscheid gemaakt wordt tussen lange en korte vocalen, doch iedere vocaal kort wordt gesproken. Zo staan b.v. naast elkaar *plĕo* en *plēnus*, *crĕāre* en *crēscere*. Deze regel geldt niet slechts voor de opeenvolging van twee vocalen in een woord, maar ook in de zin; dus vocaal op het einde van een woord wordt vóór een woord, dat met vocaal begint, steeds kort gesproken: *tŭ amās*. Zó is de regel in het algemeen beschaafde taalgebruik. Schommelingen zijn echter niet zeldzaam. Bij *u* en *i* vinden we in de archaische periode nog vaker de lange quantiteit: *fūit*, *īnstitūī*, *Dīāna* e.a. De verklaring hiervoor is wel, dat tussen *u*, *i* en volgende vocaal de overgangsklanken *v* en *j* gesproken werden, die aanvankelijk een verkorting tegenhielden. Bij de vormen van *fīo* handhaafde de ī zich vóór vocaal ook in het klassiek latijn: *fīunt*, *fīat*, *fīēbat* etc. (analogisch naar *fīs*, *fīmus*). Niet echter bij *fierem* en *fierī*, waarvan de ĭ bij de comici meest kort is; met ī worden deze vormen alleen aangetroffen bij het verseinde, vóór de caesuur en verder in de cantica. De latere poëzie heeft uitsluitend de vormen met ĭ, terwijl in Cicero's clausulae echter weer de vormen met ī gevonden worden. Ook vinden we in heel het litteraire proza de ī in de pronominale genitivi op *-īus*, evenals bij de archaïsche dichters, terwijl daarentegen de klassieke dichtertaal (sinds Lucilius) aan de vormen met ĭ de voorkeur gaf.

2. Vóór *nt*, *nd* etc.: Het lat. heeft de tendentie om lange en korte vocaal te doen samenvallen vóór de groep nasaal of liquida + occlusiva. Vooral is dit te constateren vóór *-nt-*, *-nt* en *-nd-* in de 3e pers. plur. der ā-en ē-tempora en -verba en in het part. praes. en het gerund. dezer verba: *legant*, *legent*, *amant*, *flent*, *amandus*, *amantis* etc. naast *legās*, *legēmus*, *amātis*, *flēbam* etc. Uitzonderingen zijn ook hier niet zeldzaam. De lange voc. vinden we in *vēndo*, *fōntem*, *quīntus* e.a.

3. In eindpositie vóór *-m*, *-t*, *-r*, *-l*: Ook in deze positie handhaaft het latijn de oppositie tussen lange en korte vocalen niet. Vandaar tegenstellingen als *legam*: *legāmus*, *legat*: *legātis*, *flet*: *flēs*, *sim* en *sit*: *sīmus* en *sītis*, *feror*: *ferō* etc. Men vergelijke

ook de nom. sing. op *–tor*, *–sor*, *–ter*, *–al*, *–ar* als *lēctor*, *uxōr*, *pater*, *bacchānal*, *calcar* naast *lectōris*, *uxōris*, gr. πατήρ, *bacchānālis*, *calcāris*. Vóór *–m* zijn in deze positie sinds het begin der historische periode geen sporen meer van een lange vocaal te bekennen. Vóór *–r*, *–l*, *–t* treft men in de oud-lat. poëzie echter nog herhaaldelijk lange vocalen aan: *arāt*, *uxōr*, *bacchānāl*. In éénlettergrepige woorden handhaafde de lange voc. zich steeds vóór *–r* en *–l*: *fūr*, *cūr*, *pār*, *sōl* e.a.

4. Vóór dubbele medeklinkers: Ook in deze positie schijnt neutralisatie der quantiteitscorrelatie op te treden. Zekere voorbeelden uit de centrale periode van het lat. zijn echter schaars, en veel is bij dit verschijnsel nog onzeker. Wij noemen: *littera* naast *lītera*, *littus* naast *lītus*, *Iuppiter* uit *Iūpiter*, misschien ook *mitto* naast *mīsī*.

5. In jambische woorden: Dezelfde neutralisatietendentie is ook te bespeuren in de eindsyllaben van jambische woorden. Deze konden in de oud-lat. poëzie, en met name bij de comici volgens de wet der z.g. jambenverkorting, waarvan de werking zich bij hen overigens ook tot meerlettergrepige woorden en tot woordgroepen uitstrekt (cf. § 96), steeds pyrrhichisch of bibrevis (⏑́ ⏑) gemeten worden. Het staat vast, dat dit verschijnsel, zij het slechts tot op zekere hoogte, niet alleen van prosodische aard was, maar ook in het levende taalgebruik wortelde. In een aantal oorspronkelijk jambische woorden heeft de korte quantiteit van de vocaal der eindsyllabe zich duurzaam doorgezet: *bene*, *male*, *cito*, *modo*, *quasi*, *nisi*, *mihi*, *tibi*, *sibi*, *ubi*, *puta* (in de betekenis „bij voorbeeld"), *have* (als groet). Het klassiek latijn gaat hierin echter veel minder ver dan het oud-lat. De zekere voorbeelden zijn beperkt tot de bovengenoemde veel gebruikte en daardoor in de zin met weinig nadruk gearticuleerde woordjes; daarnaast hebben we echter *catē*, *retrō*, *docē* etc. Het verschijnsel trad ook nooit op in woorden, die deel uitmaken van een paradigma, zoals de casusvormen *virī*, *virō*, *virōs*, waarvan de ī, ō steun vindt in niet-jambische vormen als *animī*, *dīvō* etc.

6. De nom. sing. der ā-stammen: Het lat. heeft hier in de historische periode steeds –ă: *toga*, terwijl in de rest van het

paradigma ā is doorgevoerd: gen. sing. *togās*, abl. sing. *togā* etc. Men neemt aan, dat de verkorting van –ā in de nom. sing. is uitgegaan van oorspronkelijk jambische woorden als *toga*, *aqua*, *rosa* etc. en zich vervolgens ook tot niet-jamb. woorden als *anima*, *vīta* e.a. heeft uitgebreid. Ook kan de regel, dat lange voc. voor volgende voc. in de zin kort werd gesproken mede van invloed zijn geweest. (cf. § 18).

7. *–o* op het einde der woorden: Met de speciale behandeling van de quantiteitsoppositie op het einde van jambische woorden hangt ook wel samen de aarzeling tussen –ŏ en –ō op het einde der woorden in het algemeen, met name in de 1e pers. sing. der verba, zoals *laudo*, *lego*, *dīxero* en in de nom. sing. der nomina zoals *homō*, *Nāso*, *lēctio*, e.a. Aanvankelijk vinden we hier –ŏ alleen in jamb. woorden als *lego*, *volo*, naast *dīcō*, *laudō* of *duo* naast *ambō*. Sinds de keizertijd echter ook in niet-jambische woorden: *trānseo*, *tollo*, *nēmo*, naast anderzijds *taceō*, *iubeō*, *iūrō*. Seneca maakt in zijn verzen een ruim gebruik van deze woorden op –ŏ. Daarentegen blijft in de dat.–abl. sing. der 2e decl. en in de imper. op *–tō* de slot–ō vrij goed bewaard tot in de tijd, waarin de quantiteitsoppositie in het algemeen uit het lat. phonologisch systeem gaat verdwijnen.

Verlenging van korte vocalen.

§ 19. In alle tot nu toe behandelde gevallen werd het neutralisatie product vertegenwoordigd door de korte vocaal. Er zijn echter ook enkele gevallen, waarin tengevolge van een rekkings proces in bepaalde posities steeds de lange quantiteit optreedt.

1. Voor *–ns*, *–ns–*, *–nf–*: Cicero (Or. 48, 159) plaatst tegenover elkaar *ĭndoctus* en *īnsānus*, *ĭnhumānus* en *īnfēlīx*, *cŏmposuit* en *cōnsuēvit*, *cŏncrepuit* en *cōnfēcit*, en formuleert de regel, dat *in–* en *con–* met lange vocaal gesproken worden in de samenstellingen, waarvan het tweede lid met *s* of *f* begint; de lange quantiteit werd in deze gevallen duidelijk geconstateerd door het oor, hoewel het etymologisch bewustzijn zich ertegen verzette: consule veritatem, reprehendet; refer ad aures, probabunt; „gaat men af op de logica, deze zal mij in het ongelijk stellen; verlaat men zich echter op het gehoor, dit zal mij gelijk

geven." (ibid.) Wij kunnen de regel ruimer formuleren en op grond van inscripties en andere getuigenissen aannemen, dat vóór inl. en ausl. *ns* en vóór inl. *nf* iedere vocaal lang werd gesproken; dus ook *īnferior*, *cēnsor*, *trāns* etc. Het hier opgemerkte betreft in het bijzonder de uitspraak ten tijde van Cicero. In de latere keizertijd werd, zoals uit de uitingen der grammatici blijkt, deze regel niet meer streng in acht genomen.

Volgens Quint. I, 7, 29 werd de *n* in *cōnsulēs* niet meer gehoord: „consules" exempta n littera legimus; „*consules* spreken we met weglating van de n". Andere getuigenissen bevestigen dit (cf. § 42). Wanneer de nasaal niet meer afzonderlijk gearticuleerd werd, zal de voorafgaande klinker waarschijnlijk genasaleerd gesproken zijn. Het neutralisatieproduct is in deze omstandigheden een klank, die b.v. noch met ă noch ook met ā samenviel, maar gevoeld werd als een genasaleerde lange vocaal, die buiten deze verbindingen niet voorkwam, en voor het latijnse taalgevoel niet als een afzonderlijk phoneem gold, doch als een combinatorische variant van de ā. Vandaar dan ook dat de grammatici hem niet duidelijk beschrijven.

2. In sommige part. perf. op *-tus*: Het klassieke lat. kent naast elkaar ā*ctus* en ă*go*, *tāctus* en *tăngo*, *pāctus* en *păngo*, *lēctus* en *lĕgo*, *rēctus* en *rĕgo*, *tēctus* en *tĕgo*, *vīsus* en *vĭdeo*, *cāsus* en *cădo*, ē*sus* en ĕ*do*. Ook hierin kunnen we een geval van neutralisatie zien. De regel is deze, dat in part. perf. op *-tus* de wortelvocaal steeds lang wordt gesproken, wanneer de verbaalstam op stemhebbende velare of dentale occlusiva eindigt. Tegenover ā*ctus*, *rēctus* etc. staan dus *factus*, *spectus*, *dictus*, *missus* e.a. Uitzonderingen als *sessus* bij *sedeo*, *fissus* bij *findo*, *scissus* bij *scindo*, *strictus* bij *stringo* hebben nog geen afdoende verklaring gevonden.

De qualitatieve opposities

§ 20. Het systeem der qualitatieve opposities bij de latijnse vocalen: *a* : *e*, *a* : *i*, *e* : *i* etc. vormt in de klassieke periode een hecht geheel, waarin pas in het laat-lat., wanneer eenmaal de quantiteitscorrelatie ondermijnd is en daardoor het hele systeem in het ongerede raakt, grotere verschuivingen voorkomen. Van de andere kant had vroeger de praelitteraire periode onder invloed van het woordrhythme in de midden en

eindsyllaben belangrijke veranderingen, vooral in de functionele belasting dezer tegenstellingen, gebracht. Daar deze verschijnselen ten nauwste samenhangen met de eigenaardigheden van het rhythmisch verloop in de uitspraak der woorden, zullen zij in ander verband, bij de behandeling van de klanken in het woord, ter sprake komen (cf. § 109 en §§ 114–118). Hier worden alleen enkele gevallen vermeld, die niet met de klankbeweging in het woord op directe wijze samenhangen. Zij hebben allen, evenals trouwens ook de qualitatieve veranderingen in de midden- en eindsyllaben betrekking op korte vocalen, die in dit opzicht de geringste weerstand blijken te bezitten. De lange vocalen daarentegen slagen erin hun qualitatieve tegenstellingen in alle omstandigheden te handhaven. Wanneer zij een verzwakking ondergaan, wordt de quantiteitsoppositie aangetast (cf. § 18).

§ 21. 1. *De oppositie e* : *i.*

a) Vóór velare nasaal: in deze positie schijnt het lat. uitsluitend *i*, niet *e* te dulden, b.v. *septingent*ī naast *septem*; *dignus* naast *decet*; *lignum* naast *lego*; *tignum* (vooral plur. *tigna* „balken") naast *tego*; *tingo* naast gr. τέγγω; *cōnfringo* <* *cōnfreng*ō <* *con-frang*ō (cf. § 117, 2); *sinciput* <* *sēm*(*i*)-*caput* (met reductie van ē vóór sonant in gesloten syllabe na syncope van *i*, cf. § 18, 2). De *e* van *iuvencus* is niet verklaard.

b) Vóór vocaal: Opvallend is de wisseling van *e* en *i* in *meus* : *miīs*, samengetr. *mīs* (CIL I² 15, een der Scipioneninscr., heeft reeds *mieis*); verder *deus* : *diī* en *diīs*, samengetr. *dī* en *dīs* (de gecontraheerde vormen waren anderzijds vroeger ook reeds ontstaan uit *dīvī* en *dīvīs* <* *deivei* en * *deiveis* met uitval van *-v-* tussen gelijke vocalen cf. § 28 en § 33). Zo ook *eum* : *iī* en *iīs*, samengetr. ī en īs. De vormen met *i* worden reeds aangetroffen bij Plautus en Terentius, terwijl anderzijds in de 1e eeuw n Chr. de grammaticus Velius Longus (VII 77, 16 K.) getuigt, dat ook hij de uitspraak *miīs* en niet *meīs* als juist erkent: nostris auribus placet . . . „miis" per i, non „meis" per e, ut Terentius: at enim istoc nihil est magis, Syre, miis nuptiis adversum (Heaut. 699). En uit Caper (VII 109,6 K) blijkt nog eens ter zelfder tijd, dat men *i* sprak, hoewel de grammatici voor de regelmatigheid van het paradigma *e* probeerden te sauveren: „dei"

non „dii"; nam et „deabus" Cicero dixit: igitur „deis" ratio, „diis" consuetudo. De regel is, dat vóór volgende *i* een *e*-klank niet slechts kort maar bovendien dermate gesloten werd gearticuleerd, dat hij voor het oor samenviel met *i*. Voor andere korte vocaal gebeurt dit niet regelmatig, doch de tendentie is ook hier aanwezig, zoals blijken kan uit de frequente verwisseling van de suffixen-*eus* en *–ius*, *–eolus* en *–iolus*, en uit de populaire laat-lat. vormen *valia*, *habias* i.pl.v. *valeat* en *habeas*.

2. *De oppositie o : u.*

De *o* vertoont onder verschillende omstandigheden de neiging, om als *u* te worden gesproken.

a). Voor gutturale nasaal: *hunc* naast oud-lat. *hon-ce*, *uncus* naast gr. ὄγκος „haak". *o* blijft echter in *longus*.

b). Voor velare *l*, vooral voor *l* + cons.: *culpa* naast ouder *colpa*, *vulnus* naast *volnus*, *vult* en *vultis* naast *volt* en *voltis*, *multa* naast *molta*, *stultus* naast *stolidus*, *sēdulō* < *sē*(*d*) *dolōd* „zonder erg", *epistula* naast gr. ἐπιστολή, *cōnsul* naast *cō*(*n*)*sol* etc.

c) Soms voor *r* + cons. : *furnus* naast *fornāx* „oven", *curvus* „krom" naast *corvus* „raaf".

d) Voor *m* + voc.: *umerus* <* *omesos*, cf. umbr. *onse* (locat.), *Numidae* naar gr. Νομάδες. Daarnaast echter *domus* en *homo*.

Na voorafgaande *v* of *u* vinden we tot in het begin van de keizertijd echter steeds *o* in alle posities (ook op het einde der woorden; cf. § 109, 4): *avonculus*, *volgus*, *servos*, *servom*, *mortuos*, *parvolus*, *sequontur*. Men kan zich afvragen, of het hier alleen een orthographische kwestie geldt ter vermijding van de opeenvolging *VV* voor *vu* of *uu* (*VV* werd reeds voor ū gebruikt), of dat werkelijk *o* werd gesproken. Het eerste lijkt het meest waarschijnlijke.

3. *De oppositie o : e.*

a) Vóór velare *l* zien we, dat *e* zijn timbre verliest en als *o* of *u* gesproken wordt. Vandaar tegenstellingen als *velim* en *velle* naast *volo*, *volumus* en *vult*, *vultis* (ouder *volt*, *voltis*); *pello* naast *pulsus* e.a. Ook in ontleningen als *oleum* uit gr. ἔλαιϜον.

b) Anderzijds gaat de groep *vo–* aan het begin der woorden in de loop van de 2e eeuw v. Chr. vóór *rs*, *rr*, *rt*, *t*, *st* regelmatig

over in *ve–* : *vorsus*, *vorro*, *vortex*, *voto*, *voster* naast jonger *versus*, *verro*, *vertex*, *veto*, *vester*. Quintilianus (I 7, 25) plaatst deze overgang in de tijd van Scipio Africanus. In de hss. van Plautus maar ook van Vergilius wordt nog vaker *o* aangetroffen. De inscr. uit de 2e helft van de 2e eeuw v. Chr. vertonen aarzelingen: *vorsus* en *advorsum* nog op de Tabula Bantina uit de tijd der Gracchen (CIL I² 582, 18 en 19) naast *aversum* en *avorsum* in de Lex Repetundarum van 122 v. Chr. (I² 583, 3, en 59).

DE DIPHTONGEN

§ 22. Wij hebben de latijnse diphtongen geen plaats gegeven in het systeem der lange vocalen, daar zij, voor zover we kunnen nagaan, geen afzonderlijke phonemen vormen, doch bestaan uit twee phonemen, die ieder ook elders los van elkaar voorkomen. Marius Victorinus (4e eeuw n. Chr.) spreekt uitdrukkelijk van twee vocalen, die, „onderling verbonden en door één en dezelfde ademstoot voortgebracht een natura lange lettergreep vormen zoals *ae*, *oe*, *au*": duae inter se vocales iugatae ac sub unius vocis enuntiatione prolatae syllabam faciunt natura longam . . . ut ae oe au (K. VI 32, 4–6). De grammaticus Nigidius (1e eeuw v. Chr.) onderscheidt (bij Gellius XIX 14, 6) in de diphtongen een hoofdelement en een bijelement; de *e* kan, volgens hem, zowel het een als het ander zijn: praeit in „Euripo", subit in Aemilio", „ze gaat vooraf in *Euripus*, maar ze volgt in *Aemilius*". Mogelijk denkt Nigidius hierbij in de eerste plaats aan het schriftbeeld. Dit is echter zeker niet het geval bij Terentius Scaurus (2e eeuw n. Chr.), die schriftbeeld en acoustische indruk tegenover elkander plaatst, wanneer hij zegt, dat óók wanneer men archaïserend *ai* schrijft, als tweede element een *e* wordt gehoord: sed magis in illis (sc. „pictai vestis" vel „aulai medio") e novissima sonat; „maar veelmeer wordt hier (n.l. in *pictai vestis* of *aulai medio*) een *e* op het einde gehoord" (VII 16,9 K). Dat ook in *au* twee phonemen gehoord werden, wordt waarschijnlijk wanneer we zien, dat in het vulgairlatijn het tweede element tengevolge van dissimilatie kan verdwijnen in lettergrepen vóór de toon, indien de volgende syllabe een *u* bevat; zo lezen we vaak op inscr. i.pl.v. *Augustus* de vorm *Agustus*, die voortleeft in it. *Agosto*.

AE

§ 23. Dit is een van de meest voorkomende diphtongen in het latijn, b.v. *aedēs*, *aequus*, *aevum*, *laevus*, *prae*, *rosae*. In de 2e eeuw v. Chr. komt de vorm *ae* algemeen in gebruik i.pl.v. het oudere *ai*. Zo staat *aedēs* naast ouder *aidēs*, *praeda* naast *praida*, *quaero* naast *quairo* e.a. Wanneer in de 1e eeuw n. Chr. vooral onder de keizer-grammaticus, Claudius, in officiële inscr. de schrijfwijze

ai weer opkomt, is dit niet anders dan een graphische aangelegenheid; in de uitspraak bleef men als tweede element een *e* horen. De diphtongische uitspraak ($a + e$) staat voor de gehele centrale periode van het latijn vast. Eerst in het laat-lat., met name sinds de 3e eeuw n. Chr., ontwikkelde *ae* zich tot een klank, die van open ē nauwelijks te onderscheiden viel. In de klassieke periode treft men deze uitspraak weliswaar ook aan, doch zij wordt dan, hetzij als provinciaal, hetzij als boers gevoeld. Zo werd volgens Varro, LL 5, 97 in Latium op het land *ēdus* „bok", in de stad echter *aedus* gesproken.

AU

§ 24. Ook *au* handhaafde zijn diphtongische uitspraak, zelfs gedurende de gehele periode van het laat-lat., b.v. *aut*, *autem*, *augeo*, *haurio*, *laudo*, *paucī*. Verschillende rom. talen hebben deze diphtong zuiver bewaard, in andere daarentegen ontwikkelde hij zich tot gesloten *o*. Dit is echter een romaanse, geen latijnse ontwikkeling, zoals uit de *ch* van fr. *chose*, en de *c* van it. *poco* blijkt. Toch kent het lat., in ieder geval sinds Plautus – getuige de assonantie bij woordspelingen als *auscultavi ab ostio* (Merc. 477), *aurata*, *ornata* (Ep. 222) etc. – de monophtongische uitspraak ō, maar deze is wederom beperkt tot de provincie (umbrische invloed) en de omgangstaal van Rome, waar ze echter een grotere verbreiding vond, dan ē voor *ae*. Zelfs Cicero vindt het gewoon, om in zijn brieven *ōlla* voor *aula* te gebruiken, evenals de deminutiefvormen *pōllulum*, *ōricula*, *lōreola*, zoals zijn tegenstander Clodius de eerste van zijn geslacht was, die, om zijn democratische gezindheid te doen blijken, zijn naam met ō schreef. Zo kwam het, dat men soms niet wist, of men ō of *au* moest spreken. Dit overkwam keizer Vespasianus, die volgens Suetonius (Vesp. 22) door Mestrius Florus erop gewezen, dat men *plaustra*, niet *plōstra* diende te spreken, deze de volgende dag met *Flaurus* aansprak.

ae en *au* zijn de enige diphtongen, die in het klassieke lat. op ruimer schaal voorkomen, en ook in stamwoorden nog algemeen gebruikelijk zijn. Andere diphtongen treft men slechts aan in min of meer archaïsche relicten en op de woordnaad, waar semanteem en morpheem in elkander overgaan.

OE

§ 25. In het begin van de 2e eeuw v. Chr. is de oudere diphtong *oi* via *oe* tot ū geworden; zo werd *oinos* via *oenus* (bij Pl.) tot *ūnus*. Het klassiek lat. heeft niet meer dan enkele sporen van *oe* bewaard. Zo na voorafgaande *p*– of *f*–, wanneer de volgende lettergreep geen *i* bevatte: *poena* naast *pūnīre*, *Poenus* naast *Pūnicus*; verder *foedus* „verdrag", *foedus* „lelijk", *foetor* „stank". Ook handhaafde het technische *moenia* „stadsmuren" zijn diphtong in tegenstelling tot het gewone *mūrus* „muur". Tenslotte treffen we deze diphtong aan in jongere contractie-vormen: *coetus* uit *co–itus*, *coepī* uit *co–ēpī* (perf. van *apio*).

EU

§ 26. De oorspronkelijke diphtong *eu* is in het lat. praehistorisch verloren gegaan. Het historische lat. kent deze klank niet anders dan in enkele jongere vormingen, die ontstaan zijn tengevolge van contractie. Zo in *neuter* uit *ne–uter*, dat volgens de grammaticus Consentius (V 389,28 K) tot aan het einde van de 1e eeuw v. Chr. niet anders dan drielettergrepig gesproken werd (tweelettergr. voor het eerst in Ciris 68). Verder in *seu* < *sei–ve* (*sīve*), *neu* <* *nē-ve*, *ceu* <* *cei–ve*, waar echter wel *sĕu*, *nĕu*, *cĕu* gesproken werd. Tenslotte staat deze klank nog in enkele vormen, die krachtens hun aard buiten het gewone taalmechanisme vallen: de interjecties *heu* en *heus*, zelden voorkomende eigennamen als *ager Teuranus*, germaanse of gallische namen als *Teutonī* en griekse leenwoorden, waarbij echter de uitgang *–eus* (–ευς) in *Pēleus* etc. misschien tweelettergrepig gesproken werd.

UI

§ 27. Deze verbinding is zeer zeldzaam en kan nauwelijks tot de latijnse diphtongen gerekend worden. We treffen ze aan in de pron. *cui* en *huic*, die, aanvankelijk bij Plautus nog soms tweelettergrepig (– –), verder steeds éénlettergrepig gesproken worden tot in de keizertijd, wanneer de tweelettergrepige uitspraak, maar nu met korte eerste syllabe, algemeen wordt (*cuī* voor het eerst tweelettergr. bij Martialis, *huĭc* bij Statius). Verder in de overeenkomstige gen. *cuius* en *huius*, die gesproken werden *cujjus* en *hujjus*, zoals uit de schrijfwijze met *–ii–* op inscr. blijkt. We kunnen hieruit opmaken, dat de *j* als geminata

dwz. zowel bij de eerste als bij de tweede syllabe gesproken werd. Behalve in deze geïsoleerd staande vormen van de pronominale flexie vinden we *ui* alleen nog in de eveneens buiten het taalmechanisme vallende interjectie *hui*.

EI

§ 28. Evenals *ui* komen de diphtongische verbindingen *ei*, *ai* en *oi* in het klassieke lat. niet anders dan in geïsoleerde posities voor. Wel heeft het lat. een ruim gebruik van de diphtong *ei* gekend, doch deze was bij het begin der overlevering reeds aan het verdwijnen en ging in de loop van de tweede eeuw v. Chr. algemeen over in ī : *deico* : *dīco*, *diffeido* : *diffīdo*, *inceido* : *incīdo* e.a. Waar we *ei* in het latere lat. aantreffen geldt het steeds jongere vormingen; zo in de pron. dat. *ei* en *eidem*, die in het oud-lat. tweelettergrepig (– –), vervolgens éénlettergr. en in de keizertijd weer tweelettergr. (⏑ –) gesproken worden (ĕī sinds Ovidius). Verder in de gen. *eius*, gesproken en vaak ook geschreven *ejjus*, evenals in het eigennamensuffix – *e(j)jus*, b.v. *Pompeius*, in de compar. *peior (pejjor)* en in het verbum *peiero (pejjero)* „vals zweren"; tenslotte ook in de interjectie *ei*. Daarentegen hebben *dēiero* „zweren en *ēiero* „afzweren" evenals *ē(i)icio* lange ē, hoewel Velius Longus (VII 72, 7 K) later de uitspraak *ejjicit* vermeldt.

AI

§ 29. Oorspronkelijk *ai* was sinds begin 2e eeuw v. Chr. overgegaan in *ae* (cf. § 23). In het klassiek lat. treffen we *ai* uitsluitend aan op de woordnaad vóór *–j–* zoals in *maior*, *aio*, *Maia*, *maiestās* e.a. gesproken *majjor* etc., zoals door Quintilianus (I 4, 11) voor Cicero uitdrukkelijk wordt vermeld, en de inscr. verder bewijzen. Ook een griekse naam als *Aiāx* werd volgens Velius Longus (VII 54, 16) *Ajjāx* gesproken. *Gāius* daarentegen is drielettergr. Tenslotte treffen we de diphtong aan in de interjectie *ai*.

OI

§ 30. Oorspronkelijk *oi* was wederom in de loop van de 2e eeuw v. Chr. helemaal verloren gegaan (cf. § 25). In het klassiek lat. kunnen we wel niet meer van het bestaan van een diphtong *oi* spreken. Velius Longus (VII 54, 20 en 21 K) vermeldt de uitspraak *Trojja* en *cojjicit* voor *Troia* en *coicit*.

DE CONSONANTEN

DE HALFKLINKERS J EN V

§ 31. Naast de klinkers *i* en *u* kent het lat. het gebruik van dezelfde klanken als halfklinkers in gelijke posities als die, waarin de gewone consonanten voorkomen. We hebben hier wel te doen met afzonderlijke phonemen, hoewel het lat. alfabet dit conson. gebruik van *i* en *u* met dezelfde tekens aanduidt, waarmede de overeenkomstige vocalen worden aangeduid (cf § 2).

§ 32. Dat *j* en *v* inderdaad als halfklinkers, niet als spiranten gesproken werden, blijkt behalve uit het getuigenis der grammatici ook hieruit, dat zij in bepaalde vormen met de vocalen *i* en *u* afwisselen; zo staan naast elkaar *jam* en *etiam* (drielettergr.), *lārua* (Pl.) en *lārva* (klass. lat.); *soluo voluo* (oud-lat.) en *solvo volvo* (klass. lat.), evenals *soluī voluī* en *solvī volvī*; ook *tenuis* aarzelt in de 1e eeuw n. Chr. tussen éénlettergr. en tweelettergr. uitspraak. Op halfvocalische uitspraak wijst tenslotte de gr. transcriptie van latijnse woorden als *Οὐαλέριος, Ιούλιος* = *Valerius, Jūlius.*

§ 33. De aard van *j* en *v* als halfvocalen bracht mee, dat hun positie in de structuur van het lat. klanksysteem vrij zwak was. Ze staan dan ook nooit op het einde der woorden. Intervocalisch staat *j* uitsluitend als geminata, b.v. in *ma(i)jor, a(j)jo, e(j)jus pe(j)jus* etc. (cf. §§ 28–29). Ook de intervocalische positie van *v* was niet sterk. Wel kent het lat. vormen als *vīvo, iuventūs* etc., maar tussen twee klinkers van gelijke kleur is de *v* weinig stabiel; normaal valt ze in deze positie uit, waarna dan de twee gelijke vocalen gecontraheerd worden. Zo hebben we naast elkaar de oudere vormen *lavābrum, lavātrina* en de jongere *lābrum, lātrina*; *altrōvorsum, retrōvorsum* en *altrōrsum, retrōrsum.* Het oud-lat. heeft reeds naast elkaar de doubletten *sī vīs* en *sīs* „asjeblieft"; nog in het klassieke lat. komen naast elkander voor *dītis* (gen. van *dīves*), *dītior, dītissimus* en *dīvitis, dīvitior, dīvitissimus*; *audīstis* en *audīvistis*; *cōnsuērunt* en *cōnsuēverunt* e.a. De korte vormen zijn de meest normale; de lange handhaafden zich naar analogie van vormen, waarbij de *v* niet tussen gelijke klinkers stond als *dīves, amāvistī, nōverunt,* die normaal gebruikelijk zijn, hoewel toch ook weer *amāstī* en *nōrunt* aangetroffen worden. De zwakke uitspraak, respectievelijk het wegvallen van intervocalische *v*, is niet beperkt tot de gevallen, waarin zij tussen klinkers van dezelfde kleur staat; zo hebben we normaal *cōntio* naast *coventio* in het S. C. de Bacch. (CIL I² 581, 22), *nōnus* uit * *novenos, deorsum* uit * *dēvorsum, seorsum* uit * *sēvorsum, amāstī* naast *amāvistī, nōstī* naast *nōvistī, nōrunt* naast *nōverunt* etc. In de volkstaal gaat deze uitval van intervocalische *v* nog aanmerkelijk verder. Hier sprak men blijkens het overeenstemmende getuigenis van de grammatici, de inscr. en de rom. talen *failla, paor, probai, paimentum* voor *favilla, pavor, probāvī, pavīmentum* etc.

§ 34. Een ander bewijs van de zwakke positie, die *j* en *v* innamen, moet gezien worden in de neiging tot zuiver consonantische i.c. spirantische uitspraak. De chronologie dezer ontwikkeling is moeielijk aan te geven. Het begin van de spirantische uitspraak van *v* moet waarschijnlijk reeds in de republikeinse periode gezocht worden. Zeker is, dat sinds de 2e eeuw n. Chr., maar vooral sinds de 3e eeuw *v* in de inscr. herhaaldelijk verwisseld wordt met *b*, die intussen ook spirantisch geworden was. Vandaar schrijfwijzen als *baliat* voor *valeat* (CIL IV 4874), *iubentutis* voor *iuventūtis* (ib. VI 1, 2120 r. 6) en omgekeerd *iuvente* voor *iubente* (ib. XI 137), *liberta(v)us* voor *lībertābus* (ib. I² 1330). Getuigenissen van de grammatici wijzen in dezelfde richting. De z.g. Appendix Probi (3e eeuw n. Chr.), die de populaire „foutieve" en algemeen beschaafde „juiste" vormen telkens naast elkander zet, waarschuwt voor de verwisseling van *labat* en *lavat*, van *libido* en *livido* (IV 199, 22 en 201, 4 K). De verwarring ging zover, dat zij aanleiding gaf tot het samenstellen van een speciale studie „De b muta et u vocali", geschreven door Adamantius of Martyrius (5e eeuw n. Chr.) en gebruikt door Cassiodorus in zijn werk over de orthographie (VII 165 vv. K). De verwarring was des te groter, doordat in een bepaald gedeelte van het lat. taalgebied blijkens het getuigenis der rom. talen na *r* en *l* i.pl.v. *v* geen spirantische, doch een occlusieve *b* gesproken werd. Zo beantwoordt aan lat. *corvus* fr. *corbeau*, aan lat. *alveus* roum. *albie*, terwijl reeds de Appendix Probi uitdrukkelijk gewaarschuwd had i.pl.v. *alveus* niet *albeus* te spreken.

§ 35. Zo komt dus de oorspronkelijke halfklinker *v* in de keizertijd als labiodentale stemhebbende spirans te staan naast de eveneens labiodentale stemloze *f*. Ook *j* wordt in de keizertijd spi-

rantisch en ontwikkelt zich tenslotte tot een affricata, die nog voortleeft in it. woorden als *giungere* uit lat. *iungere*. In de inscr. wordt deze affricata op verschillende wijzen weergegeven; heel vaak door *z*, b.v. *Zanuarius* = *Iānuārius*, *Zulia* = *Iūlia* e.a.

§ 36. *Opmerking*: Men schrijft *patria*, *via*, *statuo*, *puer*, doch spreekt *patri-ja*, *vi-ja*, *statu-vo*, *pu-ver*, m.a.w. na vocalische *i* en *u* op het einde van een lettergreep ontwikkelen zich vóór volgende klinker de parasietische overgangsklanken *j* en *v*. Zij zijn blijkbaar regelmatige begeleidingsverschijnselen van *i* en *u* in deze positie, en hoeven daarom in het schrift niet tot uitdrukking gebracht te worden; vandaar werden zij dan ook wel niet als identiek met de gewone phonemen *j* en *v* gevoeld. Ook daar, waar *v* na *u* etymologisch vereist was, wordt zij in de orthographie vaak verwaarloosd. Zo in *fluo* = *fluvo*, waarschijnlijk uit **flugwo*, cf. *flūxī* en *fluvius*. Aanvankelijk wordt in de inscr. zelfs nooit *VV* voor *vu* of *uv* geschreven, doch steeds *V*. Daar *IVENTA* echter zowel *juventa* als *iventa* gelezen kon worden, burgert sinds het einde van de republiek hier en in soortgelijke gevallen regelmatig de schrijfwijze *IVVENTA* in.

DE LIQUIDAE L EN R

§ 37. Het is zeer waarschijnlijk, dat de lat. *l* in de uitspraak de invloed onderging van de omringende klanken en van haar positie in het woord, zodat zij soms velaar gesproken werd, ongeveer als in het eng. *all*, soms palataal, zoals de heldere fr. *l*, doch dan met een lichte mouillering. De palatale uitspraak is aan te nemen vóór *i* en bij de geminata *-ll-*, de velare vóór *a*, *o*, *u*, *e*, vóór medeklinkers en op het einde der woorden. Dit verschil in uitspraak van de *l* staat vast voor de vóórhistorische periode, waarin korte klinkers zich vóór palatale *l* tot heldere vocalen, vóór velare *l* tot doffe vocalen ontwikkelden; zo worden tegenstellingen verklaard als *sepelio* : *sepultus*; *pello* : *pulsus*; *facilis* : *facultās*, en *facul*; *stabilis* : *stabulum*; *velim*, *velle* : *volēbam*, *volēns* e.a. Ook voor de historische periode moeten we wel met dit verschil in uitspraak rekening houden. De uitingen der grammatici wijzen erop, hoewel hun uiteenzettingen aan duidelijkheid veel te wensen over laten. Volgens Priscianus (II 29 8 K) onderscheidde de oude Plinius naast een *l exilis* een *l plenus* maar bovendien nog een *l medius*. Hoe dit ook zij, jongere gr.

leenwoorden als *catapulta* (καταπέλτης) en *scutula* (σκυτάλη) wijzen door de overgang vóór *l* van de heldere *e*- en *a*-klank in de doffe *u*-klank erop, dat het latijn ook nog in deze tijd in de uitspraak velare *l* van palatale *l* onderscheidde. Hetzelfde blijkt uit de laat-lat. overgang van *-al-* tot *-au-* (velare *l* en *v* staan in de uitspraak zeer dicht bij elkaar) in *cauculus* i.pl.v. *calculus* (in handschriften) en uit de overgang van *alter* in fr. *autre*.

Daar, zoals aangetoond, de verschillende uitspraak van de *l* van de aard der omringende phonemen en van haar positie in het woord afhankelijk was, behoeft het verder geen betoog, dat we voor het taalgevoel hier niet te doen hebben met twee verschillende phonemen, doch met combinatorische varianten van een en hetzelfde phoneem.

Opmerking: We hebben naast elkaar *mīlle* en *mīlia*, *vīlla* en *vīlicus*, *stēlla* en *stēlio*. In al deze gevallen werd een palatale *l* gesproken. Het is echter opvallend, dat vóór *i* enkelvoudige *l* geschreven wordt. Is in deze gevallen *-ll-* tot *-l-* verkort? Of dient *-ll-* vóór *a* en *e* alleen tot uitdrukking van de palatale variatie, die vóór *i* reeds van zelf gegeven was?

§ 38. De *r* is een dentale klank, gekenmerkt door het trillen van de tongpunt, zoals ook nu nog in het italiaans en de andere romaanse talen. Zij wekte voor het taalgevoel van de Romein reminiscenties aan het onvriendelijk grommen van een hond en Persius (I 109) spreekt dan ook van de *littera canina*. In een vorming als *hirrīre* „grommen" is het juist de gegemineerde *r*-klank, die het woord zijn expressieve kracht verleent. Wanneer de *r* vocalisch wordt gesproken, hoort men *er*. Zo b.v. wanneer bij de adjectiva een vorm als *ācris* „scherp", die oorspronkelijk masc. en fem. was, zich differentiëert in *ācris* fem. en *ācer* masc. volgens het proces *ācris* > * *ācrs* > *ācer*, met ontwikkeling van *-rs* tot *-r* (cf. § 134, 2). Er zijn geen aanwijzingen dat het lat. meer dan één soort *r* heeft gekend.

§ 39. Wanneer in één en hetzelfde woord twee *r*- of twee *l*-klanken in elkaars nabijheid staan, treedt onder invloed van de drang, om niet tweemaal achter elkaar eenzelfde moeielijke articulatiebeweging te herhalen een tendentie tot differentiatie op, die tot gevolg heeft, dat ofwel de articulatie van een van beide klanken verschoven wordt, zodat een overgang van *r* in *l* plaats heeft of omgekeerd, ofwel dat een van beide klanken

geheel verdwijnt. We hebben hier te doen met een z.g. dissimilatieverschijnsel. Zo wordt verklaard de wisseling van de suffixen -*ālis* en -*āris*; -*āris* vinden we steeds bij stammen, die een *l* bevatten: *mīlitāris*, *cōnsulāris*, *ālāris*, *auxiliāris* tegenover *annālis*, *mortālis*, *rēgālis*, *nāvālis* e.a. Dezelfde afwisseling treffen we aan in de gesubstantiveerde neutra van de adjectiva op -*ālis*, -*āris* met wegvallen van ausl. -*e* (cf. § 111, 1c) : *pulvīnar*, *exemplar* naast *tribūnal*, *cervīcal*. Verder in de afleidingen op -*crum* naast -*c*(*u*)*lum*, en -*bulum* naast -*brum*: *sepulcrum*, *fulcrum* tegenover *vinclum* (*vinculum*) en *pōclum* (*pōculum*); *stabulum* tegenover *lavābrum* e.a. Ook bij die op -*bilis* en -*bris*: *alebris*, *salūbris* tegenover *exōrābilis*, *adiūtābilis*, en bij -*lis* en -*ris*: *humilis similis* naast *alacris volucris* e.a. Daarentegen is een van beide *r* verdwenen in *agrestis* < * *agrestris* naast *campestris*, *silvestris*; zo ook in *crēbēsco*, *crēbuī* naast *crēbrēsco*, *crēbruī* en in *praestīgiae* „goochelarij" voor *praestrīgiae*, cf. *stringo*.

De volkstaal gaat in deze tendentie tot dissimilatie nog aanmerkelijk verder; hier vinden we *pelegrīnus* uit *peregrīnus*, *flagrāre* en *fraglāre* uit *fragrāre*, *propius* uit *proprius* e.a.

DE NASALES M EN N

§ 40. De normale uitspraak van de *m* en de *n* in het latijn komt overeen met die in het nederlands. Een variant van de normale *m* werd wel gehoord op het einde der woorden. Zij werd hier dermate vaag gesproken – obscuratur (Quint. IX 4, 40); obscurum – – – sonat (Prisc. II 29, 15 K) –, dat zij op het oor de indruk maakt een andere klank te zijn dan de gewone *m* : ut paene cuiusdam novae litterae sonum reddat (Quint. ibid.). Dit moet wel zo geïnterpreteerd worden, dat de *m* in eindpositie niet als afzonderlijk phoneem werd gevoeld, doch gerealiseerd werd als een nasalering van de voorafgaande vocaal, een verschijnsel waarvoor de oude grammatici geen duidelijke omschrijving kennen. Vandaar dat in de oud-lat. inscr. de *m* in deze positie herhaaldelijk, hoewel niet consequent, wegvalt, zowel vóór volgende vocaal als vóór consonant: *duonoro optumo fuise viro Luciom Scipione* = „bonorum optimum fuisse virum Lucium Scipionem", „dat onder de goeden de beste man is geweest Lucius Scipio" (CIL I² 9). In de vulgair-lat. inscr. van de volgende eeuwen neemt dit gebruik nog toe en in de

rom. talen zijn zelfs alle sporen van *m* in eindpositie verdwenen, behalve in eenlettergr. woorden als fr. *rien* < *rem*. De consequente schrijfwijze van -*m* in de officiële monumenten van het klass. lat. is een reactie van de cultuurtaal. Een bevestiging hiervan is te zien in de taal der dichters, bij wie -*m* vóór volgende vocaal de elisie niet verhindert, echter wel vóór een volgend woord, dat met consonant begint, positie maakt. Het laatste vindt zijn verklaring hierin, dat genasaleerde vocaal vóór volgende consonant steeds lang werd gevoeld (cf. § 19, 1).

§ 41. In twee posities kent het lat. naast de gewone *n* een velare nasaal, waarvoor het alfabet echter geen afzonderlijk teken ontwikkeld heeft. 1. Voor een velare occlusiva werd iedere *n* velaar gesproken, zo b.v. in *uncus*, *anguis*, *quīnque*. Nigidius (bij Gellius XIX 14, 7) spreekt in gevallen als deze van een *n*: non verum sed adulterinum „niet echt, maar vervalst". De dichter-grammaticus Accius had voorgesteld, om naar grieks model in gevallen als deze -*gg*- i.pl.v -*ng*- te schrijven, dus *aggulus*, *aggens* etc., een practijk, die echter geen ingang heeft kunnen vinden. 2. Een tweede geval van velare nasaal deed zich voor in de verbinding -*gn*-, waarbij de *g* genasaleerd gesproken werd en de *n* velaar, zodat b.v. in *magnus*, *īgnis*, *signum* een gegemineerde velare nasaal werd gehoord.

Het zal na het voorafgaande duidelijk zijn, dat deze *n* voor het lat. taalgevoel geen afzonderlijk phoneem was, doch een aan bepaalde posities gebonden variant van het gewone phoneem *n*.

§ 42. Een afzonderlijke beschouwing vraagt de uitspraak van *n* vóór de homorgane spiranten *s* en *f*. In deze posities werd de nasaal, zowel in midden- als in eindpositie van begin af aan zwak gearticuleerd met de tendentie, om geheel te verdwijnen onder rekking en waarschijnlijk nasalering der voorafgaande vocaal (cf. § 19, 1). Sinds het begin der historische periode vinden we in de acc. plur. der nomina zowel in schrift als in uitspraak niet anders dan -*ās*, -*ōs*, -*ēs*, -*īs*, -*ūs* uit ouder -*āns*, -*ons*, -*ens*, -*ins*, -*uns*. In de nom. sing. *frōns*, *mōns*, *legēns* etc. uit * *fronds*, * *monts*, * *legents* daarentegen wordt de *n* analogisch hersteld naar *frondis*, *montis*, *legentis* e.a., hoewel we aan mogen nemen, dat ook hier *frōs* etc. met genasaleerde lange vocaal gesproken werd. In andere gevallen constateren we vaker een aarzeling. Varro (bij Charisius I 58, 17 vv. K) zegt, dat zowel

mēsa als *mēnsa* gesproken werd. Volgens Velius Longus (VII 79, 1 v. K) sprak Cicero *forēsia hortēsia* niet *forēnsia, hortēnsia*. Quintilianus (I 7, 29) tenslotte zegt, dat een woord als *cōnsulēs* zonder *n* werd gesproken. Inderdaad vinden we juist op de oudste inscr. herhaaldelijk schrijfwijzen als *cosol*, *cesor*, terwijl in de klass. periode onder invloed van de normaliserende tendentie der cultuurtaal, althans in de orthographie bij deze woorden de *n* steeds gehandhaafd werd. Ook in de klass. periode vinden we echter bij de ordinalia regelmatig -*ēsimus*, terwijl de inscr. nog een enkele maal -*ēnsimus* bieden, b.v. *vicensumo* in de Lex repetundarum 21 en *vicensumam* in de Sententia Minuciorum 27 (beide einde 2e eeuw v. Chr. CIL I² 583 en I² 584). Verder eindigen de adv. num. normaal op -*iēs*: *sexiēs*, *deciēs* etc., waarnaast echter ook oudere vormen op -*iēns* worden aangetroffen: *totiē(n)s*, *quotiē(n)s* zowel met als zonder -*n*- geschreven. De voorschriften der grammatici in dezen zijn geenszins eensluidend en zuiver kunstmatig.

Tengevolge van deze aarzelingen in orthographie en uitspraak treden ook z.g. omgekeerde schrijfwijzen op. dwz. wordt er vaker na voorafgaande lange vocaal vóór *s* een *n* geschreven (en wellicht ook gesproken) in gevallen waar deze etymologisch niet op haar plaats is, b.v. *thensaurus* = gr. ϑησαυρός (CIL XIV 3679), *Caensariensis* bij *Caesar* (VIII 21116), *Crensces* voor *Crēscēns* (cf. Thesaurus Linguae Latinae, Onomasticon II 699, 66 vv.). e.a. Zeker is, dat in de verbinding *ns* de *n* op de duur geheel en al verwaarlossd werd. De rom. talen vertonen geen spoor meer noch van de *n*, noch van de nasalering van de voorafgaande vocaal: it. *mese* = *mēnsis*, *sposa* = *spōnsa*.

De verbinding *nf* komt veel minder voor. Zij staat uitsluitend in middenpositie en practisch alleen op de naad van samenstellingen. De indicia voor het uitvallen van de *n* zijn hier dan ook schaarser. De inscr. bieden echter schrijfwijzen als *cofeci* (CIL I² 560) en *iferi* (CIL X 8249 en IX 5813) voor *cōnfēcī* en *īnferī*.

§ 43. Een vergelijking met de andere indo-europ. talen leert, dat het latijn evenals de andere italische talen en het indo-iraans de neiging vertoont, om aan het einde der woorden i.pl.v. -*n* een -*m* te spreken; de -*n* komt uisluitend voor bij partikels als *an*, *in*, *tamen* en bij de nomina, waar ze zich kon handhaven door analogie: *nōmen* naar *nōminis* etc.

DE SPIRANTEN F, S, (H)

§ 44. In de klass. periode is de *f* een labiodentale stemloze spirant, die voor consonanten scherper gearticuleerd werd dan voor vocalen en speciaal in de eerstgenoemde positie op het klankgevoelige latijnse oor een onaangename indruk maakte. Quintilianus (XII 10, 29) weet er niet veel goeds van te zeggen: nam illa, quae est sexta nostrarum, paene non humana voce vel omnino non voce potius inter discrimina dentium efflanda est: quae, etiam cum vocalem proxima accipit quassa quodammodo, utique quotiens aliquam consonantem frangit, ut in hoc ipso „frangit", multo fit horridior „want de (letter), die bij ons de zesde plaats (in het alfabet) inneemt, dient met een bijna niet meer menselijke klank of liever met geheel geen klank tussen de nauwe afstand der tanden uitgeblazen te worden; óók wanneer ze onmiddellijk gevolgd wordt door een vocaal maakt ze een min of meer rammelende indruk; in het bijzonder echter in die gevallen, waarin ze een (volgende) consonant rammeit[1]), zoals in *frangit*, heeft ze een nog veel afschuwelijker effect".

§ 45. Normaliter kent het lat. de *f* alleen aan het begin der woorden. Waar de andere italische dialecten in het midden der woorden een *f* hebben, heeft het lat. *b* of *d*: aan osc. *mefiai* beantwoordt lat. *medius* (eig. *in mediā*), aan osc. *loufir* lat. *libet*, aan umbr. *rufru* lat. *ruber* (eig. acc. pl. *rubrōs*). In bijzondere omstandigheden ontmoeten we in het lat. echter ook wel *f* in het midden der woorden. In composita als *reficio*, *defero* staat zij door analogische inwerking der simplicia; in het gereduplic eerde perf. *fefellī* door invloed van de niet geredupliceerde vormen van het infectum; in andere gevallen hebben we te doen met dialectismen, min of meer populaire uitdrukkingen, die uit de provincie in de taal van Rome binnengedrongen zijn: *vafer* „handig", *scrōfa* „zeug", *rūfus* „rossig" naast het cultuurwoord *ruber*, *sīfilāre* „fluiten", dat de grammaticus Nonius (p. 531, 2 M) uitdrukkelijk tegenover het cultuurwoord *sībilāre* plaatst: Sifilare, quod nos vilitatem verbi evitantes sibilare dicimus. „*Sifilare*, dat wij met vermijding van de minder beschaafde

[1] De latijnse tekst heeft hier *frangit* zoals in het hierna volgende voorbeeld. Ik zie geen mogelijkheid, om deze woordspeling in de nederlandse vertaling weer te geven. Vandaar ook, dat *ipse* in de vertaling niet wordt teruggevonden.

nuance van dit woord als *sibilare* spreken". Nochtans stond de vorm met *f* in dit geval sterk wegens zijn expressief karakter en ging dan ook over in de verschillende rom. talen, b.v. fr. *siffler*.

§ 46. Dat *s* aan het begin der woorden, evenals aan het begin van het tweede lid ener samenstelling als *resilīre*, stemloos gesproken werd, staat door het getuigenis der rom. talen vast; cf. it. *si* fr. *si*, it. *risalire*, fr. *résilier*. Op stemloze uitspraak wijzen ook de schrijfwijzen *sūmpsī*, *hiemps* met ingevoegde *p* (niet *b*), terwijl volgens de grammatici ook *urbs* als *urps* gesproken werd. Daar de grammatici nooit anders dan over één soort *s* spreken, kunnen we wel aannemen, dat ook waar *s* tussen klinkers staat, dit phoneem stemloos gesproken werd, zoals ook nu nog in het toscaans en het roumeens.

§ 47. Overigens is *s* tussen vocalen in de historische periode van het lat. zeer zeldzaam. In deze positie was omstreeks het midden van de 4e eeuw v. Chr. iedere *s* eerst stemhebbend geworden en vervolgens overgegaan in *r* (rhotacisme). De overgansphase in dit proces (dus *z*) vinden we niet meer in het lat., maar wel in het osc., waar *eizazunc egmazum* beantwoordt aan lat. *eārum rērum*. De herinnering aan deze klankovergang van *-s-* in *-r-* leeft nog in de romeinse traditie voort. Cicero vermeldt (Ep. ad fam. IX 21 2), dat L. Papirius Crassus, censor in 338 v. Chr., de eerste van zijn geslacht was, die de oudere vorm van zijn familienaam *Papīsius* veranderde in *Papīrius*; en de mededeling van Pomponius, Dig. I 2, 2, 36, dat Appius Claudius, de bekende censor van het jaar 312 v. Chr.: r litteram invenit, ut pro Valesiis Valerii essent et pro Fusiis Furii „de letter *r* in gebruik bracht, zodat men in plaats van *Valesii Valerii* en in plaats van *Fusii Furii* kreeg", wijst wel er op, dat in deze tijd de vormen met *r* officieel in de lijsten der censoren werden opgenomen.

§ 48. Deze overgang van intervocalische *s* in *r* verklaart in de conjugatie der verba opposities als: *maereo* en *maestus*, *gero* en *gestus*, *queror* en *questus*; zo ook *agere* en *esse*, *agerem* en *essem*; en in de declinatie der nomina: *cinis* en *cineris*, *genus* en *generis*, *flōs* en *flōris*, *plūs* en *plūris*; of bij de woordvorming: *heri* en *hesternus*, *nefās* en *nefārius*; en bij samenstelling: *dirimo* en *distineo* etc. Ook hangt hiermede samen de wisseling van *s* en *r* op het einde van

woorden, zoals in de oudere vormen *labōs*, *arbōs*, *vapōs* naast de jongere *labor*, *arbor*, *vapor*, die hun *-r* wel gekregen hebben door analogiewerking van de casus obliqui *labōris* etc., wellicht gesteund door de vorm van de nomina agentis op *-tor* en *-sor*, die van begin af aan *-r* hadden. De vormen op *-s* en die op *-r* zijn lange tijd naast elkander gebruikt; *honor* staat reeds op een inscr. van 130 v. Chr. (CIL I² 15), daarnaast leest men echter nog *honos* in de beste hss van Cicero, Horatius en Livius en heeft Vergilius zelfs uitsluitend *arbos*.

Oude vormen met intervoc. *-s-* worden ons nog vaker overgeleverd door de grammatici vooral door Varro en Festus, die ze in sacrale en ambtelijke oorkonden lazen: *arbosem*, *pignosa*, *foedesum*, *maiosibus*, *lasibus* e.a.

§ 49. Bij vormen met *-s-* tussen vocalen in het klass. lat. gaat het steeds om speciale gevallen. In composita als *dē-silio*, *dē-sino*, *po-situs*, *ni-si* etc. handhaafde de *-s-* zich door analogische inwerking van het simplex. In *caesariēs* en *miser* werd zij beschermd door de dissimilatorische werking van de volgende *r*. Na lange vocaal of diphtong is zij verkort uit *-ss-*. Volgens Quint. (I, 7, 20) schreven Cicero en Vergilius nog *caussae*, *cassus*, *divissiones* voor normaal *causae*, *cāsus*, *dīvīsiōnēs*. Zo bieden de inscr. ook *formossa* naast *formōsa*, *quaesso* naast *quaeso*, *missit* naast *mīsit*, *ussus* naast *ūsus* etc. Woorden met *-s-* na korte vocaal zijn dan ook meest leenwoorden van onbekende herkomst: *asinus*, *casa*, *cisium* „sjees" (gallisch). Maar ook wanneer een lange vocaal of diphtong vooraf gaat, hebben we soms te doen met leenwoorden: *bāsium* (celtisch?), *gaesum* „werpspies" (gallisch), *nausia* en *pausa* (beide grieks).

§ 50. Ook op het einde der woorden na voorafgaande korte vocaal was de positie van de *s* bedreigd. Cicero zegt ons, dat in zijn tijd het verwaarlozen van de *-s* in deze positie als provinciaal werd gevoeld, hoewel het vroeger meer tot de goede toon had behoord: subrusticum videtur, olim autem politius (Or. 48, 161). Inderdaad bieden de oudere inscr. herhaaldelijk vormen zonder *-s*: *L. Cornelio L. f.* (CIL I² 8); *tribunos militare* (= *is*) (CIL I² 48 en 49). Bij dichters vóór Lucretius maakt zij vóór volgende begin-cons. geen positie. Bij Catullus komt hiervan echter nog maar één voorbeeld voor (116, 8), terwijl Lucr. zich nog de vrijheid veroorloofde, om de betreffende lettergrepen kort of lang te

meten. Vóór voc. in beginpositie wordt *-s* door de dichters echter nooit verwaarloosd; blijkbaar verbond zij zich dan met deze beginvoc., waardoor haar positie verstevigd werd, b.v. *ultimusomnium* als verseinde. In de laat-lat. periode wint de nonchalante uitspraak van *-s* in eindpositie weer veld, met het gevolg dat in de rom. talen *-s* vrijwel overal verdwenen is.

§ 51. De lat. *h*, die oorspronkelijk een velare spirans was, zoals b.v. in ons *toch*, was reeds bij het begin der litteraire periode verzwakt tot een ademklank, de z.g. spiritus asper. Ook in deze vorm kon de *h* zich geen plaats veroveren in het lat. klanksysteem. In de omgangstaal moet zij reeds zeer vroeg (ongeveer midden 3e eeuw v. Chr.) verdwenen zijn, zodat de rom. talen geen spoor meer van haar oorspronkelijke aanwezigheid verraden. In de cultuurtaal rekt zij een kunstmatig bestaan dank zij de voorschriften van de grammatici, die zoals Nigidius in de 1e eeuw v. Chr., het als een teken van boersheid beschouwen, indien de *h* foutief gebruikt wordt (Gellius XIII 6, 3), zoals ze ook nog in de tijd van Augustinus *omo* i.pl.v. *homo* als een ernstige fout aanrekenen (Aug., Conf. I 18, 29).

Dat intussen ook in de cultuurtaal de *h* geen functionele waarde meer had, blijkt duidelijk uit de verwarring en onzekerheid, die ook hier in het gebruik van deze klank aan de dag treden. In middenpositie zijn de gedragingen van de *-h-* niet die van een gewoon phoneem. Zij verhinderde niet de werking van het rhotacisme in *diribeo* < *dis-hibeo*, noch de contractie in *nēmo* < * *ne-hemō*, *praebeo* < * *prai-habeō*, *praeda* (ouder *praida*) < * *prai-hedā*. In andere gevallen staan de vormen met en zonder *-h-* naast elkaar, zoals bij *nihil* en *nīl*, *vehemēns* en *vēmēns*, *dehibeo* en *dēbeo*, *reprehēnsus* en *reprēnsus*. De grammatici voelen zich onzeker. Door Velius Longus b.v. wordt *prehendo* verworpen, maar *reprehēnsus* en *vehemēns* naast de kortere vormen aanvaard (VII 68, 15 K).

Dezelfde onzekerheid kunnen we constateren bij de *h* in beginpositie. Prosodisch worden woorden, die met *h-* beginnen, behandeld of ze met vocaal begonnen. Verder schrijft men enerzijds steeds *ānser* i.pl.v. het etymologisch juiste * *hānser* (cf. ons *gans*), anderzijds krijgen *humerus* *hūmor* *hūmidus* (naast *umerus* etc.) een *h-* die hen niet toekomt. Zo weifelt men ook tussen *irpex* en *hirpex* „eg", *olus* en *holus* „groente", *arundo* en

harundo „riet", *erus* en *herus* „heer". In inscr. uit de laatste jaren der republ. lezen we *Oratia* en *Irtio* voor *Horātia* en *Hirtio* (CIL I² 1124; IX 3771/2 uit 43 v. Chr.).

Uit alles blijkt, dat de *h* voor het lat. taalgevoel geen onderscheidende functie heeft, dus geen phoneem vormt. In een woord als *ahēnus* „koperen" naast *aes* „koper" doet zij niet anders dan de hiaat aanduiden tussen twee vocalen. Hiertoe kon dit teken alleen gebruikt worden, wanneer het niet meer als aanduiding van een zelfstandig phoneem werd gevoeld. De grammatici noemen de *h* dan ook geen „littera" maar een „nota aspirationis".

DE OCCLUSIVAE

De labiales p en b

§ 52. Zij komen in de uitspraak met onze *p* en *b* overeen. Vóór *s* en *t* wordt vaak *b* geschreven doch steeds *p* gesproken, b.v. *urbs*, *plēbs* (naast *plēps*), *abs*, *obtineo* e.a. De grammatici bespreken herhaaldelijk de vraag, of dergelijke woorden niet met *p* geschreven zouden moeten worden, om orthographie en uitspraak met elkander in overeenstemming te brengen. De *b* van *urbs* en *plēbs* wordt door hen gerechtvaardigd met de overweging, dat het geen aanbeveling zou verdienen in de nom. *p* te schrijven, in de cas. obl. daarentegen *b* (*urbis*, *plēbis* etc.), de *b* van *abs* en *obtineo* met een verwijzing naar *ab*, *ob*, *obdūco* e.a. De groepen *bs* en *bt* worden in het lat. dus niet aangetroffen, of m.a.w. vóór *s* en *t* is de stemtoonoppositie tussen *p* en *b* steeds geneutraliseerd.

§ 53. *p* staat in het lat. nooit op het einde van een woord met uitzondering van *volup* voor *volupe*, dat het neutrum is bij een adjectivum * *volupis*. De uitdrukking komt alleen voor bij de comici in de verbinding *volup est* „het is mij aangenaam".

§ 54. Tussen vocalen kon *b* zich op de duur niet handhaven. Zij ontwikkelde zich in deze positie tot een labiale spirans en viel in de 3e eeuw n. Chr. met spirantisch geworden *v* samen (cf. § 34). Zo ontwikkelde zich lat. *habēre* tot fr. *avoir*, it. *avere*; lat. *faba* tot fr. *fève*, it. *fava* etc.

De dentales t en d

§ 55. De uitspraak kan vergeleken worden met die van onze *t* en *d*. Vóór *l* sprak de Romein (zoals overigens ook zijn italische stamgenoten, de Osci en Umbri) in plaats van *t* een *c*. Dit zien we in de vorm van het suffix *-clum*, b.v. *piāc(u)lum*, dat teruggaat op oorspronk. * *-tlo-*. Zo ook bij het leenwoord *anclāre* „putten", dat beantwoordt aan gr. *ἀντλεῖν*; Plautus heeft nog de vorm *exantlāre*. Tenslotte constateren we dit in de laat-lat. overgang *vetulus* > * *vetlus* > *veclus* (Appendix Probi) en in *aclhetico* uit *athlēticō* (CIL VI 10154).

§ 56. Op het einde der woorden kent het klass. lat. de oppositie *t* : *d* alleen na korte vocalen, b.v. *it* „hij gaat": *id* „dat", *ad* „naar" : *at* „maar", *quit* „hij kan": *quid* „wat?". De lange vocalen waren vóór *-t* verkort, en omgekeerd werd *-d* na lange vocaal in ieder geval sinds begin 2e eeuw v. Chr. niet meer gesproken. Het oud-lat. heeft nog in de abl. der nomina vormen als *praidad* (CIL I² 48 en 49), *meritod* (CIL I² 33), *castud* (CIL I² 360) of in de imper. fut. *licetod*, *datod*, *suntod* (CIL I² 366) e.a., maar het klass. lat. spreekt uitsluitend *praedā* etc. Wegens hun proclitisch karakter handhaafden *mēd* en *tēd* zich vrij lang en *haud* zelfs gedurende de gehele klass. periode, hoewel daarnaast, vóór consonant, ook *hau* voorkomt. Maar niet slechts na lange, ook na korte vocaal stond de oppositie *t* : *d* niet al te sterk, zoals uit de laat-lat. ontwikkeling blijkt. Terwijl men enerzijds in Pompei *ama* voor *amat*, *valia* voor *valeat*, *peria* voor *pereat* schrijft (CIL IV 1173), wordt nog later op inscr. *-t* voor *-d* geschreven en omgekeerd, b.v. *aput* voor *apud*, *aliquod* voor *aliquot*, *it* voor *id*, *sid* voor *sit*, *aliut* voor *aliud*, en nu ook *haut* voor *haud*.

§ 57. Ook vóór *r* is de oppositie *t* : *d* blijkbaar geneutraliseerd. Het lat. kent nl. alleen de verbinding *tr* niet *dr*. Vandaar tegenstellingen als *taeter*, *taetrī* en *taedet*, *uter utris* „zak" en gr. *ὑδρία*. *dr* vinden we uitsluitend in leenwoorden en in eigennamen: *dracuma*, *Drūsus*, *Hadriānus*, *Alexandrum* (acc.), *Cassandra* e.a., waarnaast echter volgens Quint. (I 4, 16) op oude inscr. ook *Alexanter* en *Cassantra* voorkwamen. Merkwaardig en niet bevredigend verklaard is in dit verband *-dr-* in de afleidingen van *quattuor*: *quadrāgintā*, *quadruplex* e.a.

§ 58. Opvallend is de wisseling van *d* en *l* onder omstandigheden, die weinig duidelijk zijn. Zo hebben we naast elkaar *odor* en *olēre*, *sedēre* en *solium*, *ūdus* en *ūlīgo*; tegenover de oude inheemse goden, heten de nieuwe goden in Rome *diī novēnsidēs* of *novēnsilēs*. De grammatici noemen verder *cadamitas* naast het gewone *calamitās*, *impelimentum* naast *impedīmentum*. In sommige gevallen zijn de vormen met *d* ouder. Zo heeft het oud-lat. *dingua* voor klass. *lingua*, *dacruma* voor *lacrima*, *dautia* voor *lautia* „feestelijk onthaal". Men heeft deze wisseling van *d* en *l* toegeschreven aan dialectische invloed (sabijns). Het is echter niet in te zien, waarom *olēre* meer dialectisch zou zijn dan *odor*. Analogische invloed kan men veronderstellen bij *ūlīgo* naar andere woorden op *-līgo* als *fūlīgo*; *lingua* i.pl.v. *dingua* berust misschien op volksetymologische combinatie met *lingere* „likken'.' Hoe dit alles ook zij, het blijkt, dat de oppositie *d* : *l* voor het taalgevoel niet zo sterk was, dat zij niet soms kon worden opgeheven.

§ 59, Iets dergelijks geldt voor *d* en *r*. In het oud-lat. vinden we *r* i.pl.v. *d* op het einde der praeposities *apud* en *ad* vóór labiale consonanten en *v*. Inscr. bieden b.v. *apur finem* (CIL I² 5), *arvorsu* (IX 782), *arfuise* (I² 581, 21), voor *apud finem*, *advorsum*, *adfuisse*. Cato (De agr. 138 en 135, 7) heeft verder *arvehant* en *arvectum* voor *ad-*. De grammatici vermelden als oude vormen *apor* voor *apud*, *arvocitat* voor *advocat*, *arvenae* voor *advenae*, *arventores* voor *adventōrēs* etc. In het klass. lat. vinden we alleen *arbiter* < * *ad-bater*, waarvan de etymologie niet meer duidelijk was, evenals *arcessere*, waarin wel een compositum met *ad* schuilt. Anderzijds vinden we in vulgair-lat. bronnen van de keizertijd een overgang van *d* in *r* tussen vocalen: *maredus* (ook *malidus*) in glossen voor *madidus*, *peres* voor *pedēs* (Consentius, gramm. V 392, 15 K), *irus* voor *īdūs* (E. Diehl, Inscriptiones latinae christianae veteres 1266, 1419, 2998 C), *eritor* voor *ēditor* (CIL X 6565). Het urbane klass. lat. duldt blijkbaar de verwisseling van *d* en *r* niet, terwijl ze in oud- en laat-lat., mogelijkerwijze onder dialectische invloed, in bepaalde omstandigheden werd toegelaten.

§ 60. *Opmerking*: Het klass. lat. kent niet de affricata *ts*. Een woord als *natio* werd drielettergr. en met occlusieve dentaal gesproken. Pas in de keizertijd wordt de *i* in deze positie (dus vóór vocaal) consonantisch, en dit leidt wel sinds de 2e eeuw n. Chr.

tot palatalisering van de *t*, zodat we een ontwikkeling krijgen *-tio -tjo -tsjo*, geschreven als *tzi*, *si*, na conson. ook *s*, en verder *c*: *Vincentzia* „Vincentia" (CIL VIII 16208), *tersio* „tertio (XII 2081) *Terensus* „Terentius" (VIII 9927) *defenicionis* „dēfīnītiōnis" (VIII 8812), e.a. In de 5e eeuw n. Chr. was deze palatalisering van de *t* vóór *i* algemeen.

Ook de *d* heeft vóór *i* en *e* een palatalisering ondergaan, en zich ontwikkeld tot een stemhebbende affricata *dz*. Hiervan getuigen schrijfwijzen als *Zonysius* „Dionysius" (CIL VI 2464), *Ziomedis* „Diomedis" (VIII 17422), *oze* „hodiē" (VIII 8424), *priie* „prīdiē" (V 1713).

De velares c en g

§ 61. Tot in de late keizertijd toe werden *c* en *g* in alle posities dus ook vóór *i* en *e* gesproken als zuivere occlusivae, m.a.w. de *c* zowel van *cella* als van *cultus* klonk als onze nederl. *k*, de *g* van *genus* en van *ago* was de stemhebbende pendant hiervan en klonk als de fr. *g* in *garçon* (onze nederl. *g* is geen occlusiva maar een spirant).

§ 62. Het occlusieve karakter van de *c* óók vóór *e* en *i* staat door verschillende getuigenissen vast. De lat. grammatici weten niets van een verschil in uitspraak tussen *ce*, *ci* enerzijds en *ca*, *co*, *cu* anderzijds. Bij griekse transscriptie wordt nooit een ander teken dan *κ* gebruikt, dus *κήνσωρ* = *cēnsor*) *Κικέρων* = *Cicero* etc. Ook de oudste leenwoorden in het duits zijn nog met de *k*-klank vóór *e* en *i* overgenomen: *cellārium*, = *Keller*, *cista* = *Kiste*, *Caesar* = *Kaiser* e.a. Tenslotte vindt men zowel in oudere als in jongere inscr. nu en dan het teken *k* vóór *e* of *i*; zo *keri* (CIL I² 445), *dekem(bris)* (ib. 1038), en later *Markellino* (ib. V 3555). Pas in latere vulgair-lat. bronnen (niet eerder dan de 5e eeuw n. Chr.) vinden we de eerste sporen van een palatalisering van *c*, eerst vóór *j* en vervolgens vóór *i* en *e*, en niet eerder dan in de rom. talen komt deze palatalisering tot volledige ontwikkeling. De eerste aanwijzingen zijn te zien in schrijfwijzen als *intcitamento* „incitāmentō" (CIL XIV 2165), *dissesit* „discessit" (VIII 21801)", *consiensia* „conscientia (XII 2153), ook in de omgekeerde schrijfwijze *cio* voor *tio*, dat intussen gesproken werd als *tsjo* (cf. § 60); verder *Marcias* „Mārtiās" (XIII 2365) etc.

§ 63. Zeker niet ouder is de palatalisering van *g* vóór *i* en *e*, waaruit dan vervolgens een klank ontstaat, die geheel en al met *j* samenvalt. De eerste aanduidingen zijn te zien in schrijfwijzen als *trienta* „trīgintā" (CIL XII 5399), *vinti* < * *vījintī* „vīgintī" (ib. VI 19007,4), *septuazinta* „septuāgintā" op een christelijke inscr. uit Spanje van het jaar 566.

§ 64. Zagen we bij de labiales, dat de *p* op het einde der woorden vermeden wordt, zo zien we bij de velares, dat de *g* niet voorkomt, terwijl wel de *c* wordt aangetroffen, zij het dan als gevolg van een secundaire ontwikkeling, zoals in *ac* uit *atqu(e)*, *nec* uit *nequ(e)*, *lac* uit *lact(e)* *illīc* uit *illīc(e)*, *hoc* uit *hocc(e)* etc.

De groepen qu en gu

§ 65. Latijns *qw* en *gw*, geschreven *qu* en *gu*: *quis quattuor*, *equus*, *inguen*, *unguo* etc. zetten zowel de indo-europ. groepen *kw* en *gw* voort (b.v. *equus* = *ἵππος*), alsook de oorspronkelijk labio-velare klanken *kw* en *gw*, die in het systeem der indo-europ. grondtaal zelfstandige phonemen vormden, n.l. velare occlusivae met labiale na-klank, en niet een verbinding van twee reeds bestaande phonemen.

§ 66. Hoe staat het latijnse taalgevoel tegenover deze klanken? De houding van de grammatici is duidelijk. Zij onderscheiden bij *qu* twee elementen, waarvan het eerste samenvalt met het phoneem *c*, het tweede met *u* (*v*). Vrijwel eenstemmig zijn zij van mening, dat het teken *q* in het alfabet overbodig is, daar het hetzelfde „betekent" als *c*. Volgens Annaeus Cornutus, de leraar van Persius, vond Lucilius het dan ook reeds nodig de regel op te stellen, dat men *qu* alleen moest gebruiken vóór volgende vocaal, wanneer deze met *qu* één lettergreep vormde; in andere gevallen diende men *cu* te schrijven (bij Cassiodorus VII 149, 1 vv. K). Op deze wijze wordt dan ook het verschil in schrijfwijze tussen de nom *quī* en de dat *cuī* gerechtvaardigd. Daar de grammatici deze beide woordjes vaker met elkaar vergelijken, dringt zich de conclusie op, dat zij in de uitspraak niet veel van elkaar verschilden. Bij beiden werd na de *k*-klank een *u*-klank gehoord, die bij *cuī* echter meer vocalisch was, zodat hier een „divisio" optrad ten opzichte van de volgende *i*:

„qui" syllaba per qui scribitur; si dividitur, ut sit „cui" ut „huic" per *c*; „de lettergreep *qui* wordt als *qui* (n.l. met *q*) geschreven; treedt er echter een verdeling (n.l. in twee lettergrepen) op, zoals bij *cui* en *huic*, dan wordt een *c* gebruikt". (Annaeus Cornutus bij Cassiodorus VII 149, 1 vv. K). Het zelfde blijkt, wanneer Velius Longus (VII 75, 10 K) het nodig oordeelt op het verschil tussen *aqua* en *acuo* te wijzen: aquam quoque per q scribentes nomen ostendimus, per c vero verbum ab eo quod est acuo, utinam acuam; „ook wanneer we *aquam* met *q* schrijven, geven we daardoor aan, dat we te doen hebben met het nomen; schrijven we het echter met een *c*, dan hebben we te doen met een vorm van het werkwoord *acuo*, n.l. *acuam*". Of wanneer Quintilianus (I 4, 10) constateert, dat zowel in *quos* als in *tuos* een *u* optreedt, die echter in het ene geval consonantisch, in het andere vocalisch is. Niets wijst erop, dat de *u* van *qu* in wezenlijk opzicht van de gewone *u* (*v*) verschilde. Het enige, dat Velius Longus in de 1e eeuw n. Chr. (VII 58, 17 vv. K) op weet te merken, is, dat de *u* in *valente*, *vitulo* e.a. tegenover die in *quis* „cum aliqua aspiratione" „met een zekere adembeweging gesproken werd, m.a.w. de *u* van *qu* had nog de normale waarde van de halfklinker, toen deze in andere posities zich reeds in spirantische richting ontwikkelde.

Het zelfstandig karakter van de *u*-klank in de groep *qu* wordt behalve door de getuigenissen der grammatici ook bewezen door transcripties als osc. *kvaisstur*, umbr. *kvestur* „quaestor", falisc. *cuando* „quando" (CIL I² 365), gr. *Κοιντος* „Quīntus" (I² 2235) e.a. Niet anders zien we uit schrijfwijzen als *Quelia* „Coelia" (III 2046), *liquid* „licuit" (V 7570), of wanneer we zien, dat *qu* van *reliquus* ten tijde van Plautus nog syllabedragend was, zodat men vierlettergr. *relicuos* schreef en sprak (met ouder *-os* voor jonger *-us*), terwijl dit woord anderzijds in de Augusteïsche periode tengevolge van dissimilatie zijn *u*-element helemaal verloor en tot *relicus* werd, zoals ook reeds eerder *cum* uit *quom* ontwikkeld was.

We moeten dus wel aannemen, dat *qu* en *gu* geen afzonderlijke phonemen waren, doch gevoeld werden als een groep van twee bestaande phonemen. Van de andere kant is de band tussen de beide constituerende elementen zeer nauw, zodat zij op de syllabegrens geen splitsing toelaten en dus als muta cum liquida behandeld worden (cf. § 89). In *equus*, *aqua*, *sequitur* etc.

immers maakt *qu* geen positie, zodat gesproken is *e–quus*, *a–qua*, *se–quitur*.

§ 67. Zowel *qu* als *gu* zijn in het lat. uitermate schaars. Zij staan nooit vóór consonanten: *coquo* maar *coctus*, *unguo*, *unguentum* maar *unctus*, *unctio*. Ook staan zij nooit op het einde van een woord: *neque* maar *nec*, *atque* maar *ac* (< * *acc* < * *atc*); *gu* komt zelfs niet anders voor dan na voorafgaande nasaal, dus ook nooit aan het begin van een woord of tussen klinkers; in deze posities heeft de groep haar velaar element verloren en wordt zij vertegenwoordigd door *u* (*v*); zo staan naast elkaar *ninguit* „het sneeuwt" en *nix* (*nic–s* < * *nigws*), *nivis*; *venio* en gr. *βαίνω* (met *β*– als vertegenwoordiging van oorspr. *gw*-).

Ook vóór *o* en *u* wordt als regel geen *qu* en *gu* gesproken; dit getuigt *secutus* naast *sequitur*, *incola* „inwoner" naast *inquilīnus* „huurder", *alicubi*, *cottīdiē* naast *quis*. Deze tendentie wordt echter herhaaldelijk gestoord door de analogie; zo spreekt men *sequor* naar *sequitur*, *quod* naar *quī*, *quae* etc., *equus* naar *equī*, *unguo* naar *unguit* e.a. In Augusteïsche tijd werd echter vóór *u* regelmatig *c* en *g* gesproken: *ecus*, *relicus*, *locuntur*, *extingunt* etc., maar ten tijde van Trajanus werd als reactie door de grammatici de schrijfwijze *quu* en iets later ook *guu* om wille van de regelmaat in paradigma's als *equus*, *equī* of *extinguunt*, *extinguimus* weer ingevoerd. Dit is echter niets anders dan een graphische kwestie. Hiervan getuigt een uitspraak van Velius Longus (VII 59, 3 K): auribus quidem sufficiebat ut equus per unum u scriberetur, ratio tamen duo exigit; „voor het gehoor zou het voldoende zijn, dat *equus* met één *u* werd geschreven; de logica eist er echter twee". Vóór *o* werden pas in de 5e eeuw n. Chr. *qu* en *gu* regelmatig door *c* en *g* verdrongen, hoewel ook hier waarschijnlijk reeds veel vroeger *co* en *go* gesproken werden.

De aspiratae ph, th, ch

§ 68. Van huis uit kende het lat. naast de serie's van stemloze en stemhebbende occlusivae geen serie van aspiratae. Vandaar dan ook, dat in de oudste griekse leenwoorden de aspiratae door stemloze occlusivae weergegeven worden: *purpura* voor *πορφύρα*, *dracuma* voor *δραχμή* (waarbij *-u-* ingevoegd werd om de ongewone groep *-cm-* te vermijden), *menta* naast *μίνθα*

„kruizemunt" (beiden wel overgenomen uit een midd.-zee taal, zoals blijkt uit de afwisseling *i/e*).

§ 69. Sinds ongeveer het midden van de 2e eeuw v. Chr. begon men echter in de ontwikkelde kringen van Rome de aspiratae in gr. leenwoorden te schrijven en ook te spreken, niet als spiranten (zoals wij plegen te doen), doch als stemloze occlusivae, die van de volgende klinker door een ademstoot of *h* gescheiden worden (ongeveer als in ons *onthouden*, *ophouden* etc.). Sinds 100 v. Chr. ongeveer wordt deze gewoonte algemeen; men schrijft en spreekt dus nu: *mā̆china*, *philtrum*, *Corinthus*, *Phoebus* etc. Behalve in griekse woorden hadden de Romeinen ook een aspirata leren spreken in etruscische eigennamen als *Cethēgus*, *Otho*, *Matho*.

§ 70. Merkwaardigerwijze gaat men nu in Rome sinds het begin van de 1e eeuw v. Chr. ook aspiratae spreken in echt latijnse woorden of in vreemde woorden, waar een aspirata etymologisch niet verantwoord is. Herhaaldelijk vinden we *sepulchrum*, verder *pulcher*, *chorōna*, *anchora*, *triumphus*, *brā̆cchium* e.a. Het gaat hier wel om een mode-uitspraak, die de taal van de deftige Romein een gedistingeerde klank moest geven. Catullus bespot in Carmen 84 de geaffecteerde uitspraak van de quasi-deftige Arrius, die zijn *h*'s niet juist weet te plaatsen:

Chommoda dicebat, si quando commoda vellet
Dicere, et insidias Arrius hinsidias
Et tum mirifice sperabat se esse locutum,
Cum quantum poterat dixerat hinsidias.

„*Chommoda* zei Arrius, wanneer hij *commoda* bedoelde, en in plaats van *insidiae* sprak hij *hinsidiae*. En hij verwachtte, dat hij dan getoond had een buitengewoon goede uitspraak te bezitten, wanneer hij zo nadrukkelijk mogelijk *hinsidiae* had gesproken".

Zelfs Cicero voelt zich op dit gebied niet helemaal zeker; aanvankelijk sprak hij in overeenstemming met de traditionele romeinse uitspraak *pulcer*, *Cetēgus*, *triumpus*, *Kartāgo*. Hij heeft zich echter door het algemeen gebruik zijner dagen laten overtuigen, dat hij deze woorden met een *h* moest spreken: usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi; „de norm

van het geldende taalgebruik wil ik aan het volk overlaten, de taalkunde echter houd ik voor mij gereserveerd". Van de andere kant meent hij echter *orcīvius*, *Mato*, *Oto*, *Caepio*, *sepulcrum*, *corōna*, *lacrima* zonder *h* te moeten blijven spreken (Or. 48, 160).

Hoe lang deze aspiratae-mode duurde valt niet met zekerheid te zeggen. Op het einde van de 1e eeuw n. Chr. spreekt Quintilianus ervan als iets, dat korte tijd opgang deed en in zijn tijd niet meer actueel was: Erupit brevi tempore nimius usus, ut choronae chenturiones praechones quibusdam in inscriptionbus maneant; „Korte tijd brak zich (in dit opzicht) een overdreven gewoonte baan, zodat in sommige inscripties schrijfwijzen als *choronae*, *chenturiones*, *praechones* zijn bewaard". (I 5, 20). De romaanse talen bieden er geen sporen meer van.

Men heeft soms gemeend te moeten aannemen, dat deze aspiratae in latijnse woorden ontstonden in de nabijheid van een liquida. Inderdaad bieden de inscr. veel voorbeelden van gevallen, waar een *l* of *r* voorafgaat of volgt. Een algemene regel is echter niet te geven. De grammatici zijn onzeker en spreken elkaar tegen. Het meest waarschijnlijke lijkt dan ook, dat we er niet méér in moeten zien dan een mode-verschijnsel onder vreemde, i.c. griekse en etruscische invloed. Gezien de verwarring op dit gebied moeten we wel aannemen, dat voor het latijnse taalgevoel *ph*, *th* en *ch* geen zelfstandige phonemen waren. Zij werden gevoeld als vreemde elementen en zij hebben geen invloed op de structuur van het lat. klanksysteem kunnen doen gelden.

OVERZICHT DER CONSONANTEN

§ 71. Schematisch zou men de latijnse consonant-phonemen op deze wijze kunnen ordenen:

p – *b*	*f* –	*m*		
t – *d*	*s* –	*n*	*l*, *r*	*v*, *j*
c – *g*				

Niet opgenomen werden in dit overzicht *qu* en *gu*, *ph*, *th*, *ch*, *h* en de velare nasaal, daar deze klanken voor het taalgevoel geen zelfstandige phonemen zijn en zomede voor de structuur van het klanksysteem geen waarde hebben.

§ 72. Het best vertegenwoordigd is de groep der occlusivae, de enige waarin de stemtoon-correlatie consequent is doorgevoerd. De verhouding *p* : *b* etc., traditioneel aangeduid met tenuis : media, berust op de tegenstelling stemloos : stemhebbend, veroorzaakt door afwezigheid of aanwezigheid van stemtoon, tengevolge van de opening of de vernauwing der stemspleet. De romeinse phonetici kennen deze stemtoon-correlatie niet, doch behandelen *p* en *b*, *t* en *d*, *c* en *g* telkens als twee geheel verschillende, elk op eigen wijze gevormde klanken. In plaats van of naast de stemtoon-correlatie kennen vele talen de tegenstelling fortes : lenes, d.w.z. sterkere of zwakkere articulatie. Nu worden veelal de stemloze medeklinkers sterker gearticuleerd dan de stemhebbende. In het latijn was dit zeker het geval en wel in aanmerkelijk hogere mate dan b.v. in het grieks. Vandaar dat griekse stemloze occlusivae in het latijn vaker worden weergegeven door de corresponderende stemhebbende consonanten, omdat de stemloze phonemen door hun aanmerkelijk sterkere articulatie te veel verschilden van de overeenkomstige griekse consonanten. Dit gebeurt vooral bij de velares: *gubernāre* naast κυβερνᾶν, *gōbius* naast κωβιός „grondeling", *gummi* naast κόμμι e.a., maar ook, hoewel minder frequent, bij de labiales: *buxus* naast πύξος „buksboom", *Burrus* naast Πυρρός. Het valt echter niet te bewijzen, dat in het latijn de tegenstelling fortes : lenes primair zou zijn. De toestand is wel deze, dat bij de occlusivae de stemtoon-correlatie als wezenlijk werd gevoeld, terwijl daarnaast met name bij de velares de tegenstelling sterkere: zwakkere articulatie als concomitant verschijnsel optrad.

§ 73. De stemtoon-correlatie is van wezenlijk belang voor de structuur van het systeem der latijnse occlusivae. Neutralisatie van deze tegenstelling ontmoeten we dan ook slechts op geringe schaal, en vrijwel uitsluitend op het einde der woorden, waar de articulatie over het algemeen niet scherp was. Zo zagen we reeds, dat in deze positie wel *b*, doch niet *p* (cf. § 53), wel *c* doch niet *g* (cf. § 64) gesproken werd, en dat in het klass. lat. *d* hier alleen optrad na korte vocalen (cf. § 56). In middenpositie worden de occlusivae steeds stemloos gesproken vóór stemloze consonant en steeds stemhebbend vóór stemhebbende consonant: *lābor* „glijden" naast *lāpsus*, *ago* naast *āctus*, *lego*

naast *lēctus* (cf. § 19, 2), *abdo* naast *aperio*, *segmentum* naast *seco* (cf. § 141). Vóór *r* treedt tenslotte, zoals we boven zagen, normaliter alleen *t* niet *d* op (cf. § 57).

§ 74. De spiranten zijn slechts zwak vertegenwoordigd. Met name missen we de velare spirant en constateren we een ontbreken van de stemtoon-correlatie. Van de andere kant staan ook de halfklinkers *v* en *j* door hun tussenpositie tussen vocalen en consonanten niet sterk. Vandaar dat tussen deze beide groepen op de duur verschuivingen optreden : de *v* wordt stemhebbende spirans (cf. § 34) en komt als zodanig tegenover de *f* te staan, de *j* wordt eveneens spirantisch en ontwikkelt zich vervolgens tot een stemhebbende dentale affricata *dj*, vaak geschreven als *z* (cf. § 35); hiermede valt weer samen de affricata, die ontstaat uit *di* en uit *gi*, *ge* (cf. § 60 en 63); tegenhanger is de stemloze affricata uit *ti* en *ci*, *ce* (cf. § 60 en 62).

DE GEMINATAE

§ 75. Het latijnse vocaalsysteem kent de oppositie lange : korte vocalen; het consonantsysteem heeft iets dergelijks in de oppositie enkelvoudige : dubbele consonanten of geminatae. Structureel en historisch bezien is de laatste tegenstelling echter van veel minder belang dan de eerste.

§ 76. De geminatae komen in het lat. uitsluitend voor in het midden der woorden tussen vocalen, zowel na voorafgaande korte, alsook – hoewel veel minder – na voorafgaande lange vocaal. Zij staan dus in gelijke posities, waarin ook normaal de enkelvoudige consonanten voorkomen en hebben dienovereenkomstig voor de onderscheiding van woorden en vormen relevante waarde; b.v. *vellit* (3e pers. sing. ind. van *vello*) tegenover *velit* (3e pers. sing. conj. van *volo*), *agger* tegenover *ager*, *valle* (abl. sing. van *vallis*) tegenover *vale* „gegroet", *mālle* (inf. praes. van *mālo*) tegenover *māla* „kaak", *vīlla* tegenover *vīlis*, *mīlle* tegenover *mīles*. In dezelfde positie wisselen ze ook af met consonantgroepen; b.v. *annus* tegenover *quantus* etc. Zowel occlusivae als constrictivae komen als geminatae voor: *bucca*, *apparet*, *pello*, *difficilis* etc. Na diphtong en soms na lange vocaal aarzelt de uitspraak van het klass. lat. tussen oudere geminata en jongere enkelvoudige cons. *caus(s)a*, *aul(l)a*, *Pau(l)us*, *cās(s)us* e.a.

§ 77. De Romeinen hebben in deze klanken zuivere geminatae gevoeld, d.w.z. consonanten, die zó gearticuleerd worden, dat zij voor het taalgevoel in twee helften uiteenvallen, waarvan de ene helft als implosiva aan het einde der voorafgaande en de andere als explosiva aan het begin der volgende syllabe worden gehoord, met een energetische en acoustische pauze tussen de beide articulatiephasen, en wel zó, dat de lettergreepgrens door deze pauze wordt gemarkeerd. Het bewijs hiervoor ligt in het éénstemmig getuigenis der oude latijnse grammatici, die steeds spreken van „twee consonanten", waarvan de ene bij de voorafgaande en de andere bij de volgende syllabe wordt gehoord, en die hierbij zonder onderscheid voorbeelden aanhalen met occlusivae en met constrictivae; zij stellen dus op één lijn *vac–ca*, *ad–do*, *lip–pus* en van de andere kant *il–le*, *ef–ficio*, *an–nus*, *nūl–lus*.

De vraag, of bij de constrictivae met name bij *–ll–* en *–ss–* na voorafgaande lange vocaal of diphtong, vooral in die gevallen, waarin de orthographie aarzelt, b.v. *cā(s)sus*, *au(l)la* etc., maar ook waar dit niet het geval is, zoals bij *nūllus*, *mīlle* e.a. niet veelmeer een gerekte of lange consonant in plaats van een eigenlijke geminata werd gesproken, is er een van louter klankphysiologische aard. Het lijdt geen twijfel, dat het taalbewustzijn van de Romein, ook in die gevallen waarin de klass. orthographie aarzelt tussen de schrijfwijzen met enkelvoudige en met dubbele medeklinker, niet een gerekte medeklinker maar een geminata voelde, en ze niet onderscheidde van die, waarin een korte vocaal voorafging. De grammatici kennen uitsluitend de vraag, of deze woorden met één of met twee consonanten gesproken moeten worden, niet of hier een gewone of een gerekte consonant werd gehoord.

§ 78. Kunnen we dus wel aannemen, dat het lat. consonantsysteem de oppositie simplex : geminata kende, anderzijds dient erop gewezen, dat de functionele belasting van deze tegenstelling vrij gering is geweest. Het feit, dat de geminatae uitsluitend in het midden der woorden tussen vocalen voorkomen brengt een belangrijke beperking mee in hun gebruik en levert tegenstellingen op als *mel* : *mellis*, *far* : *farris*, *fel* : *fellis*, *os* : *ossis*. Soms zijn nog sporen van de oorspronkelijk gegemineerde uitspraak in eindpositie te constateren. Zo wordt *es* „jij bent"

< *ess* (= *es–s* bij *es–se*) bij Plautus nog lang gemeten; *mīles* < *miless* (< * *milets*, met assimilatie van *–ts* tot *–ss*) gebruikt Pl. als spondaeus; *hoc* < *hocc* (< * *hod–c* met assimilatie van *–dc* tot *–cc*) wordt nog door Vergilius gebruikt in een versbegin als *hoc erat* of *hoc opus* (Aen. II 664; VI 129).

§ 79. Ook vóór en na consonanten worden de geminatae niet gesproken. Vandaar *discindo* < * *dis–scind*ō, *pergo* < * *per–r*(*e*)gō, *sarmentum* „rijshout" < * *sarmmentom* < * *sarp–mentom*, cf. *sarpere* „afsnijden". Soms wordt de geminata echter analogisch hersteld zoals in *attrabo*, *opprimo*, *accrēsco* en bij de samenstellingen met *ex*, wanneer het simplex met *s–* begon, b.v. *exsatio*, *exsolvo*, *exsomnis* e.a.

§ 80. Naast elkaar staan verder oudere vormen met enkelvoudige occlusiva en lange voorafgaande vocaal en jongere vormen met dubbele occlusiva en korte vocaal; zo *lītus* en zelden *littus*, *lītera* en normaal *littera*; *Iuppiter* is ontstaan uit *Iūpiter* (cf umbr. *Iupater*), *mittere* uit * *mītere* (cf. *mīsī*), *vitta* „lint" uit * *vīta* (cf. *vieo* „binden" *vīmen*); *stlatta* „vrachtschip" uit * *stlāta* (cf. *lātus* „breed"), *cippus* „zuil" naast oud-lat. *ceip*(*om*) (CIL I² 5).

§ 81. Regelmatig werd verder na voorafgaande lange vocaal of diphtong sinds het begin van de keizertijd ouder *–ss–* als *–s–* gesproken; b.v. *caussa* : *causa*, *cāssus* : *cāsus* etc. (cf. § 49); een uitzondering vormen de verkorte perfectum-vormen op –ā*sse*, –ē*sse*, –ī*sse*, die door analogische inwerking van vormen op *–isse* met –ĭ– als *lēgisse* in stand werden gehouden. Na diphtong werd ook *–ll–* tot *–l–*: *aula* naast *aulla*, *Paulus* naast *Paullus* etc.; zo ook misschien nog in de positie na –ī– en vóór –ĭ–: *mīlia* naast *mīlle*, *vīlicus* naast *vīlla* (cf. § 37, opm.).

§ 82. Op wisseling tengevolge van dissimilatie door aanwezigheid van een tweede geminata in hetzelfde woord wijzen paren als: *mamma* : *mamilla*, *offa* : *ofella*, *Vittius* : *Vitellius*, *Mettius* : *Metellus* e.a. Daarnaast blijft de geminata echter onder dezelfde omstandigheden in *mellilla*, *buccella*, *tessella*, *Flaccilla*.

§ 83. Onder onduidelijk omstandigheden treedt tenslotte wisseling op in *farīna* naast *far farris*, *canālis* naast *canna*, *curūlis* naast *currus*.

§ 84. Onder de woorden met geminata zijn slechts enkele hypocoristische of populair-expressieve vormingen, die een indoeuropese origine hebben: *atta* „papa”, *Acca* (*Lārentia*), *mamma*, *vacca*. De meesten zijn jong en ontstonden tengevolge van compositie of door assimilatie van consonanten, b.v. *addo* < * *ad-dō*, *accumulo* < * *ad-cumulō*, *oppeto* < * *ob-petō*, *agger* < * *ad-ger*; *-ll-* ontstaat zeer vaak uit *-ln-*, *-nl-* of *-rl-* en is bijzonder frequent; b.v. *collis* < **col-nis*, *ūllus* < * *ūn(u)los* (deminutief-vorm bij *ūnus*), *colloquor* < * *con-loquor*, *agellus* < * *ager-los*, *pellicio* < * *per-liciō*.

§ 85. In zeer veel gevallen heeft de geminata in het latijn expressieve kracht. Op deze wijze vindt zij vaak toepassing bij de vorming van populaire uitdrukkingen, vooral adjectiva, die veelal spottend worden gebruikt, om opvallende eigenschappen van lichaam of geest aan te duiden, zoals: *lippus* „leepogig”, *gibber* „gebocheld”, *crassus* „dik”, *grossus* „grof”, *flaccus* „met slappe oren” (vandaar ook de bijnaam *Flaccus* b.v. van Horatius), *cuppus* „lekkerbek” (naast *cupidus*). Duidelijk expressief zijn ook onomatopoëtische vormen als *hinnīre* „hinniken”, *gannīre* „keffen”, *garrīre* „kletsen”, *bucca* „bolle wang”, *bulla* „waterbel”, *gutta* „druppel”. Tenslotte verklaart de expressieve kracht van de geminata ook haar frequente voorkomen in eigennamen, b.v. in cognomina als het reeds genoemde *Flaccus*, verder in *Varro* naast *vārus* „krom”, *Gracchus* misschien bij *gracilis* „slank” of *graculus* „kraai”; maar ook in praenomina, die wel op hypocoristische vormingen berusten, als *Appius*, *Mettius* e.a.

§ 86. De laat-lat. ontwikkeling stelt de geringe weerstand der geminatae duidelijk in het licht. Het taalgevoel geraakt in deze periode geheel op drift. Oude geminatae worden verwaarloosd, nieuwe duiken op. De grammatici reageren tegen deze verwarring en pogen de klassieke vormen te herstellen. De inscr. bieden veel voorbeelden van de vereenvoudiging der geminatae. We lezen er vormen als *comunis* (CIL VII 1330, 10), *oficio* (X 7589), *acipe* (V 4376), *ola* (VII 19) e.a. Nieuwe geminatae treden op, b.v. *annima* (II 1155), *feccerunt* (IX 1866), *habbebis* (X 8067, 5). Opvallend is de frequente geminatie in consonantgroepen, bestaande uit occlusiva + *r* of *s* + occlusiva, waarbij

duidelijk de tendentie naar voren treedt, om de voorafgaande lettergrepen gesloten te spreken, b.v. *aggro* (III 2448), *mattrona* (VIII 7251), *disscente* (IV 1278) e.a. De rom. talen hebben de geminatae niet bewaard met uitzondering van het italiaans, dat hierin, zoals te verwachten is, meer correspondentie vertoont met de laat-lat. dan met de klassiek-lat. toestand. Zo heeft het italiaans evenals het laat-lat. op verschillende plaatsen een geminata, waar het klass. lat. een enkelvoudige medeklinker had, b.v. *femmina*, *legittimo*, *pellegrino*, *occhio*, *fabbro* e.a.

§ 87. *Opmerking*: Aanvankelijk werden de geminatae in het lat. door het teken voor de enkelvoudige consonant genoteerd. Volgens de overlevering voerde de dichter Ennius (239–169 v. Chr.) naar grieks model het gebruik in, om de geminatae dubbel te schrijven. De grammaticus Festus zegt hierover (p. 374, 6 L): nulla tunc geminabatur littera in scribendo: quam consuetudinem Ennius mutavisse fertur, utpote graecus graeco more usus; „in die tijd werd geen enkele letter dubbel geschreven; Ennius zou, naar men zegt, verandering in deze gewoonte hebben gebracht, doordat hij zich als Griek naar het Griekse gebruik richtte”. In de inscr. dringt deze gewoonte door sinds het begin van de 2e eeuw v. Chr. In het S. C. de Bacchanalibus uit het jaar 186 (CIL I² 581) vinden we nog de oude orthographie, terwijl we enkele jaren vroeger, uit 189, een inscr., het z.g. decreet van Aemilius Paulus (CIL I² 614), hebben, waarin de geminatae vrij regelmatig dubbel geschreven worden. Algemeen wordt dit gebruik sinds de tijd der Gracchen.

DE LETTERGREEP

DE LETTERGREEPGRENS

§ 88. Wanneer in het latijn een klinker of diphtong in het midden van een woord gevolgd wordt door één enkele medeklinker, dan hoort deze medeklinker steeds tot de volgende, niet tot de voorafgaande syllabe, onafhankelijk van de vraag of de voorafgaande vocaal lang of kort is: *mo–la* en *mō–les, ma–lūs* en *mā–lus, rō–bur, ca–do, cau–tus*. Het lat. vertoont dus hier een voorkeur voor open lettergrepen, in tegenstelling met b.v. het nederlands, waar open lettergrepen alleen mogelijk zijn bij zwak gesneden klinkeruitspraak b.v. *ka–pen*, terwijl bij scherp gesneden uitspraak van de vocaal de lettergreepgrens steeds in de medeklinker valt b.v *kap–pen*. Het al of niet verdelen van de uitspraak van de medeklinker over de beide lettergrepen is in het nederl. dus een begeleidend verschijnsel van de scherp of zwak gesneden uispraak van de vocaal, terwijl in het lat. een dergelijke gebondenheid niet optreedt.

§ 89. Wordt de vocaal gevolgd door een groep van twee medeklinkers, dan is de voorafgaande lettergreep open, wanneer deze groep bestaat uit occlusiva + *r* of *l* (muta cum liquida): *pa–trem, sa–cra, du–plex*. Daarentegen wordt een lettergreep gesloten gesproken, wanneer de vocaal wordt gevolgd door een geminata of door een groep van twee medeklinkers anders dan muta cum liquida; in deze gevallen wordt op het einde der voorafgaande syllabe een implosieve consonant en bij het begin der volgende syllabe een explosieve consonant gesproken (cf. voor de geminatae §77); dus *ag–ger, of–fa, as–per, ul–tor, fac–tus, prop–ter* etc. Bij groepen van drie of meer medeklinkers gelden overeenkomstige regels; dus *sānc–tus, redēmp–tor, tem–plum, nos–trī* etc. In doorzichtige samenstellingen zal als regel met de etymologische lettergreepgrens rekening worden gehouden: *haru–spex, abs–tēmius* (zo bij Quint. I 7, 9); *ab–rumpo, sub–lino*, maar *su–blīmis* etc.

Deze regels beantwoorden aan de practijk der beste handschriften en inscripties. Daarentegen meenden een aantal latere latijnse grammatici, dat aan het begin der lettergrepen elke combinatie van medeklinkers kon staan, die ook voorkwam

aan het begin van latijnse of griekse woorden. Zij scheidden dus: *fa–ctus, pote–stās, ā–xis* etc. Dit zijn echter niet anders dan graphische regels, die voor de taalkundige beoordeling der feiten geen waarde hebben.

DE QUANTITEIT DER LETTERGREPEN

§ 90. Het latijn kende niet slechts een oppositie tussen lange en korte vocalen, maar ook tussen lange en korte lettergrepen, en dat zowel in poëzie als in proza. Quintilianus zegt uitdrukkelijk: Neque enim loqui possumus nisi syllabis brevibus ac longis; „Wij kunnen immers niet anders spreken dan in korte en lange lettergrepen" (IX 4, 61). Cicero getuigt, dat de menigte in het theater heftig reageerde, wanneer op het toneel een lettergreep te kort of te lang werd uitgesproken: In versu quidem theatra tota exclamant si fuit una syllaba brevior aut longior „Wanneer in poëzie een lettergreep te kort of te lang wordt gesproken, gaat er een protest op door heel het theater". (Orat. 51, 173); want ook zonder theoretische scholing waren de oren van de gewone Romein voor deze tegenstelling van nature zeer gevoelig: omnium longitudinum et brevitatum in sonis sicut acutarum graviumque vocum iudicium ipsa natura in auribus nostris collocavit „het gevoel voor het onderscheid van alle langen en korten bij de taalklanken, evenals dat voor hoge en lage tonen, heeft de natuur zelf in onze oren gelegd", (ibid.).

§ 91. Volgens de leer der grieks-latijnse grammatici kan een lettergreep lang zijn van nature (*nātūrā*, *φύσει*) of door positie *positiōne*, *θέσει*). Van nature lang is iedere lettergreep, die een lange klinker of diphtong bevat: *dīco, nōn, caedēs, haustus*. Door positie lang is een lettergreep, wanneer ze een korte klinker bevat gevolgd door een geminata of door een groep van consonanten. Zo de eerste lettergreep van *vitta, sella, tango, octo*. Wordt de korte vocaal gevolgd door occlusiva + *r* of *l*, dan geldt de lettergreep in de oud-lat. dramatische poëzie nooit als lang. Voor het eerst worden deze lettergrepen lang gemeten door Ennius, om vervolgens in de hexametrische poëzie (en uitsluitend hier) lang of kort gemeten te worden naar gelang de behoeften van het vers. Zo wordt bij Ovidius in hetzelfde

vers (Metam. XIII 607) *volucrī* eerst met korte en vervolgens *volucris* met lange tweede syllabe gemeten. Het gaat hierbij om een litteraire vrijheid; met de uitspraak in de omgangstaal heeft dit niets te maken.

§ 92. De vraag, of een lettergreep met korte klinker als kort dan wel als lang wordt gevoeld, hangt samen met de vraag, of deze lettergreep open of gesloten wordt gesproken. De *e* van *neptis* is even kort als die van *nepōs*, maar in het laatste geval eindigt de lettergreep achter de *e*, in het eerste achter de implosieve *p*. Men kan dus in het algemeen zeggen, dat een syllabe met korte vocaal als kort gevoeld wordt, wanneer zij open, als lang, wanneer zij gesloten wordt gesproken. In de omgangstaal werd de groep muta cum liquida steeds bij de volgende syllabe getrokken, zodat de voorafgaande lettergreep open was en dus als kort werd gevoeld.

§ 93. De *e* in de tweede syllabe van *genetrīx* naast de *i* van *genitor* en eveneens de *e* van *impetro* < * *im–patrō*, van *cōnsecro* < * *con–sacrō*, van de populaire vormen *palpebrae* en *palpetrae* „oogleden" naast *palpito* „trillen" wijst erop, dat in deze woorden de lettergreep vóór *–tr–* etc., in de tijd waarin deze vormen ontstonden, gesloten gesproken werd. Bij open uitspraak zouden we veelmeer *i* hebben verwacht (cf. § 115). Dit hoeft echter nog niet te betekenen, dat, tegen de algemene regel in, bij deze woorden de lettergreepgrens tussen de muta en de liquida in viel, dus *genet-rīx* etc.; meer waarschijnlijk is, dat de *t* etc. in de uitspraak vóór de *r* incidenteel werd gegemineerd, dus dat gesproken werd *genet-trīx* etc. Dezelfde tendentie zien we immers in latere vormen als *mattrona*, *aggro* etc. (cf. § 86).

§ 94. De uitdrukking „positione" of „positu" lang betekent aanvankelijk bij de latijnse grammatici naar het voorbeeld hunner griekse collega's niets anders dan „lang door overeenkomst" (cf. Quint. IX 4, 86 en Gellius IV 17, 8). In latere tijd huldigt men echter de opvatting, dat deze lettergrepen lang worden door de „plaatsing" van de korte klinker vóór een geminata of groep van medeklinkers. Vandaar dat Marius Victorinus het begrip omschrijft met *duarum consonantium copulatio* (VI 35, K).

AARZELINGEN IN DE QUANTITEIT DER LETTERGREPEN

§ 95. Bij dichters treden herhaaldelijk aarzelingen in de quantiteit der lettergrepen op. In de dactylische poëzie past een opeenvolging van meer dan twee korten niet in het vers; anderzijds is ook in de gewone taal een tendentie te bespeuren, om een opeenhoping van korte syllaben te vermijden. Daardoor wordt het mogelijk, dat de dichters in bepaalde gevallen een lettergreep lang meten, die normaal kort is. Quint. (I 5, 18) zegt ons, dat alleen in de poëzie de eerste syllabe van *Italia* lang wordt gemeten. Verder vindt men b.v. bij Lucretius *fluida* (II 464) en *glomere* (I 360) met lange eerste syllabe (– ⏑ ⏑); zo ook *conubia* – – ⏑ ⏑ bij Vergilius naast *conubio* – ⏑ ⏑ – etc. (Aen. IX 600 en VII 253).

§ 96. Van de andere kant treden ook verkortingen op, vooral in de dialoogpartijen der oud-lat. comoedie. De werking van de wet der jambenverkorting is hier niet beperkt tot jambische woorden (cf. § 18, 5), maar strekt zich ook uit tot meerlettergr. woorden en tot woordgroepen. Als regel is de verkorte lettergreep positione lang en rust de toon op de volgende syllabe ⏑ – ⏑́ > ⏑ ⏑ ⏑́ : zo b.v. *volŭptátem*, *gubĕrnábunt*, *iuvĕntúte*; ook in woordgroepen als *scio ăbsúrde*, of met de toon op de voorafgaande syllabe *quód ĭn rem*. Slechts zelden wordt in meerlettergrepige woorden een natura lange lettergreep verkort, zoals in *pudĭcítiam* (Pl., Amph. 930), *verĕbámini* (Ter., Phorm. 902). Vaker wordt ook de lettergreep, die de woordtoon draagt verkort: *simĭ́llumae* (Pl. Asin. 241), *profĕ́cto* (Pl. Pers. 213), *suo hŏ́spiti* (Pl. Mil. 136) e.a. In de omgangstaal heeft deze uitgebreide werking van de wet der jambenverkorting geen sporen achtergelaten.

UITVAL VAN LETTERGREPEN DOOR HAPLOLOGIE

§ 97. Wanneer in een woord twee opeenvolgende lettergrepen met dezelfde consonant of groep van consonanten beginnen, kan dit er toe leiden, dat voor het taalbewustzijn de grens tussen deze beide syllaben vervaagt, zodat de eerste in de uit-

spraak wordt verwaarloosd. Men spreekt dus één lettergreep in plaats van twee onder invloed van een neiging tot dissimulatie, en brengt daardoor een vereenvoudiging in de uitspraak van het betreffende woord teweeg. Men spreekt in dit geval van haplologie. Voorbeelden in het latijn zijn: *dīxtī* voor *dīxistī*, *claustī* voor *clausistī*, *dīxem* voor *dīxissem*, *mīsse* voor *mīsisse*, *īdōlatria* naast *īdōlolatria*. *nūtrīx* uit * *nūtrītrīx*, cf. *nūtrīre*; *sēmodius* „halve schepel" uit * *sēmi-modios*; misschien ook *lubenter* uit * *lubentiter* e.a.

DE BETONING

Aard van de latijnse woordbetoning

§ 98. De uitingen der oudere grammatici zoals Cicero, Varro, Nigidius Figulus, Quintilianus en anderen tot in de 4e eeuw toe, hebben zonder uitzondering betrekking op een muzicale betoning, d.w.z. zij geven te verstaan, dat in een woord de lettergreep, die de hoofdtoon draagt op een hogere toon wordt gesproken dan de omringende lettergrepen. Bij Cicero vinden we een bijzonder duidelijke uitspraak, waar hij zegt, dat de stemmodulatie, die wij bij het zingen zo zeer bewonderen tot op zekere hoogte ook te constateren valt bij het spreken, daar wij van nature in ieder woord één hogere toon laten horen: Mira est enim quaedam natura vocis, cuius quidem e tribus omnino sonis inflexo, acuto, gravi, tanta sit et tam suavis varietas perfecta in cantibus. Est autem in dicendo etiam quidam cantus obscurior .... Ipsa enim natura, quasi modularetur hominum orationem, in omni verbo posuit acutam vocem, nec una plus, nec a postrema syllaba ultra tertiam. „Er ligt iets bewonderenswaardigs in het wezen van onze stem, die door niet méér dan drie klankvariaties, de gerekte, de hoge en de lage toon, zo grote en zo heerlijke verscheidenheid weet te bereiken bij de zang. Maar ook bij het spreken is een zekere, zij het meer vage melodie aanwezig ....Want de natuur zelf heeft, als wilde zij aan de taal der mensen hierdoor een rhythmische beweging geven, in ieder woord een hogere toon geplaatst, en wel niet méér dan één, en niet verder naar voren dan de derde lettergreep van achteren". (Orat. 17, 57 – 18, 58). Eerst in de 4e eeuw n. Chr. vinden we uitingen, die er op wijzen, dat de lettergreep, die de toon draagt, met meer kracht dan de omringende lettergrepen wordt gesproken: syllaba quae accentum habet, plus sonat (Pompeius V 126, 32 K). Vanaf deze tijd is het accent dan ook wel expiratorisch. In overeenstemming hiermede is, dat in de klassieke periode van het latijn rhythme en accent los van elkander staan. Het is een bekend verschijnsel, dat lettergrepen, die alleen maar op een hogere toon gesproken worden, niet geschikt zijn, om te dienen als dragers van het rhythme. Vandaar dat in het latijn vers- en prozarhythme niet berusten op een afwisseling van betoonde en onbetoonde lettergrepen,

doch van lange en korte, zodat het niet nodig is, dat de versheffingen door geaccentueerde lettergrepen worden gevormd. Sinds de 3e of 4e eeuw n. Chr. echter begint men de quantiteiten in de omgangstaal te verwaarlozen, en nu zijn het de geaccentueerde lettergrepen, die de dragers van het rhythme gaan worden.

§ 99. Deze beide gegevens, de uitingen der grammatici en de aard en de geschiedenis van vers-en prozarhythme, maken de conclusie waarschijnlijk, dat de klassieke latijnse woordbetoning in wezen muzicaal van aard was. Anderzijds wijst de verkorting der onbetoonde slotsyllabe in jambische woorden en het optreden van syncope op de aanwezigheid van een expiratorisch element in het woordaccent. Nu is het een algemeen bekend verschijnsel, dat in geen enkele taal de betoning zuiver muzicaal of zuiver expiratorisch is. Veelmeer treedt een mengeling van beiden op, waarbij óf het ene óf het andere element overheerst. Dit was ook wel het geval in het latijn. Aanvankelijk overheerste het muzicale element en was het expiratorische element een concomitant verschijnsel, dat zich sterker manifesteerde in de volkstaal dan in de cultuurtaal. In de periode, waarin het gevoel voor de quantiteiten onzeker gaat worden (3e of 4e eeuw n. Chr.) komt het expiratorische element meer naar voren en deze ontwikkeling eindigt met een terugdringen van het muzicaal element, en een overheersen van het expiratorische element, gepaard met een totaal verlies van het gevoel voor de quantiteiten.

§ 100. In de praelitteraire periode van het latijn, waarschijnlijk in de 5e en 4e eeuw v. Chr. heeft in alle meerlettergr. woorden in niet eerste syllaben een verzwakking van het vocalisme, althans van korte vocalen en diphtongen plaats gehad (cf. §§ 114–120). De korte vocalen vertoonden de tendentie tot een meer gesloten uitspraak, de diphtongen werden tot monophtongen. In tweede syllaben traden verder herhaaldelijk syncoperingen op (cf. §§ 121–123). Het lijkt voor de hand liggend deze verschijnselen te verklaren door het tijdelijk optreden van een intensiteitsaccent op de eerste lettergreep der woorden. Deze hypothese stuit echter op de grote moeielijkheid, dat zij niet past in het kader van de geschiedenis van het latijnse accent,

dat, zoals we zagen, in de historische periode van overwegend muzicale aard en aan de drie laatste lettergrepen gebonden was, terwijl anderzijds vaststaat, dat ook het indo-europees een zuiver muzicaal woordaccent bezat. De genoemde verschijnselen kunnen dan ook beter verklaard worden uit een rhythmisch principe in de structuur van het latijnse woord, uit de tendentie nl. om alle niet eerste syllaben vlugger en minder duidelijk te articuleren. Deze tendentie is blijkbaar vooral in de praelitteraire periode krachtig geweest, maar bleef ook naderhand tot op zekere hoogte haar werking uitoefenen (cf. §§ 107 – 123).

§ 101. *Opmerking*: De vraag naar de aard van het woordaccent is een der moeielijkste, waarvoor de latijnse klankleer zich geplaatst ziet. De franse geleerden nemen voor de historische periode van het latijn algemeen een zuiver muzicale betoning aan. In engelse en duitse kringen overheerst de opvatting van een intensiteitsaccent. De z.g. praelitteraire initiaal-betoning werd vroeger vrij algemeen als expiratorisch gezien. Franse latinisten huldigen echter de laatste tijd de mening, dat hier geen sprake geweest kan zijn van een intensiteitsaccent op de eerste lettergreep, doch eenvoudig van een rhythmische bijzonderheid in de uitspraak dezer syllabe.

VERSCHILLENDE SOORTEN VAN BETONING

§ 102. Hoewel de syllabedrager in het latijn tweemorig kan zijn, en op zich genomen dus een accentbeweging binnen de syllabe mogelijk is, bezitten we geen aanwijzingen, waaruit we met waarschijnlijkheid kunnen concluderen, dat het latijn polytoon was, of m.a.w. een syllabeaccent kende, dat als criterium kon worden gevoeld voor het onderscheid van woorden en vormen. Wat de grammatici hierover te berde brengen, wordt niet door de taalfeiten, voor zover we deze kunnen kennen, bevestigd, en moet waarschijnlijk beschouwd worden als een poging, om de regels van de griekse accentuatie in het latijn terug te vinden. Men onderscheidt acutus, circumflexus en gravis, zoals in het grieks *προσῳδία ὀξεῖα, περισπωμένη, βαρεῖα*.

De acutus wordt volgens de grammatici steeds gehoord,

wanneer de lettergreep, die de toon draagt, een korte klinker bevat, en verder op lettergrepen met lange klinker of diphtong dán, wanneer de toondragende lettergreep de derde van achteren is (antepaenultima), of wanneer ze de tweede van achteren is (paenultima) en de laatste lettergreep (ultima) een lange klinker bevat; dus *génus, lḗgimus, mṓlēs*. De circumflexus wordt uitsluitend gesproken op lange vocalen of diphtongen en wel in de paenultima, wanneer de ultima kort is, b.v. *cārus* naast *cā́rī*, en verder steeds in éénlettergrepige woorden, b.v. *quā*, *sīc*, *ōs*, *hūc*; en in de slotsyllabe van meerlettergrepige woorden, wanneer syncope heeft plaats gehad, b.v. *nostrās* uit *nostrātis*, *illūc* uit * *illūce* e.a. De gravis is de toon van alle niet met acutus of circumflexus gesproken syllaben, dus van de syllaben, die een neventoon hebben of niet betoond zijn.

De regels zijn dezelfden als in het grieks, met deze uitzondering, dat éénlettergrepige woorden of eindsyllaben met lange vocaal steeds circumflexus, nooit acutus hebben. Hier blijkt het kunstmatige in de constructie van het systeem. In alle andere gevallen waren de quantiteitsverhoudingen in de drie slotsyllaben beslissend voor de vraag of acutus dan wel circumflexus aangenomen moest worden, bij de eenlettergrepige woorden echter viel deze factor weg en kon alleen het taalgevoel een criterium vormen; en dit taalgevoel liet de grammatici voor het latijn blijkbaar in de steek, zodat zij bij de eenlettergrepige woorden en in de eindsyllaben de oppositie tussen acutus en circumflexus, die het grieks hier wêl nog kende, niet meer door konden voeren. In het grieks heeft de oppositie acutus: circumflexus dan ook een functionele waarde, zoals blijkt uit tegenstellingen als Ἰσθμοί (nom. plur.) Ἰσθμοῖ (loc. sing.), of οἶκοι (nom. plur.) en οἴκοι (loc. sing.); in het latijn is ze niet anders dan een artificiële constructie.

PLAATS VAN DE TOON IN HET WOORD

§ 103. De plaats van de toon in het latijnse woord is niet vrij, doch gebonden aan de z.g. driesyllabenwet. Dit is een der belangrijkste innovaties vergeleken met de toestand in de indo-europese moedertaal, waar het woordaccent vrij was, dus

op alle lettergrepen kon rusten. De functionele belasting der toonopposities is tengevolge van deze beperking dan ook uiterst gering geworden.

§ 104. Binnen het kader van de beperkingen, opgelegd door de driesyllabenwet, wordt de latijnse woordtoon zoveel mogelijk naar voren geschoven en hierbij regelt hij zich naar de quantiteit van de paenultima. Is deze kort, dan valt de toon op de antepaenultima : *hóminem*; is ze lang, dan draagt ze zelf de toon: *leṓnem*. Tweelettergrepige woorden hebben steeds de toon op de paenultima: *lḗgēs, bónus*. De ultima heeft, afgezien van de eenlettergrepige woorden, alleen dan de toon, wanneer zij oorspronkelijk paenultima was, en eerst secundair tot eindsyllabe is geworden; de oorspronkelijke betoning blijft dus in deze gevallen gehandhaafd: *illī́c* < * *illī́ce, hōrúnc* < *hōrúnce, tantṓn* < *tantṓne, nostrā́s* < *nostrā́tis, Samnī́s* < *Samnī́tis, audī́t* < *audī́vit* etc.

§ 105. Bij overname van woorden uit een andere taal treden soms storingen op. Griekse namen als *Allectó, Acarnắn* worden door romeinse dichters gesproken met de toon op de laatste syllabe. *Cámillus* en *Céthēgus*, van etruscische herkomst, behouden de toon op de antepaenultima, ofschoon de paenultima ang is. Daarentegen is in *áncora* uit gr. ἄγκυρα de quantiteit van de vocaal in de paenultima gewijzigd, om de plaats van de toon in overeenstemming te brengen met de heersende latijnse regels; cf. fr. ancre.

BETONING VAN SAMENGESTELDE WOORDEN

§ 106. Samengestelde woorden volgen in hun betoning eenvoudig de regels der driesyllabenwet. De samenstellende delen verliezen hun zelfstandigheid en daarmee ook hun eigen toon; zij gaan dus op in het nieuwe geheel: *praetéreā, óbviam, ádeo, ī́nfero, néscius, malédicus, quā́re, úndique, pater-famíliās* etc.

IN EINDSYLLABEN

§ 107. Bij herhaling is reeds gewezen op de zwakke positie, die de eindlettergreep in het latijnse woord inneemt als gevolg van de dominerende plaats, die de beginsyllabe in het rhythmisch verloop van de uitspraak voor zich opeist. Quintilianus getuigt, dat de romein de neiging heeft de laatste lettergreep te verwaarlozen, doordat hij de eerste sterk betoont: – – – plerisque extremas syllabas non perferentibus, dum priorum sono indulgent; „.... terwijl de meesten de eindlettergrepen niet duidelijk laten horen, doordat zij alle aandacht schenken aan de articulatie der voorafgaande lettergrepen" (XI 3, 33). Het is dan ook in de eindsyllaben, dat de zwakke plekken van het latijns phonologisch systeem zich het meest manifesteren: de quantiteitsoppositie wordt hier geneutraliseerd vóór *-l*, *-m*, *-r*, -t (cf. § 18, 3) en in jambische woorden (cf. § 18, 5); de -ā en -ō slagen er niet in zich te handhaven in ongedekte eindpositie (cf. § 18, 6 en 7). Ook met betrekking tot het consonantsysteem zagen we reeds, dat het in deze positie zijn zwakke plekken laat zien: de oppositie van gegemineerde en enkelvoudige consonanten is aan het woordeinde geneutraliseerd (cf. § 78); dezelfde tendentie tot neutralisatie bestaat ook ten opzichte van de oppositie *t* : *d* (cf. § 56); *-f* en *-g* worden op het einde der woorden niet gesproken (cf. §§ 45 en 64); *-p* slechts in een enkel geval (cf. § 53); de *-s* wordt zeer zwak gearticuleerd (cf. § 50) en eveneens de *-m* (cf. § 40). De zwakke articulatie van de consonanten op het einde der woorden verklaart, dat in populaire inscr. de slotmedeklinkers vaak niet geschreven worden.

Over de zwakke positie der consonantgroepen op het einde der woorden zal beneden (§§ 133–135) gesproken worden. Voorlopig bepalen we ons tot de vocalen.

DE KORTE VOCALEN IN EINDSYLLABEN

§ 108. Terwijl de lange vocalen in ongedekte zowel als in gedekte eindpositie in bepaalde gevallen de tendentie vertonen hun lange quantiteit te verliezen, maar overigens hun timbre steeds behouden, zijn de korte vocalen in dezelfde posities veel minder consistent. Hun weerstand is blijkbaar niet zo groot, dat

zij tegen het woordeinde bestand zijn; veelal verliezen ze hun timbre, ofwel vallen ze helemaal weg. De korte vocalen, die zich uit oorspronkelijke lange ontwikkeld hebben, vertonen meer weerstand en blijven behouden. De omstandigheden, waaronder de verschillende verschijnselen optreden, zijn niet duidelijk te omschrijven, en we komen dan ook niet verder dan tot het constateren van tendenties, enerzijds een tendentie tot neutralisatie van de qualiteit der vocalen, anderzijds een tendentie tot syncope.

Neutralisatieverschijnselen

§ 109. 1. In ongedekte eindpositie: Het lat. spreekt in de historische periode geen ĭ op het einde der woorden. Dit uit zich b.v. in de nom. acc. sing. der *i*-ntr. van de 3e decl.: *mare*, *rēte* naast *maria*, *rētia*; ook bij de adj.: *grave*, *ācre* naast *gravia*, *ācria*. Verder *ante* naast *anti-stes* (cf. gr. ἀντι), en de abl. sing. der cons.-st. als *pede*, *patre*, die teruggaan op * *pedi*, * *patri* (cf. gr. ποδί. πατρί).

2. Ook in gedekte eindpositie constateren we de tendentie tot neutralisatie van de oppositie *e* : *i*. Twee gevallen zijn te onderscheiden.

a) Het neutralisatieproduct is *e* vóór een groep van medeklinkers en vóór *-m*: *iūdex* < * *jous-dik-s* „rechtspreker", cf. *dīcere dictus*; *comes* < *com-it-s* „die meegaat", cf, *īre itum*; oorspronkelijke *e* blijft in deze positie b.v. in *senex*, *auspex*, *haruspex* etc. Vóór *-m* zijn de voorbeelden talrijker; de acc. sing. der *i*-stammen eindigt in het klassiek latijn vrijwel steeds op *-em*, b.v. *quem*: *quis*; *levem*: *levis*, *levia*; *nāvem* : *nāvis* etc.; in het oud-lat. vinden we daarentegen nog herhaaldelijk *-im*: *piscim*, *clāvim*, *imbrim* e.a.; bij een groep van feminina bleef *-im* ook in het klassiek lat. : *puppim*, *turrim* etc., zoals ook in adverbiale uitdrukkingen: *olim*, *pedetemptim*, *partim* (naast subst. *partem*).

b) Het neutralisatieproduct is *i* vóór occlusiva en vóór *-s*; de inscr. hebben ouder *fēced* naast jonger *fēcid* en klass. *fēcit*; *dedet* naast *dedit*; *agis*, *agit*, *agitis* berusten op **ages(i)*, * *aget(i)*, * *agetes*; in de gen. sing. van de 3e decl. is de uitgang normaal *-is*, terwijl oudere inscr. nog *-es* hebben: *Apolones*, *Cereres*, *Veneres*.

3. Tendentie tot neutralisatie van *a* : *e* vóór een groep van medeklinkers; het neutralisatieproduct is *e*: *particeps*, *prīnceps*

bij *capio*, *opifex* bij *facio*, *rēmex* bij *ago*; een uitzondering vormt *anas* < * *anats* (cf. gen. *anatis*) met *a* tengevolge van assimilatie en *aureax* bij Paulus Festus (8, 5 L.) = „auriga" (cf. *ago*) met *a* door dissimilatie ten opzichte van de voorafgaande *e*.

4. Tendentie tot neutralisatie van *o* : *u*; het neutralisatieproduct is *u*.

a) Vóór *–m*; inscr. hebben ouder *dōnom* naast jonger *dōnum*; *Lūciom* naast *Lūcium*.

b) Vóór *–nt*: *cōsentiont* naast *cōnsentiunt*; *dederont* naast *dederunt*.

c) Vóór *–s*: *duenos* naast *bonus* met *b*– < *dv*–; *opos* naast *opus*; *Venos* naast *Venus*; oude genitivi *Divos*, *senātuos* naast jongere vormen als *Venerus*, *Cererus* etc.

d) In de praehist. periode ook vóór *–r*; cf. de passieve verbaal uitgangen *–tur*, *–ntur*, *–mur* uit * *–to*, * *–nto*, – * *mo* + *r* : *nancitor* = „nanciscitur" bij Festus.

Voorafgegaan door *u* of *v* handhaaft de *o* zich tot in de 1e eeuw n. Chr. in de orthographie, echter wel niet in de uitspraak: *mortuos*, *arvom*, *servos* voor later *mortuus*, *arvum*, *servus* etc. (cf. § 21, 2).

Syncopeverschijnselen

§ 110. Syncope treedt op zowel in gedekte als in ongedekte eindpositie (in het laatste geval speciaal bij *–e*). Vaak heeft ze betrekking op woorden, die in de zin niet of zwak betoond worden en een geringe semantische inhoud hebben, zoals interjecties en partikels, daarnaast echter ook, vooral in de praelitteraire periode, op normale, zelfstandige substantiva en adjectiva. De korte vocalen blijven in eindpositie meestal gehandhaafd, wanneer ze functionele waarde hebben.

§ 111. 1. Syncope van *–e* in ongedekte eindpositie (ook, indien ontstaan uit *–i*).

a) Bij interjecties, zoals *em* naast de imperat. *eme*; zo ook bij de korte imperat. *dīc*, *dūc*, *fac*, die staan naast de oudere vormen *dīce*, *dūce*, *face*, en vaker met de waarde van interjecties worden gebruikt; de korte vormen zijn in dit geval algemeen gangbaar geworden; in andere gevallen vinden we echter slechts incidenteel de (populaire) korte vorm, zoals *inger* bij Catullus (27, 2) naast het normale *ingere*.

b) Bij partikels: *nec*, *ac* naast *neque*, *atque*; *quīn* < * *quīne*; *sīn* < * *sei–ne* (cf. *sī*); *viden*, *ain*, *vīn*, *ĕn* naast *vidēsne*, *aisne*, *vīsne*, *estne*; *mĕn*, *tūn* naast *mēne*, *tūne*; *seu* naast *seive*; *hunc* naast *honce*; *post* naast *poste* < * *posti*; *sīremps* naast *sīrempse*; *dein*, *proin* naast *deinde*, *proinde*.

c) Bij nomina: *animal*, *exemplar*, *calcar* zijn eigenlijk gesubstantiveerde adj. ntr. op *–āle* en *–āre*; naast *tribūnal* staat nog *tribūnāle*. De comici hebben *volup* in de uitdrukking *volup est* „het doet mij plezier" als ntr. van het adj. *volupis*. Naast het gewone *lac* staat nog bij Plautus de oudere vorm *lacte*, naast *facile* het oudere *facul*. In de omgangstaal gaat dit verschijnsel ongetwijfeld nog aanmerkelijk verder, zo bieden inscr. de vormen *tanger* en *haber* voor *tangere* en *habēre* (CIL I² 501 en VIII 8369).

Opmerking: De *–e* handhaaft zich als regel in de nom.-acc. sing. der *i*–neutra: *mare*, *rēte*, *ācre* etc., en als flexieteken in de abl. sing. der cons. stammen: *frātre*, *homine*, of in de inf. act. der verba: *legere*, *laudāre* etc.; in deze beide gevallen ontstond *–e* uit *–i*; oorspronkelijke *–e* blijft verder in de voc. sing. der *o*–st., zoals *domine*, *Mārce*, en in de normale imperat. als *lege*, *perge*. *–a* blijft; zo in de voc. sing. der ā–st: *ancilla* etc., en in een adverb. als *ita*; natuurlijk ook, indien *–a* ontstond uit –ā, zoals in de nom. sing. der ā–st. : *rosa* etc. en in de nom.-acc. plur. ntr. *tēcta*, *frīgora* etc. Ook blijft *–o*, dat ontstond uit ouder –ō in de 1e pers. der verba als *pōno*, of bij subst. van de 3e decl. als *homo*, *lēctio* e.a.; verder ook in *ego*. *–u* komt niet voor.

2. Syncope van *o* in gedekte eindpositie.

a) In de praelitteraire periode had *o* in gedekte eindpositie vóór –s en na *–r–*, wanneer aan de *–r–* een consonant voorafging, of ook, wanneer een korte vocaal voorafging en het woord meer dan tweelettergrepig was, de neiging om weg te vallen, waarbij dan de groep *–rs* vereenvoudigd werd tot *–r*, en na voorafgaande consonant *–r* sonantisch gesproken werd (= *–er*), zodat er in dit geval geen syllabe verlies optrad (samprasārana): *ager* < * *agrs* < * *agros*, cf. gr. ἄγρος; *sacer* naast *sakros*, dat we nog lezen op de z.g. lapis niger of foruminscr. uit de 1e helft van de 5e eeuw v. Chr. (CIL I² 1); *miser* *puer dexter* < * *miseros* * *pueros* * *dexteros* etc. In de historische periode vertoont *u* (< *o*) in deze positie dezelfde neiging

blijkens *super* en *īnfer* bij Cato (agr. 149, 1) naast de gewone vormen *superus* en *īnferus*; *socerus* bij Plautus (Men. 957) naast het gewone *socer*; *prosperus* naast het latere *prosper*. Daarentegen hebben we steeds tweelettergrepig *erus*, *ferus*, *merus*; *uterus*, *numerus*, *umerus*, zijn weliswaar drielettergrepig, maar vallen buiten de gewone regel, omdat zij oorspronkelijk met het suffix *-so-* niet *-ro-* gevormd zijn en hun *-r-* dus secundair is.

b) Eenzelfde neiging tot uitval van *o* is te constateren, wanneer *l* voorafgaat. De verschijnselen zijn in dit geval echter veel schaarser en liggen wel op dialectisch gebied: gewoon is *famulus*, Ennius heeft echter ook *famul*, naar het oscische *famel*. Naast *masculus* en *figulus* bieden laat-latijnse bronnen (Appendix Probi en inscr.) *mascel* en *figel*.

3. Syncope van *i* in gedekte eindpositie.

a) Woorden als *sors*, *mors*, *mēns*, *pars*, *dōs*, *cōs* zijn niet anders als b.v. *cutis*, *ratis*, *sitis* oorspronkelijke *i*-stammen; zij berusten dan ook op * *sortis*, * *mortis*, * *mentis*, * *partis*, * *dōtis*, * *cōtis*; dit wijst op een tendentie tot uitval van *i* in eindsyllaben van woorden op *-tis*, wanneer de voorafgaande syllabe lang is. Een uitzondering vormt *vītis*. De nominativi *mentis* bij Ennius en *sortis* bij Plautus zijn wel geen regelrechte vertegenwoordigers van de lange oude vormen, doch werden veeleer analogisch opnieuw gevormd naar de casus obliqui. Dezelfde tendentie tot syncope demonstreert zich in de historische periode; Plautus heeft nog de lange vorm *nostrātis*, terwijl we later steeds *nostrās* hebben; op dezelfde wijze staan naast elkaar *cuiātis* en *cuiās*, *Arpīnātis* en *Arpīnās*, *Samnītis* en *Samnīs*.

b) Bij de adjectiva van het type *ācer*, *ācris*, *ācre* is de tegenstelling tussen de vorm *ācer* voor het masc. en de vorm *ācris* voor het fem. secundair; Ennius gebruikt *ācris* ook nog voor het masc. Het ontstaan van een aparte vorm *ācer* voor het masc. was mogelijk door de neiging tot uitval van *i* in de eindsyllabe, gevolgd door vereenvoudiging van de groep *-rs* tot *-r* en vocalische uitspraak van de *-r* (= *er*) : *ācris* > * *ācrs* > *ācer*. Later constateren we in het masc. nog steeds een aarzeling tussen *campester* en *campestris*, *equester* en *equestris*, *terrester* en *terrestris*, *volucer* en *volucris*.

Opmerking: In éénlettergrepige woorden komen geen veranderingen van korte vocalen in gedekte eindpositie voor: *nix*, *nivis*; *pix*, *picis*; *mel*, *mellis*; *nex*, *necis*; *lac*, *lactis*; *fax*, *facis*; *os*, *ossis* etc.

DIPHTONGEN IN EINDSYLLABEN

§ 112. De in het latijn toch al schaars vertegenwoordigde diphtongen zijn niet bestand tegen de positie aan het woordeinde. Ze zijn hier veelal reeds in de praelitteraire periode gemonophtongiseerd; een gedeelte van de ontwikkeling valt echter nog in onze documenten te constateren. *-ai* en *-oi* ontwikkelen zich praelitterair tot *-ei* en vervolgens in de historische periode tot -ī: * *fĕcai* > *fĕcei* > *fĕcī*; * *ibai* > *ibei* > *ibī*; * *eais* > *e(i)eis* > *eīs*; * *viroi* > *virei* > *virī*; * *oinovorsoi* > *oin(o)vorsei* > *ūniversī*.

Oorspronkelijk *-ei* wordt eveneens -ī: *tibei* > *tibī*; *sibei* > *sibī*; *regei* (geschreven *recei*: dat. sing. van *rēx* of inf. praes. van *regere*; CIL I² 1) wordt *regī*.

ou had zich reeds in de praelitteraire periode ontwikkeld tot -ū: * *manous* (gen. sing) > *manūs*.

De enige posities, waarin een diphtong, n.l. *-ae* zich in eindsyllaben handhaaft, zijn: gen. sing. der *a*-st. met late ontwikkeling van -āī tot *-ae* (Lucretius heeft nog tweelettergr. -āī in een verseinde als *māteriāī*, Vergilius heeft *aulāī* etc.), en in de dat. en loc. sing. en in de nom. plur der ā-st., ook hier met vrij jonge ontwikkeling van *-āi* > *-ai* > *-ae*.

IN MIDDENSYLLABEN

§ 113. Evenals de eindsyllaben hebben ook, hoewel in mindere mate, de middensyllaben hun tol moeten betalen aan de bijzondere positie, die de beginsyllaben bij de uitspraak van het latijnse woord innemen. De sporen hiervan zijn zichtbaar in het vocalisme met name in de behandeling der korte vocalen en der diphtongen. Beiden worden verzwakt en de korte vocalen ondergaan zelfs in vele gevallen syncope, waardoor zij geheel en al verdwijnen. Het is niet mogelijk, om op afdoende wijze de voorwaarden te omschrijven, die hetzij tot reductie, hetzij tot syncope der korte vocalen hebben geleid. We moeten ons ook hier weer bepalen tot het constateren van tendenties. Mogelijk blijft, dat toekomstige onderzoekingen ons in staat zullen stellen, om nauwkeuriger regels te formuleren.

REDUCTIE DER KORTE VOCALEN IN MIDDENSYLLABEN

§ 114. Duidelijk constateren we een neiging tot gesloten uitspraak der korte vocalen het meest in open, minder in gesloten syllaben, die door de steun van de implosieve consonant (cf. § 92) een zekere bescherming bieden. Het praepalatale of postpalatale karakter der sluiting, i.c. de weergave met *i* of *u*, hangt zeker ten dele af van de aard der omringende phonemen.

In open syllaben

§ 115. De minste weerstand bezit de serie *a* : *e* : *i*, die meestal gerealiseerd wordt als *i*, soms echter als *u*, en in bepaalde gevallen als *e*.

1. Zo wisselt *a* met *i* b.v. in: *cado* naast *cecidī* en *occido*; *datus* naast *dēditus* en *prōditus*; *facio* naast *dēficio* en *aedificium*; *ita* naast *itidem*; *e* wisselt met *i* b.v. in: *teneo* naast *obtineo*, *pertināx*; *medius* naast *dīmidius*; *sedeo* naast *obsideo*, *īnsidiae*; *lūmen* naast *lūminis* etc.

2. Vóór palatale *l* wordt *i* gesproken, vóór velare *l* echter *u* (cf. § 37). Dit zien we in *exsilium* naast *exsulāns*; *similis* naast *simulo*; *cōnsilium* naast *cōnsulo*; *familia* naast *famulus*; *īnsilio* bij *salio* naast *īnsultus*, *īnsulto* etc.

3. Vóór labiale consonanten vinden we een aarzeling tussen *i* en *u*. De *i* vinden we in *habeo* : *prohibeo*; *emo* : *redimo*; de *u* in *taberna* : *contubernālis*; *arcus* : *arcubus* (dat.-abl. plur.), terwijl we anderzijds hebben *manus* : *manibus*; *manceps* heeft de gen. *mancupis* in het oud-lat., later echter *mancipis*; bij *capio* vinden we zowel *recipero* als *recupero*, *accipio* en anderzijds *occupo*.

4. Vóór *r* wordt steeds *e* gesproken: *cinis* heeft de gen. *cineris*, *pulvis* heeft *pulveris*; naast *ferus* staat, eveneens met *e*, *efferus*; naast *lēgifer* heeft Plaut. (Pers. 68) *lēgerupa*; naast het oude *Numasios* op de Fibula Praenestina (CIL I² 3) staat jonger *Numerius*; naast *pario* hebben we *peperī* en *reperio*. Ook vinden we *e* vóór de groep occlusiva + *r*, dus vóór *br*, *pr*, *tr*, *gr*, *cr*: naast *ager* staat *peregrē*; naast *patro* staat *impetro*; naast *sacer* staat *cōnsecro*, doch later door inwerking van het simplex weer *cōnsacro*; naast *tango* staat *integra*; zo ook *genetrīx* naast *genitor*; *palpebrae* en *palpetrae* naast *palpito* (cf. § 93).

5. Eveneens blijft het *e*-timbre gehandhaafd in hiaat na voorafgaande *i*. Dit blijkt in *hiems* met de gen. *hiemes*; *abiēs* met *abietis*, *ariēs* met *arietis*; *pariēs* met *parietis*; zo ook in *pietās*, *varietās* naast *dignitās*, *firmitās* e.a.

§ 116. De *o* en *u* bezitten aanmerkelijk meer weerstand. Soms worden ze als *i* gesproken, maar vaker ook weten ze zich te handhaven.

1. Evenals *a* en *e* ontsnappen ze niet steeds aan de reductietendentie en worden dan tot *i*: zo staan naast elkaar *locus* en *īlico* < *in stloco* „op de plaats zelf"; *caput* en gen. *capitis*; *cornū* (st. *cornŭ*–) en *corniger*; *manus* en *manica* „handboei".

2. Daarnaast blijven *o* en *u* echter in vele gevallen gehandhaafd met name vóór *r* en vóór de groep occlusiva + *r*: zo in de gen. *temporis*, *corporis*, *eboris*, *rōboris*, *pecoris*; verder in *ancora*, *volucre*, *luxuria*, *satura*, *lemurēs* „geesten der afgestorvenen". Aarzelingen tussen *u* en *e* vóór *r* treden ook hier op: *camurus* en *camur* naast *camerus* en *camer* „naar binnen gebogen"; *fulgur* met gen. *fulguris* en *fulgeris*; *augur* met gen. *auguris* en de afl. *augerātus* bij Priscianus (II 27, 17 K) naast het gewone *augurātus*.

3. *o* blijft vóór *l* in hiaat: *filiolus* en *capreolus* bij *filius* en *capreus*. Vóór *v*, die behalve vóór *i* niet geschreven wordt, wordt iedere korte vocaal als *u* gesproken: naast *lavo* staat *dīluvium*, *abluo*; naast *pavio* staat *dēpuvio*; naast *novus* staat *dēnuō*; *trīduum* ontstond uit * *tri-divom*. (met ī analogisch naar *postrīdiē*).

In gesloten syllaben

§ 117. In deze positie is de weerstand der korte vocalen groter, doch ook hier werkt de reductieneiging.

1. *i*, *e*, *u* blijven gehandhaafd zoals b.v. blijkt uit *firmus* en *īnfirmus*, *sentio* en *cōnsentio*, *fundo* en *effundo*.

2. *a* valt echter samen met *e*; men vergelijke *fallo* naast *fefellī*, *refello*; *factus* naast *cōnfectus*; *scando* naast *dēscendo*; *carpo* naast *exerpo*; *aptus* naast *ineptus*; *annus* naast *biennium*.

3. *o* valt samen met *u*: *indostruos* in het oud-lat. (Paul.-Fest. 94, 15 L) naast het gewone *industrius*; *mōns* naast *prōmunturium*; oud-lat. *venos* naast *venustus*.

§ 118. *Opmerking*: 1. De hier besproken tendenties worden vaker door andere doorkruist.

a) Bij de samengestelde werkwoorden is de analogische

werking van het simplex vaak oorzaak, dat het oorspronkelijk vocalisme behouden blijft of hersteld wordt. Het laatste verschijnsel noemt men recompositie; b.v. *posthabeo, comedo, disputo* *cōnsacro* naast ouder *cōnsecro* etc.

b) De vocaal ener naburige syllabe kan een assimilatorische werking uitoefenen. Dit verklaart de aanwezigheid van de *e* in de open middensyllaben van woorden als: *elementum, sepelio, Seneca, tremebundus, segetis* (gen. bij *seges*) etc.

c) Andere klankwetten doen zich gelden; zo wordt vóór velare nasaal iedere *e* als *i* gesproken: *cōnfringo, īnfringo, attingo,* i.pl.v. * *cōnfrengō* etc. naast *frango* en *tango* (cf. § 21, 1*a*); vóór velare *l* als *u*: *īnsulsus, exsulto* i.pl.v. * *īnselsus* etc. naast *salsus, salto.* (cf. § 37).

2. De besproken tendenties manifesteren zich ook bij de weergave van griekse leenwoorden: *balineum* (zo bij Plautus) en met syncope van de *–i–* *balneum* uit *βαλανεῖον*; *talentum* uit *τάλαντον*; *māchina* uit. dor. *μαχανά*; *Agrigentum* uit *Ἀκράγαντα* (acc.); *tessera* uit *τέσσαρα*; *Hecuba* uit *Ἑκάβη*; *epistula, epistola* uit *ἐπιστολή*.

REDUCTIE DER DIPHTONGEN IN MIDDENSYLLABEN

§ 119. Uit het overzicht der diphtongen (cf. §§ 22–30) is gebleken, dat deze klanken in het latijn over het algemeen de tendentie vertonen, om tot monophtongen te worden gereduceerd. Dit proces speelt zich grotendeels vóór of bij het begin der historische periode af. Het historische latijn gebruikt alleen nog maar op ruimer schaal de diphtongen *ae* en *au*, daarnaast in veel beperktere mate *oe*. De reductie in middensyllaben valt vooral duidelijk te constateren in composita door de tegenstelling met de simplicia.

§ 120. 1. Naast elkaar staan *ae* (met *ei* uit *ai*) en ī: *caedo* naast *inceideretis* in het SC de Bacch. en het gewone *incīdo*; *saepio* naast *consīptum* bij Paul. Fest. (54, 22 L); *taedet* naast *pertīsum* (volgens Cicero, Orat. 48, 159 niet algemeen gangbaar: quod . . . consuetudo non probavit „wat het taalgebruik niet heeft aanvaard"); *aequus* naast *inīquus*; *aestimo* naast *exīstimo* e.a.

Zo ook bij griekse leenwoorden: *olīva* uit *ἐλαί(Ϝ)α*; *Achīvī* uit *Ἀχαι(Ϝ)οί*.

2. *au* en ū staan naast elkaar in : *fraudo* en oud-lat. *dēfrūdo*; *claudo* en *inclūdo*; *caus(s)a* en *accūs(s)o*.

3. *oe* staat naast ī in *coepī* en *incīpio*.

SYNCOPE VAN KORTE VOCALEN IN MIDDENSYLLABEN

§ 121. De grenzen waarbinnen syncope in middensyllaben optreedt, zijn niet nauwkeurig af te bakenen. Zij komt vooral voor bij langere vormen van vier (of meer) lettergrepen en bij voorkeur in de tweede syllabe, wanneer de eerste positione of natura lang is. Het verschijnsel manifesteert zich door heel de latiniteit heen, zowel onder de wet der initiaalbetoning als onder de driesyllabenwet en tot in de romaanse talen toe. Het meest wordt de tweede syllabe van het woord, indien zij natonig is, door syncope getroffen, hoewel gevallen van syncope vóór de toon ook niet zeldzaam zijn. In de historische periode vindt men de meeste syncopeverschijnselen in de omgangstaal, waar de allegro-uitspraak der woorden zich het sterkst doet gelden; de lento-uitspraak wordt daar als overdreven precies gevoeld. De grammatici reageren echter tegen deze tendentie, zoals uit de schoolmeesterlijke correcties in de Appendix Probi van het type: *speculum non speclum, angulus non anglus* etc. kan blijken. Dat de gewoonte om te syncoperen echter niet beperkt was tot de taal van het lagere volk, blijkt uit Quintilianus (I 6, 19), die ons mededeelt, dat keizer Augustus zich afkeurend uitte over de uitspraak *calidus* i.pl.v. het alledaagse *caldus*, omdat de langere vorm een overdreven indruk maakte: non quia id non sit latinum, sed quia sit otiosum „niet omdat dit niet latijns zou zijn, maar omdat het niet nodig is".

§ 122. 1. Voorbeelden van syncope in 2e syllabe van vierlettergr. woorden (werking der initiaal-betoning): *reccidī* < * *re-cecidī*; *repperī* < * *re–peperī*; *contulī* < * *con–tetulī* (*tetulī* bij Plaut., Ter., Cat., Lucr. e.a.); *quīndecim* < *quīnque decem*; *officīna* < *opificīna* (zo bij Plaut. Mil. 880) cf. *opifex*; *gaudeo* < * *gāvideo*, cf. *gāvīsus*; *audeo* < * *avideo*, cf. *avidus*; *iūnior* < * *juvenior* (weer gerestitueerd in de keizertijd b.v. bij Seneca); *ārdēre* naast *āridus*; *dexter* naast gr. *δεξιτερός*; *anculus* naast gr. *ἀμφίπολος*; met samprasārana *abicio* naast *iacio*; *concutio* naast *quatio*.

2. In 2e syllabe van drielettergr. woorden: *pergo* en *porgo* naast *porrigo*; *surgo* naast *surrigo*, cf. *subrigo* in de keizertijd; *ārdor* naast *āridus*; *valdē* naast *validē* en *validus*; *extrā* naast *exterī*; *suprā* naast *superī*; *īnfrā* naast *īnferī*; *pōno* < * *po–sinō*, cf. *positus*.
3. In 3e syllabe van meerlettergr. woorden na de toon: *magistrum* (acc.), gevormd met suff. *–tero–*; *audācter* naast *vērāciter*.
4. In 2e (3e) syllabe, vóór de toon of tussen de toon: *figlīna* naast *figulus*, *disciplīna* naast *discipulus*; *calfacio* naast *càlefácio*; *olfacio* naast *òlefácio*.

§ 123. In de omgangstaal ging, zoals reeds aangeduid, de werking der syncope aanmerkelijk verder. We ontmoeten korte vormen als *soldus* en *caldus* naast de urbane langere vormen *solidus* en *calidus*; Lucilius heeft reeds *frīgdārius* naast het gewone *frīgidārius*, zoals we ook *frīgda* „koud water" hebben naast *frīgida*. In populaire inscr. vinden we verder b.v. *dedrot* = *dederunt* (CIL I² 378), *cedre* = *caedere* (I² 366) en in de keizertijd *oclu* = *oculum* (VI 34635*a*), *domnus* = *dominus* (passim). De Appendix Probi wraakt een groot aantal gesyncopeerde vormen, zoals *veclus* voor *vetulus*, *articlus* voor *articulus*, *iuglus* „sleutelbeen" voor *iugulus* (meestal ntr. *–um*), *stablum* voor *stabulum* etc. Met syncope vóór de toon bieden inscr. uit de keizertijd herhaaldelijk *vetranus* = *veterānus*, *speclarius* = *speculārius* e.a.

CONTRACTIE VAN VOCALEN EN VOCALEN IN HIATUS

§ 124. Tengevolge van het uitvallen van consonanten, vooral van *h*, *j* en *v*, en tengevolge van flexie, compositie en derivatie komen in het woord vaak twee vocalen naast elkaar te staan. In deze gevallen zijn er twee mogelijkheden: de beide vocalen worden ofwel gecontraheerd tot een lange vocaal of diphtong, ofwel zij blijven naast elkander in hiatus staan. Het is niet mogelijk, op afdoende wijze de omstandigheden te omschrijven waaronder óf het een óf het ander plaats heeft.

HIATUS

§ 125. 1. Niet gecontraheerd worden *i* + ander vocaal als *i*, en *u* + andere vocaal als *u*, daar in deze gevallen overgangsklanken *j* en *v* gesproken worden, die de hiaat opheffen (cf. § 36): *dulcia*, *aliēnāre*, *pietās*, *fīlius*, *fīliolus cornua*, *luēs* etc.

2. Soms wordt de *u* in deze positie echter consonantisch gesproken en wel *du–* > *dv–* > *b–*: *duellum* > *dvellum* > *bellum*; *duenos* > *dvonus* > *bonus*; *–ru–* en *–lu–* worden veelal *–rv–* en *–lv–* gesproken, zoals uit het gebruik in de poëzie blijkt, aanvankelijk alleen na korte vocalen, later (sinds Horatius) ook na lange: *soluo* > *solvo*; *voluo* > *volvo*; *pēluis* > *pēlvis*; *lārua* > *lārva*.

CONTRACTIE

§ 126. 1. Contractie heeft regelmatig plaats, wanneer de vocalen van gelijk timbre zijn. We hebben naast elkaar *nīl* en *nihil*; *mī* en *mihi*; *dītior* en *dīvitior*; *lātrīna* en *lavātrīna*. Tot aan het einde der republiek wordt *–iī* steeds gecontraheerd tot *–ī* in de gen. sing. der *io*-st.: *fīlī*, *Cornēlī* etc.; soms in de nom. plur. en de dat.-abl. plur.: *dī* < *dīvī*; *dīs* < *dīvīs*; *grātīs* < *grātiīs*. Zo ook in de verbale flexie: *audīsse* < *audīvisse*, *audīstis* < *audīvistis*, *cōnsuēram* < *cōnsuēveram*. Duidelijk is verder de ontwikkeling van *nēmo* uit * *ne–hemo* (*hemo* = *homo* bij Paul. Fest. 89, 8 L); perf. *dēgī* uit *dē–ēgī*; *cōpia* uit *co–opia*, cf. *in–opia*; *prōlēs* uit *prō–olēs*, cf. *sub–olēs*; *iūnior* uit * *juunior*, met syncope van *e* uit * *juvenior*, comp. bij *iuvenis*.
2. Bij ongelijkheid van timbre volgt soms contractie, maar in andere gevallen blijft de hiaat; bevat de groep een lange vocaal, dan legt deze bij contractie haar timbre op. Zo hebben we:
a) *Mārs* naast ouder *Māvors*; *cōpula* uit * *co–apulā*; *cōgo* uit * *co–agō*; *laudo* uit * *laudā–ō*.
b) De *e* gaat aanvankelijk met *a* contractie aan : *dēgo* uit * *dē–agō*; *dēbeo* uit * *dē–habeō*. Later echter vormde zij hiatus met *a* en *o*: *argentea*, *caprea*, *capreolus*. Zij vertoont echter de neiging, om in deze positie als *i* gesproken te worden, zoals blijkt uit populaire vormen als *habias* en *valia* (cf. § 21, 1*b*).
c) De *i* verdwijnt na lange vocaal in gevallen als: *laudāstī*, *flēstī*, *nōstī* uit *laudā(v)istī* etc.; zij blijft echter en vormt hiaat na korte vocaal in : *ais* en *aīs* (Plt.), *coicio*, *eī* e.a.

§ 127. De omgangstaal ging bij het contraheren van vocalen verder dan de cultuurtaal. Dit hangt ongetwijfeld wederom samen met de neiging tot allegro-uitspraak in de omgangstaal. De dichtertaal, die herhaaldelijk meer met de omgangstaal dan met de cultuurtaal samengaat, maakt van deze ruimere mogelijk-

heid gebruik, waar dit voor het versrhythme van pas komt. Wij spreken in deze gevallen van synizese en bedoelen daarmede het verschijnsel, dat twee naast elkaar in hiatus staande vocalen omwille van het versrhythme als één lettergreep worden gesproken. Zo b.v.: *eorundem* (Enn. Ann. 200); *eodem* (Lucil. 1191 M.); *pituita* (Hor. Sat. II 2, 76; Ep. I 1, 108); *fuisti* (Plaut. Stich. 628); *aurea* (Verg. Aen. VII 190); *deinde* (Ov. Met. IX 143) etc.

ASSIMILATIE VAN VOCALEN

§ 128. In het latijn is het timbre der korte vocalen zeer gevoelig voor beïnvloeding door vocalen in voorafgaande of volgende syllaben. Met name doorkruist deze tendentie zeer vaak de regels voor de reductie der korte vocalen in middensyllaben.

§ 129. 1. Door assimilatiewerking van de vocaal der voorafgaande lettergreep wordt het timbre van de korte vocaal der middensyllabe in zulke gevallen gewijzigd of behouden. Zo blijft *a* i.pl.v. *i* b.v. in *alacer*, *calamitās* en in de gen. sing. *anatis* (naast *anitis* bij Plaut. en Cic.) en i.pl.v. *e* in de eindsyllabe van de nom. sing. *anas* (cf. § 109, 2*a* en § 134, 1). *e* blijft i.pl.v. *i* b.v. in *perpetuus*, in de gen. sing. *segetis*, *hebetis* e.a. *a* blijft i.pl.v. *e* vóór *r* in *barbarus* en *camara* (naast *camera*).

2. In andere gevallen gaat de assimilatorische werking uit van de vocaal der volgende syllabe; van de *i* in: *nīhil* < * *ne-hīlom*; *mihī*, *tibī*, *sibī* < * *mehei*, * *tebei*, * *sebei*; *vigil* „waakzaam" naast *vegeo* „in beweging brengen"; *milium* „gierst" naast gr. μελίνη; *tilia* „linde" naast gr. πτελέα. Van de *o* in: *socordia* en acc. *socordem* < * *secordiā*, * *secordem*; *bonus* < *duenos* naast *bene* en *bellus*.

ANAPTYXE VAN VOCALEN

§ 130. Invoeging van een korte vocaal in een consonantgroep, meestal gevormd door occlusiva + *r*, *l*, of occlusiva + *m*, *n* komt door heel de geschiedenis der latiniteit voor. De anaptyctische vocaal is meestal *u* of *i*. Het merendeel der gevallen stamt weliswaar uit de vóórhistorische periode en **is** alleen door taalvergelijking te herkennen, maar de uitlopers der ontwikkeling treffen we ook nog aan in de overgeleverde bronnen.

§ 131. 1. Regelmatig had anaptyxe van *u* plaats in het suffix *-culum*, dat afwisselt met *-clum* en berust op oorspronkelijk * *-tlom*. Plautus heeft aan het verseinde geregeld de lange vorm, daarnaast echter op andere plaatsen de korte: *perīculum* en *perīclum*, *saeculum* en *saeclum*, *piāculum* en *piāclum*, *pōculum* en *pōclum*, *vinculum* en *vinclum*. Verder b.v. nog *Aesculāpius* en oud-lat. *Aiscolapio* naast *Aisclapi*, cf. gr. Ἀισκλαπιος; *populus* naast st. *poplo-* in het Carmen Saliare, en het adj. *poplicus*; *extempulō* bij Plaut. naast *extemplō*.

2. In de historische periode treffen we het verschijnsel vooral in ongewone consonantgroepen bij leenwoorden en verder in niet stad-romeinse inscr., b.v. *tecina* (bij Plaut.) = gr. τέχνα; *dracuma* (bij Ennius) = gr. δραχμά; *Alcumēna* (bij Plaut.) = gr. Ἀλκμήνη; *guminasium* (bij Varro) = gr. γυμνάσιον; *mina* = gr. μνᾶ. Hierbij losse gevallen als *opituma* voor *optuma* (CIL I² 1206), *anicillae* voor *ancillae* (III 5061) e.a.

DE CONSONANTVERBINDINGEN IN HET WOORD

§ 132. De gedragingen der afzonderlijke consonanten in het woord zijn, voor zover het nodig was hierop de aandacht te vestigen, in andere samenhang bij de behandeling van de uitspraak dezer klanken in meer algemeen verband ter sprake gekomen (cf. §§ 31–70). Hier zullen alleen de verschillende combinaties der consonanten behandeld worden, daar de lotgevallen dezer consonantgroepen ten nauwste met hun positie in het woord samenhangen.

OP HET EINDE DER WOORDEN

§ 133. Vergeleken met het grieks heeft het latijn op het einde der woorden een groter aantal consonantgroepen. Dit is wel het gevolg van de neiging der latijnse woorden, om korte vocalen zowel in gedekte als in ongedekte eindpositie te laten vallen (cf. §§ 110–111). Anderzijds brengt echter de zwakke positie van het woordeinde tevens mee, dat ook de consonantgroepen zich op deze plaats niet gemakkelijk handhaven. De groepen, die zich handhaven, hebben steeds een *–s* op het einde.

Groepen van twee consonanten

§ 134. 1. *Occlusiva* + *s*. Alleen stemloze occlusiva + *s* komt voor. Waar de occlusiva oorspronkelijk stemhebbend was, is zij tengevolge van stemtoonassimilatie onder invloed van de *–s* stemloos geworden.

–cs, geschreven *x*; zeer frquent, b.v.: *rēx* (< * *rēgs*, cf. *rēg–is*), *lūx*, *nex*, *pāx*, *tenāx*, *īlex*, *victrīx*, *ferōx*, *fēlīx* etc. etc.

–ps, vaak geschreven *–bs* maar steeds gesproken *–ps* (cf. § 52), b.v.: *daps*, *abs*, *plēps* en *plēbs*, *caelebs*, *Arabs*; en de composita op *–ceps*: *prīnceps*, *anceps* etc.

–ts, handhaaft zich nergens, ook niet na *n*, *r*, *l* (cf. beneden, sub 2); men vergelijke de gesyncopeerde vormen als *nostrās* naast *nostrātis*, *salūs* naast gen. *salūtis*, *dōs* naast *dōtis*, *legēns* naast *legentis*, *ars* naast *artis*, *puls* „meelbrei" naast *pultis*.

2. *Liquida* + *s*. De *–rs* en *–ls* handhaven zich steeds in jongere vormen die ontstonden door syncope van *i* in verbindingen als *–rtis* en *–ltis*, gevolgd door assimilatie van *–ts* > *–ss* en vereenvoudiging van de geminata *–ss* > *–s* (cf. § 78). Zo bij de

oorspronkelijke *i–st.*: *ars*, *fors*, *mors*, *pars*, *sors*, *cohors*, *Mārs* uit *artis* etc. Zo ook bij *puls* naast *pultis* in glossen; verder *calx* „kalk", gesproken *cals*, dat op deze wijze door de grammatici onderscheiden wordt van *calx* „hiel" (met *–lcs*), en waarnaast zich een nom. *calcis* ontwikkelde. Tenslotte blijft *–rs* in de flexievorm *fers* < * *feris*.

In een vroeger stadium zijn de groepen *–rs* en *–ls* echter vereenvoudigd door afval van *–s*: *ager* < * *agers* (cf. § 111, 2*a*), *semel* < * *semels* e.a.

3. *Nasaal* + *s*. *–ms*, alleen in *biems*; de groep wordt bovendien vaak versterkt door tussenvoeging van *p* : *biemps*.

–ns, is wel zuiver orthographisch in *legēns* etc.; de *n* werd hier niet meer gesproken (cf. § 42).

4. *Niet op –s eindigende groepen* komen slechts in geïsoleerde gevallen voor, vooral in flexievormen tengevolge van secundaire ontwikkelingen (syncope).

–nt, blijft in 3e pers. plur. der verbale flexie: *laudant* etc.

–rt, in de geïsoleerde vorm *fert* < * *ferit*, cf. *legit*.

–st, in de flexievorm *est* < * *esti*, cf. gr. ἔστι; en in *est* naast *edit* „hij eet"; verder in *post* < *poste* en de partikel *ast*.

–lt, in de geïsoleerde flexievorm *volt*, *vult*.

–nc, in jonge gesyncopeerde pronominale en adverbiale vormen als *hunc*, *hanc*, *hinc*, *tunc*, *nunc*, uit *honce* etc.

5. *Groepen van twee occlusivae* verdraagt het woordeinde niet: *lac* staat naast de ouder nom. *lacte* bij Plaut. (Men. 1089 en Mil. 240) en de gen. *lactis*; *cor* naast gen. *cordis*; *ac* naast *atque* etc.

Groepen van drie consonanten

§ 135. 1. *De sterke groepen –cs* en *–ps* (cf. § 134, 1) handhaven zich, ook wanneer ze voorafgegaan worden door een liquida of nasaal: *merx*, *calx* „hiel", *lanx*, *quīncūnx* „vijf twaalfde", *stirps*, *urbs* etc.

2. *–mps*, door secundaire invoeging van *p* ontstaan (cf. § 144, 3*a*) en op gelijke wijze gebouwd als de voorafgaande groepen; alleen in *biemps*, naast *biems*.

Andere eindgroepen van drie consonanten komen niet voor.

BIJ HET BEGIN DER WOORDEN

§ 136. De consonantverbindingen aan het begin der woor-

den zijn talrijker dan aan het einde, echter veel minder talrijk dan in het grieks, waar een aanzienlijk groter aantal variaties mogelijk is. Wij behandelen hier alleen de begingroepen, die in latijnse woorden voorkomen, daar deze uitsluitend in het taalbewustzijn van de Romein leefden. De afwijkende verbindingen in de beginpositie van griekse of andere leenwoorden werden als vreemde elementen gevoeld.

Groepen van twee consonanten

§ 137. 1. *Occlusiva* + *liquida*. *pl–*, *bl–*, *cl–*, *gl–*: Deze groepen zijn algemeen gebruikelijk: *plaudo*, *blandior*, *clāmo*, *glōria* etc. etc. *tl–* en *dl–* komen daarentegen niet voor.

pr–, *br–*, *cr–*, *gr–*, *tr–*: eveneens algemeen gangbaar: *praetor*, *brevis*, *crepo*, *gravis*, *trāns* etc. etc. *dr–* komt alleen voor in de naam *Drūsus*, in de onomatopoëtische vormingen *drēnsāre* „schreeuwen" (v.d. zwaan), *drindrīre* en *drindrāre* ter aanduiding van het geluid, dat de wezel maakt; en in woorden van vreemde, t.w. van griekse, germaanse of celtische oorsprong, als *draco*, *dracuma*, *dromeda* „dromedaris", *drappus* „lap", *draucus* „pederast", *drosca* „zangvogel", *drungus* „bataillon", *druidēs* „druiden" e.a.

2. *Occlusiva* + *nasaal*. Alleen in de zeldzame groep *gn–*, en wel in de eigennaam *Gnaeus*, het geïsoleerde *gnārus* (onder invloed van *ignārus*), en oud-lat. vormen als *gnātus*, *gnōsco*, *gnārigo* = „narro". Daarentegen zijn de vormen met *n–* i.pl.v. *gn–* normaal: *nātus*, *nāscor*, *narro*, *nōsco* etc. Er is reden om zich af te vragen, of in woorden als *Gnaeus*, *gnātus* etc. werkelijk nog een occlusiva + *n* werd gesproken, of dat veelmeer een velera *n* werd gearticuleerd, zoals in middenpositie b.v. in *magnus* (cf. § 41). Het waarschijnlijkste lijkt, dat ook wanneer deze groep in beginpositie stond, nooit duidelijk een occlusiva is gesproken; hierdoor zou de geringe weerstand van de groep kunnen worden verklaard.

3. *Occlusiva* + *v*. Alleen in de oud-lat. groep *dv–*, klass. *b–*: *dvellum*, *dvenos* naast *bellum bonus* (cf. § 125, 2).

4. *f* + *liquida*. *fl–* en *fr–* zijn algemeen gangbaar: *flāvus*, *fleo*, *frango*, *frīgor* etc. etc.

5. *s* + *occlusiva*. *sp–*, *st–*, *sc–*: *spīritus*, *stāre*, *scelus* etc. etc. Deze groepen komen vrij veel voor, maar staan niet sterk. De *s* zoekt de steun van een prothetische vocaal, die blijkbaar

vooral in het laat-lat. gesproken wordt en dan ook in de orthographie tot uitdrukking komt. Inscr. bieden vormen als *iscolasticus*, *ispeculator*, *istercorius*, *espiritus* en de rom. talen zetten deze voort; zo heeft b.v. het fr. *école* voor lat. *schola*, *esprit* voor lat. *spīritus* etc. Als de groepen *sp* etc. dan ook in middenpositie staan, wordt de *s* gesproken bij de voorafgaande lettergreep, zodat de lettergreepgrens tussen *s* en *p* etc. valt: *as–to*, *as–per* etc.

Groepen van drie consonanten

§ 138. De groepen van drie consonanten zijn aan het begin der woorden zeer zwak vertegenwoordigd. Bovendien zijn ze steeds op dezelfde wijze samengesteld, n.l. uit *s* + occlusiva (*c*, *p*, *t*) + liquida (of *v*). De groepen met *l* zijn het zwakst.

1. *str–*, algemeen gangbaar: *strāvī* en *strātum* (bij *sterno*) met hun afleidingen als *strāgēs*, *strāmen* e.a.; verder *struo*, *stringo*, *stritto* „sluipen" etc.

2. *scr–*, niet talrijk en zwakker dan de voorafgaande groep; b.v. *scrībo*, *scrība*, *scrīnium*, *scrūtor*, *screo* „de keel schrapen".

3. *spr–*, alleen in *sprēvī*, *sprētum* bij *sperno*.

4. *stl–*, ongebruikelijk en alleen voorkomend in geïsoleerde vormingen en oude woorden als: *stlatta* „brede, platte boot", populair (cf. *–tt–*) en zeldzaam; *stlembus* „traag", alleen bij Lucilius (1109 M.); *stlocus* in oud-lat. naast *locus*; *stlīs* in oud-lat. naast *līs*; de oude vorm *stlīs* blijft voortleven in rechtsformules als *decemviri stlitibus iudicandis*, maar anderzijds vinden we op inscr. de schrijfwijze *slis* (CIL I^2 583, 7) en later vaker *sclitibus* (XI 376), wat er op wijst, dat de groep *stl–* niet meer zuiver werd gesproken (men vergelijke de overgang *-tl–* > *-cl–* b.v. in *veclus* = „vet(u)lus", cf. § 55). Op dezelfde wijze vinden we bij Persius (V 13) *stloppus* als variant van *scloppus*, een onomatopoëtische vorming ter aanduiding van het geluid, dat ontstaat, wanneer men de vinger in de mond langs de binnenkant van de wang trekt.

5. *scl–*, zeer ongewoon; afgezien van de zo juist besproken varianten *sclīs* en *scloppus* alleen in een laat-lat. plantennaam *sclareia* „scharlei" en in de zeer twijfelachtige glossen *sclingit* voor het snateren van een gans, en *sclodia*, waarvoor geen afdoende verklaring te geven is.

6. *spl–*, alleen in het poëtische *splendeo* en zijn afleidingen; daarnaast in een grieks woord als *splēn* „milt".

7. *squ–*, ongewoon; het komt voor in *squālus* „vuil" en zijn afleidingen als *squāleo*, *squālidus* etc.; verder in *squalus* „zeehond", *squāma* „schub" (misschien samenhangend met *squālus*) en in zijn afleidingen als *squāmeus* etc.; tenslotte in *squatus* of *squatina* „engelvis" en *squilla* „krab".

IN HET MIDDEN DER WOORDEN

GROEPEN VAN TWEE CONSONANTEN

Assimilatieverschijnselen

§ 139. Wanneer in het midden van een woord twee consonanten hetzij tengevolge van syncope, hetzij tengevolge van morphologische oorzaken als woordvorming en compositie op elkander stoten, is de verdeling als regel zo, dat een van hen hoort tot de voorafgaande, de ander tot de volgende lettergreep (cf. § 89). Zij vormen dus niet een groep, die voor het taalbewustzijn op één lijn kan staan met de groepen, zoals die aan het begin en aan het einde der woorden worden gesproken. In het midden der woorden is dit laatste alleen dan het geval, wanneer de beide consonanten tesamen aan het begin der volgende lettergreep worden gesproken, en dit wederom doet zich uitsluitend voor bij muta cum liquida: *pa–trem*, of in doorzichtige samenstellingen, waarbij de samenstellende delen min of meer hun zelfstandigheid behouden, zodat de woord-begingroep van het tweede deel ook in de samenstelling als zodanig blijft gevoeld: *haru–spex* (cf. § 89). De groepen muta cum liquida *pl*, *bl*, *cl*, *gl*, *pr*, *br*, *cr*, *gr*, *tr*, die zoals we zagen (cf. § 137, 1) onder de groepen aan het begin der woorden het sterkst vertegenwoordigd waren, handhaven zich dan ook zonder verandering in middenpositie aan het begin der lettergrepen, afgezien van de boven besproken tendentie tot anaptyxe in de groepen met *l* (cf. § 130). De Romein spreekt dus regelmatig: *po–ples*, *pū–blicus*, *nu–cleus*, *iū–glāns*, *ca–prea*, *la–brum*, *la–crima*, *a–grum*, *la–tro* etc. etc.

§ 140. In alle andere gevallen zijn de beide consonanten voor het taalbewustzijn gescheiden door de lettergreepgrens.

In deze positie is een groter aantal combinaties mogelijk. Een opsomming der mogelijkheden kan niet veel bijdragen tot verduidelijking van het taalbeeld. Van meer belang is het bespreken van de voornaamste tendenties, die de onderlinge verhouding in de uitspraak der consonanten op de lettergreepgrens beheersen.

1. Normaal is, dat de beide consonanten een assimilatiewerking op elkaar uitoefenen. Dissimilatieverschijnselen vormen een uitzondering.

2. De assimilatorische werking gaat vrijwel steeds uit van de tweede consonant, die door zijn positie aan het begin der syllabe explosief karakter bezit, en daardoor sterker is dan de consonant met implosief karakter aan het einde der voorafgaande syllabe. De assimilatie is dus in de meeste gevallen regressief; progressieve assimilatie, uitgaande van de eerste consonant, is zeldzaam.

3. Het resultaat van de assimilatiewerking is zeer vaak het ontstaan van geminatae. De frequentie der geminatae in het latijn vindt hierin voor een deel haar verklaring. Na lange vocaal en diphtong worden deze geminatae echter in de regel weer vereenvoudigd.

4. Een groot deel der assimilatieverschijnselen doet zich voor bij de verbale compositie. Juist hier echter worden de gewone werkingen der assimilatie herhaaldelijk doorbroken door de tendentie tot recompositie, waardoor de samenstellende delen of een van hen hun oorspronkelijke vorm terugnemen.

Neutralisatie van de stemtoonoppositie

§ 141. De occlusivae, de enigen onder de consonanten, die de stemtooncorrelatie kennen, verliezen hun stemtoonoppositie en worden vóór stemloze consonant steeds stemloos, vóór stemhebbende consonant steeds stemhebbend gesproken:

1. *scrīpsī*, *scrīptus* : *scrībo*; *āctus* : *ago*; *rēctus* : *rego* (voor ā en ē cf. § 19, 2); zo ook in jongere samenstellingen: *attendo*, *attollo* : *ad* etc.

2. *abdo* : *aperio*; *obdo* : *operio*; *segmentum* : *seco*. De *b* in *obtineo*, *subter* etc. is graphisch; gesproken werd hier *p* (cf. § 52).

Neutralisatie van articulatiewijze

§ 142. Dit verschijnsel neemt een zeer grote omvang aan. De assimilatie is vrijwel steeds totaal, zodat een geminata ontstaat. Behoudens een enkele uitzondering is de assimilatie verder steeds regressief.

Wij noemen alleen de voornaamste gevallen.

1. *Occlusiva + spirant.*

a) Occlusiva + *f*: *-pf-* (in de orthographie soms *-bf-*), *-df-*, *-cf-* > *-ff-* : *officīna* : *op(i)ficīna*; *affero* : *adfero*; *offero* : *obfero*; *effero* : *ecfero* (zo bij Plaut. evenals *ecficio*, *ecfugio* : *efficio*, *effugio*).

b) Dentaal + *s* : *-ts-*, *-ds-* (via *-ts-*) > *-ss-*: *possum* < * *pot-sum* : *potest*; *concussī* : *concutio*; *assum* : *adsum*. Na lange vocaal is *-ss-* vereenvoudigd tot *-s-* : *lūsī* : *lūdo*; *rīsī* : *rīdeo*; *mīsī* : *mitto* (cf. § 81).

2. *Occlusiva + nasaal.*

a) Occlusiva vóór *n*. In deze positie ontwikkelen zich de occlusivae tot de homorgane nasales: *-pn*, *-bn-* > *-mn-*; *-tn-*, *-dn-* > *-nn-*; voor *-gn-* cf. § 41 : *somnus* < * *sop-nos* : *sopor*, gr. ὕπνος; *scamnum* „voetbankje" < * *scab-nom* : *scabellum*; *penna* < * *pet-nā* : *peto*; *mercēnnārius* < * *mercēd-nārios* : *mercēs*, gen. *mercēdis*. Daarentegen zijn zeldzaam *amnuo* en *amnego* naast normaal *abnuo* en *abnego* (recompositie).

b) Occlusiva vóór *m*. In deze positie wordt iedere labiale en dentale occlusiva tot *m*; *-gm-* (gedeeltelijk uit *-cm-*) blijft; *-pm-* *-bm-*, *-tm-*, *-dm-* > *-mm-*: *summus* < * *sup-mos* : *super*; *summitto* : *submitto*; *ammoveo* : *admoveo*. Na lange vocaal en diphtong is *-mm-* vereenvoudigd tot *-m-*: *glūma* „omhulsel" (van de graankorrel) < * *glūb-mā* : *glūbo*; *caementum* „(gehouwen) hardsteen" < * *caed-mentom* : *caedo*; *rāmentum* „spaander" < * *rād-mentom* : *rādo*.

3. *Occlusiva + liquida.*

Deze verbindingen handhaven zich steeds met uitzondering van dentaal + *l*; voor *-tl-* cf. § 55; *-dl-* wordt geassimileerd tot *-ll-*: *sella* < * *sed-lā* : *sedeo*; *grallae* „stelten" < * *grad-lae* : *gradior*; *pelluviae* „waswater voor voeten" < * *ped-luviae* : *pedem*; *allātus* : *adlātus*; *alloquor* : *adlocūtus*; *allevo* : *adlevo*; met vereenvoudiging van *-ll-* na diphtong: *caelum* < * *caed-lom* : *caedo*.

4. *Groepen van nasales en liquidae.*

-nl-, *-rl-* > *-ll-*; *-nr-* > *-rr*: *vīllum* „wijntje" < *vīn(o)-lom* : *vīnum*; *ūllus* < * *ūn(o)-los* : *ūnus*; *colloquor*, *colloquium* : *conloquor*; *agellus* < * *ager-los* : *ager*; *pellicio* : *perlicio* (echter steeds *perlego*, *perlābor*, *perlūceo*, *perlevis* e.a.); *irrevocābilis* : *inrevocābilis*, *irrumpo* : *inrumpo*.

Voor *-ml-* cf. § 144, 3*a*.

5. *Liquida + spirant* (*-s-*).

Hier is de assimilatie in tegenstelling tot de gewone regel progressief; dus *-rs-* > *-rr-*; *-ls-* > *-ll-*: *ferre* < * *fer-se* en *velle* < * *vel-se* (cf. *es-se*); *miserrimus* < * *miser-simos*; *facillimus* < * *facil-simos*; *torreo* < * *torseō* : *tostus* en gr. τερσῆναι; *collus* (*-um*) < * *kolsos*, cf. ons *hals*.

Ondanks deze assimilatietendentie kent het latijn toch in een aantal woorden de groepen *-rs-* en *-ls-*; ze zijn dan echter van jongere oorsprong en meestal uit een groep van drie consonanten ontstaan; zo uit *-rcs-* of *-rgs-*: *torsī* : *torqueo*; *sparsī* : *spargo*; uit *-lcs-* of *-lgs-* : *mulsī* : *mulceo*; *fulsī* : *fulgeo*. Echter ook in jonge samenstellingen als *persimilis*, *intersit*, en in woorden van vreemde oorsprong, zoals *Marsī*, *persōna*, *persica* „perzik". Dat evenwel ook hier de assimilatietendentie bleef doorwerken, bewijst de populaire uitspraak *pessica* (Append. Probi) en *dossum* (Velius Longus VII 79, 4 K.) voor *dorsum*, dat normaal ook *-rs-* heeft, en waarvan etymologie en vorming onzeker zijn. Van *dossum* werd weer gevormd het populaire *dossennus* „bochel".

Neutralisatie van articulatieplaats.

§ 143. De assimilatiewerking is hierbij steeds regressief en leidt wederom tot het ontstaan van een groot aantal geminatae.

1. *Occlusiva + occlusiva.*

a) Vóór velare occlusiva. In deze positie wordt iedere andere occlusiva velaar gesproken: *accūso* < * *ad-cusō*; *succēdo* < * *sub-cedō*; *oggero* < * *ob-gerō*. Doubletten zijn niet zeldzaam; zo *aggero* : *adgero*; *quicquam* : *quidquam*.

b) Vóór labiale occlusiva. In deze positie wordt dentale occlusiva labiaal gesproken: *quippe* < * *quid-pe*, cf. *nem-pe*; *topper* (in oud-lat.) < * *tod-per*, cf. *sem-per*; *appōno*, *appeto*, *appello* < * *ad-pōnō* etc.

Daarentegen komen *adbibo*, *adbītō*, *idcircō* uitsluitend in deze, niet geassimileerde vorm voor. Anderzijds gaat de assimilatie van occlusivae in populaire en laat-lat. bronnen nog aanmerkelijk verder, zodat daar een aantal geminatae ontstaan, die in de rom. talen voortleven; b.v. *Ottobres* (CIL XI 2537) : it. *Ottobre*; *fridam* = „frig(i)dam" (IV 1291) : it. *freddō*; *sette(m)* (passim) : it. *sette* etc.

2. *Spirant + spirant*.

In de composita, gevormd met het praefix *dis*–, wordt vóór volgende *f* de *s* als *f* gesproken: *diffundo* < * *dis–fundō*; *difficilis* < * *dis–facilis*.

3. *Nasaal + occlusiva*.

Vóór iedere occlusiva wordt alleen de betreffende homorgane nasaal gesproken. Op deze wijze vinden hun verklaring de variaties *com*– / *con*– en *im*– / *in*– in vormingen als *compungo* : *contundo* : *concito* (gespr. als velare nasaal cf. § 41); *imbuo* : *indūco* : *ingero* (gespr. als velare nasaal); *impār* : *integer* : *inquiētus* (gespr. als velare nasaal). Zo ook de variaties van het infix der nasaalpraesentia als *accumbo* : *fundo* : *vinco* (gespr. als velare nasaal); en de tegenstelling *m* : *n* in vormen als *eum* : *eundem*, *eōrundem*; *septem* : *septendecim*; *quam* : *quandiū*; *clam* : *clanculum* (gespr. als velare nasaal). Daarnaast bleven echter ook de doubletten *eumdem*, *septemdecim*, *quamdiū* e.a.

4. *Nasaal + nasaal*.

a) Vóór *m* neemt *in* de vorm *im* aan: *immergo*, *immitto*, *immānis* *immodicus*, *immēmor* etc. Doubletten als *inmergo* e.a. zijn niet zeldzaam.

b) In *carmen* (cf. *cano*) en *germen* (cf. *gi–gno*) is echter in de groep –*nm*– dissimulatie opgetreden, waardoor –*rm*– ontstond; de normale assimilatie –*nm*– > –*mm*– werd hier wel verhinderd door de aanwezigheid van een verdere nasaal aan het woordeinde: * *canmen* > *carmen*.

Veranderingen, die niet op assimilatie berusten

§ 144. 1. *Dentaal + dentaal*.

a) –*d*+*t*– en –*t*+*t*– werden wel via –*tst*– reeds in de indoeuropese periode tot –*ss*–, dat na voorafgaande lange vocaal en diphtong of na consonant vereenvoudigd werd tot –*s*–. Dit verklaart de variaties van praesensvorm en verbaal-adjectivum

bij verba, waarvan de wortel op een dentaal eindigt; b.v. *sessus* < * *sed–tos* : *sedeo*; *fossus* : *fodio*; *passus* : *patior*; *quassus* : *quatio*; *vīsus* : *video*; *fīsus* : *fīdo*; *ūsus* : *ūtor*; *plausus* : *plaudo*; *versus* : *verto*; *mēnsus* : *metior* (de –*n*– van *mensus* is moeilijk te verklaren).

b) Vóór *r* is –*dt*– echter via –*tst*– regelmatig tot –*st*– geworden waarbij dus in tegenstelling met de zo juist besproken ontwikkeling het *t*–element in de uitspraak nooit helemaal verloren ging; zo in *rōstrum* „bek" < * *rōd–trom* : *rōdere*; *rāstrum* „hak" : *rādere*; *claustrum* „slot" : *claudere*.

c) Wanneer daarentegen in een jongere periode twee dentalen op elkander stieten, bleven ze (natuurlijk met neutralisatie der stemtoonoppositie volgens § 141)gehandhaafd. Dit zien we in de vorm der betrekkelijk jonge verbaalcomposita met *ad*: *attingo*, *attulī*, *addūco* etc., en in het door syncope ontstane *cette* < * *ced(a)te* : *cedo*.

2. *s vóór liquida, nasaal en stemhebbende occlusiva*.

a) In deze positie wordt *s* eerst door assimilatie stemhebbend en valt vervolgens weg met rekking van de voorafgaande vocaal, indien deze kort is: *fidēlia* „aarden pot" < * *fides–liā* : gr. πίθυς; *prēlum* „pers" < * *pres–lom* : *pressī* (bij *premo*); *pōno* < * *pos(i)nō* : *positus*; *cānus* „grijs" < * *cas–nos* : *cascus* „oud"; *cōmis* : *cosmis* (Duenos inscr. CIL I[2] 4, onzeker); *ōmen* : *osmen* (Varro, L. L. VI 76 en VII 97); *trēdecim* < * *trēs–decem*; *īdem* < * *is–dem* : *is*. Verder in de samenstellingen met *dis*– : *dīmota* naast ouder *dismota* (SC de Bacch. CIL I[2] 581, 30), *dīrigo*, *dīripio*, *dīlābor*, *dīgero*, *dimoveo* tegenover *distineo*, *dissolvo*, *discerno* e.a.

Recompositie en analogische werking van het paradigma verklaren vormen als *eiusdem* en *quibusdam*.

b) In een vroeger stadium daarentegen was –*sr*– via –*fr*– overgegaan in –*br*– (cf. de behandeling van enkelvoudige *f* in beginpositie § 45): *sobrīnus* „zoon van zuster = neef" < * *sosr–īnos* : *soror* < * *sosor*; *fūnebris* < * *fūnes–ris* : *fūnestus*.

3. *m vóór l, s en t*.

a) De groepen –*ml*–, –*ms*–, –*mt*– handhaven zich niet. In de meeste gevallen ontwikkelt zich in deze verbindingen na de *m* door z.g. epenthese een parasietische overgangsklank *p*: *exemplum* < * *exem–lom* : *eximo*; *sūmpsī* < * *sūm–sī* : *sūmo*,

evenals *prōmpsī*, *dēmpsī*, *cōmpsī* bij *prōmo*, *dēmo*, *cōmo*; verder *sūmptus*, *prōmptus*, *dēmptus*, *cōmptus* uit * *sūm–tos* bij *sūmo* etc.

b) Waar deze parasietische *p* niet ontstaat, met name in jongere samenstellingen, wordt door normale assimilatie *–ms–* tot *–ns–* en *–mt–* tot *–nt–*: oud-lat. *quansei* < * *quam–sei*; *altrinsecus*, *extrinsecus* naast vormen met *–m* als *illim*, *interim*; *contrā* naast *com–* / *cum–*; *tantus*, *quantus* naast *tam*, *quam*; *contero* < * *com–terō* etc.

GROEPEN VAN DRIE CONSONANTEN

§ 145. Wanneer in een woord een groep van drie consonanten voorkomt, wordt deze door de lettergreepgrens steeds in twee delen verdeeld. Uitsluitend handhaven zich groepen, die samengesteld zijn uit consonant + een der begingroepen van twee consonanten, die normaal aan het begin der woorden worden gesproken (cf. § 137), of uit een der eindgroepen, die aan het einde der woorden gebruikelijk zijn (cf. § 134) + consonant, b.v.: *ul–trā*, *īn–frā*, *im–bris* (gen. van *imber*), *super–stes*, *abs–tulī*, *dex–ter* (*x* = *cs*), *sānc–tus* e.a.

§ 146. Een uitzondering vormt de groep *–ngv–*, zoals in *un–guo*, *in–guen*, *distin–guo*; *gv–* immers is als begingroep onbekend en wordt aan het begin der woorden steeds vertegenwoordigd door *v–* (cf. § 67). Een andere uitzondering moet worden gezien in de groepen *–mps–* en *–mpt–*, die hun ontstaan te danken hebben aan epenthese (cf. § 144, 3*a*) en bijgevolg niet als normale groepen beschouwd kunnen worden.

§ 147. De meeste groepen van drie consonanten komen voor in samenstellingen op de woordnaad. Ze zijn overigens niet frequent en bovendien heeft de taal steeds de neiging gehad, om ze tot een groep van twee of zelfs tot één consonant te reduceren. Deze tendentie, waartegen de woordnaad meer weerstand bood, naarmate de samenstelling doorzichtiger was, blijft ook nawerken op de bestaande groepen, het sterkst in de omgangstaal, waar vaak een of twee consonanten gesproken worden in plaats van drie in de cultuurtaal: *supestes* (CIL XIII 1981), *astuli* (Char. gramm. I 237, 2 K), *santus* (CIL VI 25854*b*), *cintus* (VI 16514) etc. i.pl.v. *superstes*, *abstulī*, *sānctus*, *cīnctus* etc.

§ 148. De reductie der groepen van drie consonanten is ofwel een gevolg van assimilatie, waardoor een geminata ontstaat, die dan vóór of na consonant vereenvoudigd wordt (cf. § 79), ofwel van het uitvallen van een consonant in bepaalde posities.

Assimilatie.

§ 149. De gevallen van assimilatie, gevolgd door vereenvoudiging der geminată zijn betrekkelijk zeldzaam, b.v. *astituo* < * *asstituō* < * *ad–stituō*; *aspergo* < * *as–spergō* < * *ad–spergō*. In tal van verbaalcomposita blijft de geminata vóór volgende consonant echter gehandhaafd: *afflīgo*, *afflo*, *acclīno* uit * *ad–flīgō*, * *ad–flō*, * *ad–clīnō*.

Uitvallen van een consonant.

§ 150. Meestal is de vereenvoudiging het gevolg van de uitval van consonanten, die als regel daardoor noodzakelijk was, dat de groep van drie consonanten niet een van de gebruikelijke begin- of eindgroepen bevatte.

1. *Velaren en dentalen* in het midden van een groep van drie worden uitgestoten: *–l*(*c*)*t–*, *–l*(*c*)*s–*, *–r*(*c*)*t–*, *–r*(*c*)*s–*,*–r*(*t*)*c–*: *ultus* < * *ulc–tos* : *ulcīscor*; *fulsī* < * *fulc–sī* : *fulcio*; *sartus* < * *sarc–tos* : *sarcio*; *torsī* < * *torc–sī* : *torqueo*; *corculum* „hartje" < * *corteulom* (door stemtoonassimilatie uit * *cord–culom* : *cor*, *cordis*).

De groep *–nct–* heeft zich echter kunnen handhaven, omdat *–nc* een gebruikelijke, zij het niet frequente eindgroep was (cf. § 134, 4) : *iūnctus*, *vinctus*, *ūnctus*, *sānctus*, *cīnctus*, *Quīnctus*, *Quīnctius*, *Quīnctīlis*; daarnaast heeft de omgangstaal echter ook *sāntus*, *cīntus*, en spreekt men zelfs algemeen *quīntus*, terwijl in de eigennaam de als archaïsch gevoelde vorm met *–nct–* *Quīnctus* meer gebruikelijk bleef naast *Quīntus* etc.

2. *a*) *Aan het begin van een groep vóór s* viel vaak een consonant uit, b.v. *–*(*t*)*sc–*, *–*(*p*)*sp* etc.: *ēsca* < * *ētscā* < * *ēd–scā* : *edo*; *asporto* < * – *aps–portō* : *abs* en *porto*; *ostendo* < * *ops–tendō* : *obs* en *tendo* (met *obs* naar *abs*); *sescentī* < * *sex–centī*; *Oscus* naast *Opscus*; *Tuscus* < * *Turscos*.

b) Wanneer de volgende consonant stemhebbend was, viel *s* via *z* ook nog weg met rekking van de voorafgaande vocaal, indien deze kort was (cf. § 144, 2*a*): *iūmentum* naast *iouxmenta*

op de forum-inscr. (CIL I[2] 1); *lūna* < * *loucs-nā* : *lūx*; *tēla* < * *tecs-lā* : *texo*; *āla* < **acs-lā* : *axilla*; *sēdecim* < * *sex-decem*; *ēbibo* < * *ex-bibō*; *āmitto* < * *aps-mittō*.

Nochtans stond het taalgevoel niet geheel afwijzend tegenover deze groepen met *s*, daar ze immers steeds een bekende begin- of eindverbinding bevatten. Vandaar dat men sprak: *substantia*, *substerno*, *substituo*, *obstino*, *obsto*, *abstergeo*, *abstulī*, *abstineo*, *dexter*, *iuxtā*, *sextus* etc. Hiernaast bieden echter grammatici en populaire bronnen: *astulī*, *dester*, *iustā*, *sestus*.

§ 151. *Opmerking*: De groepen van vier en vijf consonanten zijn zeer schaars. Overigens worden zij door de lettergreepgrens steeds gescheiden in de bekende gebruikelijke begin- en eindgroepen van twee en drie consonanten, die zich naar de boven geschetste regels voegen. Een afzonderlijke behandeling dezer groepen is dan ook niet nodig.

§ 152. In het normale taalgebruik worden de woorden niet afzonderlijk en los van elkaar gesproken, maar staan zij in een rhythmisch en semantisch begrensd geheel: de zin. Hoewel de meeste eigenaardigheden in de uitspraak der woorden los van het zinsverband bestudeerd kunnen worden, zoals in het voorafgaande is geschied, heeft van de andere kant het zinsverband toch ook zijn invloed op de uitspraak. De voornaamste woorden in de zin zijn praedicaat, subject en object; minder belangrijk daarentegen zijn bepaalde vormen van de copula, partikels, pronomina, praeposities en sommige adverbia, alle woordjes, die de syntactische relaties tussen de hoofdwoorden aanduiden. De laatsten nemen in de uitspraak een door pauzen in het zinsrhythme gemarkeerde zelfstandige positie in; de anderen worden veelal met de woorden, waarmee ze samen horen in de uitspraak tot één woord verbonden of in een groep verenigd. Over de details hebben we geen zekerheid, daar het latijnse zinsaccent ons niet is overgeleverd. Conclusies zijn dan ook slechts mogelijk naar de plaatsing van de woorden in de zin, en naar de klankveranderingen, die we kunnen constateren.

ENCLISIS EN PROCLISIS

§ 153. Woorden, die in de zin geen afzonderlijk accent hebben, maar zich aansluiten bij en een rhythmisch geheel vormen met het voorafgaande woord, worden met een oude benaming enclitica of inclinativa genoemd; sluiten zij zich aan bij het volgende woord, dan heten ze met een moderne benaming proclitica.

Hiertoe behoren:

1. Partikels als *-que*, *-ve*, *-ne*, *-ce*, die aan het voorafgaande woord vast worden geschreven: *utérque*, *átque*, *síve*, *vidésne*, *hónce*. Het onbetoonde karakter dezer partikels werkt het optreden van syncope in de hand: *ac*, *viden*, *hunc* (cf. § 111, 1*b*).

De woorden met enclitisch *-que*, *-ve* etc. worden steeds geaccentueerd op de voorlaatste lettergreep, onafhankelijk van de vraag of deze lang of kort is. Dus zowel *utérque* als *armáque*, *itáque*, *alteráve*, *omniáne* etc. De verklaring moet wel gezocht worden in de analogische werking van verbindingen als *magnúsque* of *utérque* met lange syllabe vóór *-que*. Wordt *-que*

echter niet meer als encliticum maar als deel van de samenstelling gevoeld, m.a.w. hebben we niet meer te doen met een verbinding van twee bestaande woorden maar met een nieuw woord, dan is de accentuatie normaal volgens de driesyllabenwet. Vandaar de tegenstelling in uitspraak tussen de woordgroep *itáque* = *et ita* „en zo", en anderzijds de partikel *ítaque* „aldus". Men vergelijke ook *útique* „vooral".

2. Pronomina en adverbia indefinita : *sī́-quis*, *núm-quis*, en aan elkaar geschreven *númquid*, *áliquis*; verder *sī́-cubi*, *sī́-quando* etc.

3. Praeposities, wanneer ze vóór hun casus staan, waaraan ze dan ook soms vast geschreven worden: *intabulas* (CIL I[2] 593, 14); *adeum* (ibid. 8); in andere gevallen treedt assimilatie van de eindconsonant op: *im balneum* (IV 2410), *im pace* (VIII 10542); of aanpassing van de orthographie aan de uitspraak: *sup templo* (VI 10251*a*).

De tegenstelling aanwezigheid : afwezigheid van accent kan functionele waarde hebben. Zo worden *sine* en *pōne* als praeposities toonloos gesproken, als imperativi van de werkwoorden *sino* en *pōno* zijn ze echter betoond op de voorlaatste syllabe. Wanneer eenzelfde woord zowel praepositie als adverbium kan zijn, is het in het eerste geval niet betoond, in het tweede wel; zo *īnfrā*, *mū́rōs*, maar *ī́nfrā stā́t*; dit geldt verder van *suprā*, *extrā*, *circā*, *iuxtā*, *contrā*, *subtus*, *ante*, *post*, *super* e.a.

4. De vormen van de copula *est* en *es*; zo in *amā́tust* = *amā́tus est* (cf. § 157). Verba en nomina na de negatie *ne*: *néscio*, *nṓlo* < * *né-vólō*, *néqueo*, *néfās*, *néfandus*, die allen van ouds in één woord geschreven worden.

5. Op accentverlies wijzen ook samenvoegingen, die vervolgens samenstellingen (composita) zijn geworden, waarbij het accentverlies mede het gevolg kan zijn van de betekenisverandering der samenstellende delen: *dḗnuō* < *dḗ-nóvō*, *óbviam* < *ob-víam*; zo ook *quṓmodo* < *quṓ módō*, *quā́rē* < *quā́ rḗ*, *ī́licō* < *in-stlócō* etc.

ENCLISIS EN PROCLISIS. WOORDGRENS. SYNALOIPHE (§§ 153—156)

WOORDGRENS EN LETTERGREEPGRENS

§ 154. Afgezien van de gevallen van proclisis en enclisis zijn de woorden in de latijnse zin in de uitspraak vrij scherp van elkander gescheiden, zodat het gevoel voor de woordgrens praevaleert boven de regels, die voor de lettergreepgrens gelden. De prosodie leert ons, dat bij Plaut. gesproken wordt *ab* / *legione* (Ep. 58), *ob* / *rem* (Mil. 360) met positione lange eerste syllabe ondanks de muta cum liquida. Anderzijds blijven de begingroepen *sc*–, *st*–, *sp*– in de uitspraak als zodanig gehandhaafd, ook wanneer het voorafgaande woord op een klinker eindigt, zodat de *s*– dezer groepen niet bij het voorafgaande woord wordt getrokken en dus geen positie maakt : *fornice stantem* (Hor., Sat. I 2, 30) met korte eindlettergreep van *fornĭce*, tegenover *potes–tās* met lange tweede syllabe.

SYNALOIPHE

§ 155. Wanneer een woord op vocaal of *–m* eindigt, en het volgende woord in de zin met vocaal of *h*– begint, kan ofwel de woordgrens gemarkeerd worden door een hiaat in de articulatie tussen de eind– en de beginvocaal (de *–m* en de *h*– vallen in de uitspraak weg volgens § 40 en § 51), ofwel zij wordt vervaagd, doordat beide vocalen in de uitspraak tesamen worden genomen en slechts één lettergreep vormen. Zoals uit de prosodie der dichters blijkt, is het laatste gewoon, en is de hiaat uitzondering. Het gebruik van de z.g. metrische hiaat is aan vaste regels gebonden, die echter niet in de grammatica maar in de metriek thuis horen.

§ 156. Wanneer in bovenbedoeld geval eind– en beginvocaal tesamen worden genomen, betekent dit voor de metriek, dat de eindvocaal wordt verwaarloosd (elisie): er wordt immers maar één lettergreep gesproken en de quantiteit is die van de beginsyllabe. In de *uitspraak* wordt de eindvocaal echter zonder twijfel tesamen met de beginvocaal gehoord en heeft er dus veelmeer een versmelting van beiden plaats (synaloiphe). Cicero, die in dit opzicht het latijnse taalgebruik tegenover het griekse (waar werkelijke elisie plaats had) stelt, spreekt van het *coniungere* „verbinden" der beide vocalen: nemo . . . . tam rusti-

cus sit, qui vocales nolit coniungere „laat niemand zo boers zijn, dat hij de klinkers niet wil verbinden" (Orat. 44, 150); en Quintilianus duidt hetzelfde aan met *coire* „samengaan": coeuntes litterae, quae συναλοιφαὶ dicuntur .... leviorem faciunt orationem „Door het samengaan der letters (d.w.z. der vocalen), – wat men synaloiphe noemt –, wordt de rede lichter" (IX 4, 36; cf. XI 3, 34). In een versregel als:

diversa exsilia et desertas quaerere terras

„afgelegen verbanningsoorden en verlaten landen op te zoeken".

(Vergilius, Aen. III 4)

wordt dus zowel de *–a* van *diversa* als de *e–* van *exsilia* gehoord, hoewel beiden tesamen in één lettergreep worden gesproken. Dit wordt bevestigd door plaatsen in de teksten, die alleen kunnen worden verstaan, indien de klank van de eindvocaal werd gearticuleerd, zoals wanneer Plautus en Terentius vormen als *illum* en *illam* regelmatig en blijkbaar zonder bezwaren voor de verstaanbaarheid van de tekst vóór woorden met vocaal in beginpositie plaatsen.

APHAERESE

§ 157. De vormen van de copula *est* en (minder vaak *es*) verliezen in orthographie en uitspraak vaak hun *e–*, indien het voorafgaande woord eindigt op vocaal of op *–um*, *–us*, *–is*; in de hss. van Plautus staan b.v. *amātust*, *amātast*, *amātumst* voor *amātus est*, *amāta est*, *amātum est*; in de inscr. lezen we vormen als *vocitatust* (CIL I² 584, 17), *moriundust* (X 5371) e.a. We noemen dit verschijnsel *aphaerese*. Behalve in de metriek en met name in de verzen der comediedichters, heeft het ongetwijfeld vooral in de omgangstaal een ruime toepassing gevonden, zonder nochtans zichtbare sporen in de algemene ontwikkeling van de taal te hebben nagelaten.

LITTERATUUROVERZICHT

Uitvoerige latijnse grammatica's

A. C. JURET, *Manuel de phonétique latine*. Paris 1921.

A. C. JURET, *Système de la syntaxe latine*. 2. éd. Paris 1933.

ROLAND G. KENT, *The sounds of latin: A desrcriptive and historical phonology*. 3. ed. Baltimore 1945.

ROLAND G. KENT, *The forms of latin: A descriptive and historical morphology*. Baltimore 1946.

R. KÜHNER, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. Hannover 1877–79. 2. Aufl. I Band: *Elementar- Formen- und Wortlehre* von FR. HOLZWEISSIG. Hannover 1912. II Band, 1 und 2: *Satzlehre* von C. STEGMANN. Hannover 1912–'14.

W. M. LINDSAY, *The latin language: An historical account of latin sounds, stems and flexions*. Oxford 1894. Duitse vertaling: W. M. LINDSAY–H. NOHL, *Die lateinische Sprache*. Leipzig 1897.

F. SOMMER, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre: Eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium des Lateins*. 2. und 3. Aufl., Heidelberg 1914.

STOLZ–SCHMALZ, *Lateinische Grammatik: Laut- und Formenlehre, Syntax und Stilistik*. In 5. Aufl. neu bearbeitet von MANU LEUMANN und JOH. BAPT. HOFMANN. München 1928 (Handbuch der Altertumswissenschaft II 2).

Beknopte overzichten

A. ERNOUT, *Morphologie historique du latin*. Nouvelle éd. Paris 1945. Duitse vertaling: A. ERNOUT–H. MELTZER, *Historische Formenlehre des Lateinischen*. 2. und 3. Aufl. Heidelberg 1920.

A. C. JURET. *La phonétique latine*. 2. éd. Paris 1938.

E. KIECKERS, *Historische lateinische Grammatik mit Berücksichtigung des Vulgärlateins und der romanischen Sprachen*. I *Lautlehre*, II *Formenlehre*. München 1930, 1931.

W. M. LINDSAY, *A short historical latin grammar*. 2. ed. Oxford 1915.

M. NIEDERMANN, *Précis de phonétique historique du latin.* Nouvelle éd. Paris 1931. Nederlandse bewerking: *Latijnse klankleer*, bew. door DR E. H. RENKEMA. Utrecht 1909. Duitse vertaling: *Historische Lautlehre des Lateinischen.* 2. Aufl. 2. Abdr. Heidelberg 1925.

VITTORE PISANI, *Grammatica Latina Storica e Comparativa.* Torino 1948.

Uitspraak

E. SEELMANN, *Die Aussprache des Latein nach physiologisch-historischen Grundsätzen.* Heilbronn 1885.

E. H. STURTEVANT, *The pronunciation of greek and latin.* 2. ed. Philadelphia 1940.

Geschiedenis der latijnse taal

FR. ALTHEIM, *Geschichte der lateinischen Sprache von den Anfängen bis zum Beginn der Literatur.* Frankfurt 1951.

J. COUSIN, *Évolution et structure de la langue latine.* Paris 1944.

G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma.* Bologna 1940.

A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine.* 4. éd. Paris 1938.

FR. STOLZ, *Geschichte der lateinischen Sprache.* Neubearb. von A. DEBRUNNER. Berlin 1922 (Göschen serie no. 492).

Etymologische woordenboeken

A. ERNOUT–A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine: Histoire des mots.* Nouvelle éd. I, II. Paris 1950–1951.

A. WALDE, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch.* 2. Aufl. Heidelberg 1910. 3. neubearb. Aufl. von J. B. HOFMANN I Band. Heidelberg 1938 (verschijnt verder in afleveringen).

Verhouding van het latijn tot de andere indo-europese talen

K. BRUGMANN–B. DELBRÜCK, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen.* Strassburg 1886–1900. 2. Aufl. Bd. I, II von K. BRUGMANN 1897–1916.

K. BRUGMANN, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen.* I–III. Strassburg 1902–1904. Anast. Neudr. Berlin und Leipzig 1922 (in één band).

H. HIRT, *Indogermanische Grammatik* I–VII. Heidelberg 1927–1937.

A. MEILLET, *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes.* 8. éd. Paris 1937.

Verhouding van het latijn in het bijzonder tot het grieks

C. D. BUCK, *Comparative Grammar of Greek and Latin.* 2. ed. Chicago 1937.

A. MEILLET et J. VENDRYES, *Traité de grammaire comparée des langues classiques.* 2. éd. Paris. 1948.

Bibliographie

J. COUSIN, *Bibliographie de la langue latine 1880—1948.* Paris 1951.

De cijfers verwijzen naar de bladzijden.

De cijfers verwijzen naar de bladzijden.

Q

R

S

INHOUD

SERVIRE'S ENCYCLOPAEDIE

Afd.: Praktische Taalwetenschap

Redacteur:
Prof. Dr. A. W. DE GROOT

B 9a
—
7

[redacted]

HISTORISCHE GRAMMATICA

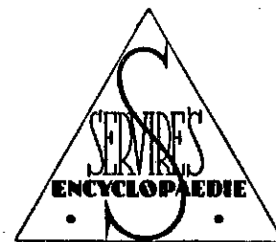
VAN HET LATIJN

DOOR

Prof. Dr. H. H. JANSSEN

DEEL II

DE VORMEN

1957
SERVIRE – DEN HAAG

VOORWOORD

Dit tweede deel van de „Historische grammatica van het Latijn" behandelt de vorming en flexie van de nomina, de pronomina en de verba. Voor de fonetische kwesties welke zich hierbij voordoen, wordt systematisch verwezen naar de desbetreffende paragrafen van het eerste deel. Deze verwijzing geschiedt in de vorm: I §.... Waar naar paragrafen verwezen wordt, zonder dat een deel genoemd wordt (dus eenvoudig §...), worden steeds de paragrafen van het tweede deel bedoeld.

Voor wat betreft de algemene opzet van deze grammatica leze men de „Inleiding" op het eerste deel. Daar vindt men ook een „Lijst van tekens en afkortingen" (p. 9 v.) en een „Verklaring van termen" (p. 11 vv.). Ten slotte treft men in deel I een litteratuuroverzicht aan (p. 101 vv.), dat tevens betrekking heeft op de verschijnselen die in dit tweede deel besproken worden. Hier volgen nu enkele aanvullingen:

Bibliographie Linguistique, publiée par le Comité International Permanent des Linguistes. Utrecht 1949 vv. Dl. I-II omvat de bibliografie over de jaren 1939-'47. Verder verschijnt ieder jaar een deel.

G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*. 2ª ed. Bologna 1944.

A. ERNOUT, *Morphologie historique du latin*. 3e éd. Paris 1953.

A. MANIET, *L'évolution phonétique et les sons du latin ancien dans le cadre des langues indo-européennes*. 2e éd. Louvain-Paris 1955.

A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. 6e éd. Paris 1952.

M. NIEDERMANN, *Précis de phonétique historique du latin*. 3e éd. revue et augmentée. Paris 1953. Idem, *Historische Lautlehre des Lateinischen*. 3. Aufl. Heidelberg 1953.

L. R. PALMER, *The Latin Language*. London 1954 (geeft een beknopte geschiedenis van de latijnse taal, gevolgd door een eveneens beknopte vergelijkende historische grammatica).

J. PERROT, *La linguistique*. Paris 1953 (Collection „Que sais-je?").

F. SOMMER, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*. Unveränderter Abdruck der 2. und 3. Aufl. Heidelberg 1948.

FR. STOLZ - A. DEBRUNNER, *Geschichte der lateinischen Sprache*. Berlin 1953 (serie Göschen).

HET NOMEN

DE VORMING DER NOMINAALSTAMMEN

WORTEL, STAM, SUFFIX, UITGANG

§ 1. In woorden als *duc*-em *fuga-m* ōrā*tōr-em* onderscheidt het taalbewustzijn een kernelement, de woordstam, die als drager van de betekenissen „leider „vlucht" „redenaar" wordt gevoeld, en een bijkomend of wisselend element, de buigings- of flexie-uitgang, die de betrekkingen der woorden tot de omringende woorden in de zin regelt. De uitgangen worden behandeld in de buigings- of flexieleer, de stammen vormen het onderwerp van de stamvormingsleer.

§ 2. De bouw der woordstammen is zeer uiteenlopend. Vergelijken we *duc-em* met de werkwoordsvormen *dūc-o duc-sī* (geschreven *duxī*) *duc-tus*, dan herkent het taalgevoel in beide hetzelfde kernelement *duc-*, dat in *dūco* een lange vocaal vertoont, maar in de andere vormen met korte vocaal wordt gesproken. Dit verschil in quantiteit der vocaal staat echter het gevoel voor de identiteit der stammen niet in de weg, evenmin als b.v. de *e/o* wisseling in *tog-a-m* : *teg-o*, daar het hier normale, in het proces der stamvorming vaker optredende ablauts- en umlautsverschijnselen betreft.

§ 3. In het geval van *duc-em* en *dūc-o* keert de stam van het nomen terug in het verbum; deze stam is verder niet in onderdelen te splitsen, hij is identiek met de wortel dezer woorden en zo is *ducem* een wortelnomen, zoals ook *dūco* een wortelverbum is. Bij *fug-a-m fug*-ā-*s* daarentegen, vergeleken met het werkwoord *fug-io* *fŭg-i*, heeft de wortel een uitbreiding ondergaan door achtervoeging van een element *a*/ā; we spreken hier van een suffix *a* (oorspr. ā), dat als kenmerk van de nominaalstam wordt gevoeld, zodat we zeggen, dat we bij het nomen met een ā-stam te doen hebben.

§ 4. De suffixen, waarmede de nominaalstammen worden gevormd, zijn groot in aantal en zeer verschillend van vorm. Naast het enkelvoudige ā-suffix in *fuga-m fug*ā-s, vinden we b.v.

in ōrā-*tōr-em* een suffix *-tōr-* opgebouwd uit drie fonemen, dat op zijn beurt achter de reeds met een ā-suffix gevormde verbaalstam van het werkwoord ōrā-*re* is gevoegd.

§ 5. De wortelnomina van het type *dux* zijn in het latijn, evenals in alle ontwikkelde talen, niet zeer frequent; zij zijn overblijfsels uit een oudere taalperiode en vormen niet een levende categorie, die voor uitbreiding vatbaar is. De ā-*o*-*i*-*u*-ē-stammen van het type *fuga* (met -ă < -ā) *dolus* (< **dolo-s*) *fini-s* ū*su-s* rē-*s* worden evenmin (althans zeker niet de drie eerste) als levende categorieën ervaren; de ā enz. wordt hier meer als bestanddeel van de uitgang gevoeld, temeer daar de oorspronkelijke vorm van deze suffixen als gevolg van klankwettige veranderingen in de verschillende vormen veelal niet meer herkend wordt, zoals b.v. het geval is met de *o* in *puer vir hortus hort*ī *hort*ō *hortum* etc. Van veel groter belang voor het systeem der stamvorming zijn de duidelijk herkenbare en meer omvangrijke suffixen als *-tōr-* in ōrā-*tōr-em*; dit suffix blijft dan ook door heel de latiniteit heen in gebruik om nomina agentis te vormen van bestaande verbaalstammen. Voor het taalbewustzijn van de Romein zijn suffixen als dit de enige, die werkelijk levend zijn.

§ 6. In overeenstemming hiermede is, dat de suffixen de tendentie vertonen om zich samen te voegen ter verkrijging van een grotere omvang en daarmede van een grotere mate van expressiviteit. Duidelijk valt dit waar te nemen bij de vocaalsuffixen ā *o* etc., die in deze enkelvoudige vorm niet meer als zodanig werden herkend en daarom met andere elementen verbindingen aangingen; zo ontstond een groot aantal gecombineerde ā- en *o*-suffixen, zoals *-i*ā- *-io- -vo- -lo- -l*ā- *-ro- -r*ā- *-no- -n*ā-, die op hun beurt weer met andere elementen samengesteld kunnen worden, b.v. *-iti*ā- -ā*rio- -tino- -ido-*. Ook de duidelijker in het taalbewustzijn levende suffixen als *-tōr-* worden vaker met andere elementen gekoppeld; door combinatie met het suffix *-io-* ontstaan zo b.v. de adjectiva op *-tōrius* en de substantiva op *-tōrium* zoals ōrā*tōrius* en ōrā*tōrium*.

§ 7. Het is niet mogelijk de procédés die voor de nominale woordvorming in gebruik zijn, in een regelmatig systeem te

ordenen; dit in tegenstelling met de vorming der verba, waarbij de regelmatigheid aanmerkelijk groter is. Bepaalde suffixen worden bij voorkeur gebruikt, om substantiva en adjectiva te vormen van bestaande nominaalstammen; in dit geval spreken we van denominatieve vormingen. Andere worden vooral achter verbaalstammen gevoegd, waardoor deverbatieve vormingen ontstaan. Sommige suffixen worden echter zowel denominatief als deverbatief gebruikt; b.v. *dic-tus* bij *dīco* naast *togā-tus* bij *toga*. Andere worden overwegend denominatief gebruikt; men vergelijke de grote groep van adj. op *-ōsus* afgeleid van nomina, zoals *ventōsus* bij *ventus*; maar in een geringer aantal van gevallen, ten gevolge van analogische uitbreiding, toch ook weer deverbatief b.v. in *bibōsus* bij *bibo* (ter vervanging van het oudere en minder expressieve *bibāx*).

§ 8. Van een vaste „betekenis" der suffixen kan niet gesproken worden. Een indeling op deze grond is dan ook uitgesloten. Dit geldt niet alleen van de „verbleekte" suffixen van het type -ā-, maar ook van levende en vruchtbare vormingen als die op *-bilis*. De laatste b.v. omvatten een kleinere groep van adj. met actieve betekenis: *opera adiūtābilis* „inspanning, die succes oplevert", en daartegenover een grotere groep met passieve betekenis: *fīlius amābilis* „een zoon, die verdient bemind te worden". Zo zijn er ook onder de z.g. deminutiefvormingen op *-ulus -ellus -culus* vele, die niet als verkleinwoorden worden gevoeld, b.v. *puella ōsculum*. Vooral in de volkstaal, die een voorkeur heeft voor langere en meer expressieve vormingen, vervangen deze z.g. deminutiefvormen de oudere korte vormen vaak zonder betekenisverschil; zo *apicula auricula* bij Plautus i.p.v. *apis auris*. Via het vulgairlatijn zijn deze langere vormen dan ook overgegaan in de romaanse talen; fr. *abeille oreille* zijn de gewone woorden voor „bij" „oor".

In het volgend overzicht zullen de suffixen dan ook niet naar hun betekenis maar naar hun uiterlijke vorm worden geordend. Bij de vocaalsuffixen worden eerst de enkelvoudige vormen behandeld b.v. *-o-* -ā-; vervolgens de gecombineerde vormen, waarbij de *o* en ā worden voorafgegaan door een ander foneem, hetzij vocaal hetzij consonant: *-io- -lo-* etc.; ten slotte de samengestelde of gecompliceerde vormen als *-iti*ā- -ā*rio- -ino-* etc.

I. DE WORTELNOMINA

§ 9. Hieronder vallen uitsluitend resten uit een oudere taalperiode, die voor de levende woordvorming niet van belang zijn. Naast zelfstandige woorden als *dux pēs nox rēx lēx* komen wortelnomina met name voor als tweede lid van composita zoals *rēm-ex (ago) au-ceps (capio) au-spex (specio) iū-dex (dīco)*. De tendentie om wortelnomina te vervangen door levende suffixale vormingen constateren we in *causi-dicus* naast *iū-dex, fidi-cinus* en *fidi-cina* naast *fidi-cen* „citerspeler" *(cano), frūcti-ferus* naast *frūcti-fer (fero)* e.a.

II. DE ā- EN *o*-SUFFIXEN

De enkelvoudige ā- en *o*-suffixen

§ 10. 1. De ā- en *o*-suffixen worden naast elkaar behandeld, omdat de verdeling tussen beide van die aard is, dat bij de adj. de ā-st. kenmerkend zijn voor het fem., de *o*-st. daarentegen voor het masc. en ntr., terwijl ook bij de subst. overwegend, hoewel niet uitsluitend, dezelfde verdeling geldt. De subst. fem. op *-us* beperken zich tot a) diernamen: *agnus fēmina, porcus f.* b) boomnamen: *fāgus* „beuk" *quercus* „eik" *pōpulus* „populier" *pirus* „pereboom" c) analogische gevallen, zonder dat het uitgangspunt voor de analogiewerking vast te stellen is: *Corinthus domus alvus* „buik" etc. De masc. op *-a* omvatten vooral twee groepen van aanduidingen van mnl. personen: a) aanduidingen van personen van lagere maatschappelijke rang *lixa* „marketenter" *scurra* „tafelschuimer" *verna* „huisslaaf" b) composita: *agri-cola in-cola trāns-fuga con-viva* etc.

2. De ā- en *o*-st. omvatten in het latijn de substantiva en adjectiva van de eerste en tweede declinatie. Zij eindigen op *-a* (cf. § 79 v.v.) verder op *-us* (en *-er*) voor het masc., op *-um* voor het ntr. (cf. § 82 v.v.). De *a* en *o* worden meer als flexieteken dan als stamvormingsteken gevoeld. Vandaar dat de enkelvoudige stammen zich niet meer voortplanten en de nieuwvormingen steeds op de gecombineerde vormen der suffixen berusten. Alleen de nom. ag. op *-us* van het type *coquus* „kok" *procus* „vrijer" geven nog aanleiding tot nieuwvormingen in

het tweede lid van poëtische composita als *nau-fragus sacri-legus blandi-loquus* en *blandi-dicus* (naast *blandi-loquēns*) e.a.

De gecombineerde ā- en *o*-suffixen

§ 11. 1. *-eo-* en *-eā-*:

a) Met dit suffix worden adj. op *-eus* gevormd ter aanduiding van de stof waaruit iets is gemaakt, vooral van *o*-st. *aureus argenteus ligneus*, maar ook van ā-st. *flammeus*, van *i*-st. *vīteus* „van de wijnstok" *(vitis)*, van *u*-st. *corneus* „van hoorn" *(cornu)*, van cons. st. *lacteus* „van melk" *(lac)*. Vaak ter aanduiding van kleuren *roseus niveus purpureus*.

b) In samengestelde vorm vinden we dit suffix b.v. nog in adj. op *-āceus*: *vīnāceus* en op *-āneus*: *subitāneus extrāneus collēctāneus* e.a.

2. *-io-* en *-iā-*:

a) Dit is een van de meest vruchtbare suffixen in het latijn. Het dient tot vorming van adj. op *-ius* van vrijwel alle subst. st.: *lūdius (lūdus) patrius (pater) rēgius (rēx) mercātōrius (mercātor) meretrīcius (meretrīx)* etc. Opmerkelijk is het gebruik om door middel van dit suffix eigennamen, gentilicia, te vormen op *-ius*, afgeleid van praenomina op *-us*; zij ontstonden wel als adj. b.v. *Tullius* „de Tullische" of „de zoon van Tullus". Zo hebben we *Quīntius* naast *Quīntus*, *Sextius* naast *Sextus*; verder *Lūcius Claudius Statius Varius Servius Marius* etc.

b) Op *-ia* worden, uitgaande van adj., een groot aantal subst. gevormd en wel abstracta ter aanduiding van eigenschappen. Deze vormingen op *-ia* treden als regel op, wanneer de nominatief minstens vierlettergrepig is (uitzonderingen zijn *grātia cōpia nūptiae*); anders geeft men de voorkeur aan vormingen op *-itia* of *-tās*, b.v. *insānia* maar *sānitās*. Verdere voorbeelden: *audācia concordia dēmentia memoria*. Een bijzondere plaats nemen in de afleidingen van verbaalvormen op *-antia* en *-entia*, die vooral in het laat-lat. zeer frequent zijn en die vaak uit stilistische behoeften worden gevormd: *adulēscentia impudentia distantia immoderantia praescientia* e.a.

c) De samengestelde vormen van dit suffix zijn uitermate talrijk en blijven door heel de latiniteit heen zeer vruchtbaar. Enkele voorbeelden mogen volstaan. Er werd reeds gewezen

op de abstr. op *-itia*: *amīcitia avāritia maestitia*, waarnaast vooral in het oud-lat. overeenkomstige vormingen op *-itiēs* staan: *dūritiēs plānitiēs vāstitiēs* en anderzijds meer zeldzame (misschien dialectische) vormen op *-itium*: *servitium calvitium* „kaalheid" e.a.

d) Tot de vruchtbaarste vormingen horen verder die op *-ārius -ārium*, waarmee zowel adj. als subst. worden gevormd van alle mogelijke bestaande nominaalst.: *argentārius onerārius vīnārius*; gesubstantiveerd ter aanduiding van beroepen: *operārius* „ambachtsman" *tabernārius* „winkelier" *legiōnārius* „legioensoldaat"; verder neutra in meerdere betekenisgroepen *aerārium* „schatkamer" *honōrārium* „eregeschenk" *itinerārium* „reisbeschrijving".

e) Talrijk zijn ook de vormingen op *-tōrius* en *-sōrius*, aanvankelijk wel bij nom. ag. op *-tor* en *-sor*, maar vervolgens ook los van dit uitgangspunt: *victōrius cēnsōrius tectōrius dēversōria (taberna)*; het ntr. gesubstantiveerd vooral voor plaatsaanduidingen: *praetōrium dormītōrium audītōrium*.

f) Te noemen vallen ook nog de vormingen op *-mōnia*: *ācrimōnia sānctimōnia* „scherpheid" en „heiligheid", met name dus ter aanduiding van gemoedstoestanden; en de ntr. op *-mōnium*, vooral in het oud-lat., ter vorming van nomina actionis: *patrimōnium testimōnium* etc. Het procédé blijft voortleven in de volkstaal, waar het suffix wegens zijn klankrijkdom geliefd was.

3. *-vo- -vā-*:

a) Dit suffix is veel minder verbreid dan het voorafgaande. Een groep vormen de adj. op *-vus* ter aanduiding van kleuren: *flāvus* „blond" *fulvus* „rossig" *furvus* „donkerzwart" *rāvus* „grauw" *helvus* „honiggeel".

b) Onder de gecombineerde vormingen verdienen de aandacht de deverbatieve adj. op *-uus*, die als regel passieve betekenis hebben, indien ze van transitieve verba zijn afgeleid: *pāscuus ager* „land waarop geweid wordt" in tegenstelling tot *arvus ager* „land dat geploegd wordt" (vandaar *arvum*). Verder *caeduus continuus dīviduus praecipuus*.

c) Adjectiva op *-(t)īvus* als uitbreiding van part. perf. pass.: *captīvus vōtīvus*; en bij abstracte verbaalsubst. op *-tio*: *administrātīvus comparātīvus*.

4. *-lo- -lā-*:

a) We vinden dit suffix vooral in de deminutiefvormingen, slechts een enkele maal als eenvoudig *-lo-* b.v. in *lapillus* < **lapid-los*, meestal echter in gecombineerde vorm en wel als *-ulus -a -um* < *-*olos* < **-elos* bij de *o-* en ā-st., waarbij dan het oudere *-olus* in gebruik is gebleven na *i e* en *v (u)* (cf. I § 116, 3 en § 21). Het geslacht van het grondwoord blijft behouden: *ānulus foculus arcula lūnula fīliolus capreolus servola*. De vormingen op *-ellus -ullus* etc. ontstaan hierbij door syncope en assimilatie. *puella* < **puer(e)la*, *ampulla* < **ampor(e)la*, *corōlla* < **corōn(e)la* etc. Bij woorden van de 3. 4. en 5. decl. vinden we *-culus*: *aedicula articulus spēcula* „een sprankje hoop" *frāterculus corculum* etc.

b) Het deminutiefsuffix treedt soms analogisch ook op bij adjectiva: b.v. *parvulus prīmulus*.

c) Hiernaast vinden we *-ulus* in niet-deminutieve betekenis bij een beperkte groep van deverbatieve adjectiva, die de handeling als blijvende eigenschap tot uitdrukking brengen, ongeveer in de betekenis der nomina agentis: *crēdulus* „lichtgelovig" *figulus (fingo)* „pottenbakker" *garrulus* „praatziek" *tremulus* „trillerig" *querulus* „klaagziek". Vaak ook gesubstantiveerd als benamingen voor werktuigen of voorwerpen: *iaculum speculum torculum rēgula tēgula*.

d) Vermelding verdienen nog de verbaalabstracta op *-ēla*: *loquēla tūtēla querēla*, waarin later herhaaldelijk het *-ella* der deminutiva binnendrong, zodat alsdan *querella* etc. wordt aangetroffen.

5. *-tro- -c(u)lo- -cro- -bulo- -bro-* met enkele stamvormingen op *-ā-*:

a) Meest deverbatieve subst. ntr. ter aanduiding van werktuigen of plaatsen. Het lat. *-c(u)lo-* berust op ouder *-tlo-* met overgang van *-tl-* tot *-cl-* (I § 55) en anaptyctische *u* (I § 131); hiermede wisselt *-cro-* in die gevallen, waarin de stam reeds een *l* bevat (I § 39); onder dezelfde omstandigheden wisselen ook *-bulo-* en *-bro-*, hoewel *-bro-* in enkele gevallen oorspronkelijk is, b.v. in *crībrum* „zeef" cf. *cerno*.

b) Deze suffix-groep is vruchtbaar in het lat.; enkele voorbeelden mogen volstaan: *arātrum rōstrum* (I § 144, 1b) *spectrum*

cubiculum vehiculum perīc(u)lum pōc(u)lum; lavācrum sepulcrum; pābulum stabulum vocābulum; lavābrum candēlābrum flābrum. Feminina zijn b.v. *fābula fībula illecebrae palpebrae.* Adjectiva (door omvorming ontstaan) *rīdiculus lūdricus.*

6. *-ro- -rā-*:

a) Met dit suffix vormt het lat. subst. en adj. op *-rus -er -ra*: *-er* meestal wanneer de voorafgaande lettergreep een korte vocaal bevat (voor bijzonderheden cf. § 84) *caper ager macer ruber*, < **capros* etc. (I § 111, 2a). Ook *vir* < **viros*. *-us -um* na voorafgaande lange vocaal of diftong *taurus lōrum vērus cārus flōrus*; en anderzijds *spărus mĕrus fĕrus*. Het aantal van deze vormingen is vrij groot; de groep breidt zich echter niet meer uit.

b) Zeer vruchtbaar, vooral in de keizertijd, zijn daarentegen de gecompliceerde vormingen op *-tūra -sūra -ūra*, verbaal-abstracta, die wel ontstaan in aansluiting aan de part. perf. pass. op *-tus* of de verb. abstr. op *-tus*: *iactūra mēnsūra nātūra pictūra scrīptūra sepultūra statūra*. Met name ook ter aanduiding van werkzaamheden in bepaalde beroepen: *praetūra (praetor) quaestūra cēnsūra dictātūra praefectūra architectūra litterātūra*. Op *-ūra*: *figūra* en in vulg. lat. *fervūra* voor *fervor* etc.

7. *-ero- -tero-*:

a) Deze suffixen zijn beperkt tot een aantal oude vormen en breiden zich in het lat. niet meer uit. Zij worden vooral gebruikt ter aanduiding van een verhouding of tegenstelling (de comparatieve betekenis van dit suffix in de gr. vormen op -τερος is een secundaire ontwikkeling; cf. θηλύτερος „vrouwelijk" niet „vrouwelijker" bij Hom.). Vandaar, dat zij vooral voorkomen bij woordparen, die begrippen aanduiden, waartussen hetzij een nauwe relatie hetzij een tegenstelling bestaat. Vaak ook is de betekenis locaal of temporeel bepaald: *superī īnferī posterī*; een tegenstelling sluiten in zich: *dexter* en *sinister*, *alter*, *uter*, *noster* en *vester*; een relatie wordt uitgedrukt door: *minister magister sequester* „bemiddelaar". Syncope van *e* treedt vooral op bij de adverbia van het type *suprā īnfrā contrā extrā intrā ultrā*.

b) Parallel met deze vormen treden herhaaldelijk comparativi op *-ior* en superlativi op *-(i)mus* en *-timus* op: *superior summus*, *īnferior īnfimus*, *exterior extimus ulterior ultimus* e.a. De superlatieve betekenis van het suffix *-timus* kan op de achtergrond raken, zodat alleen de locale zin overblijft b.v. in *maritimus fīnitimus* (naar *extimus*).

c) Een gecompliceerde vorm van het suffix *-tero-* treffen we aan in de populaire denominativa op *-aster*, die een pejoratieve betekenis met de nuance „namaak" „niet echt" hebben: *oleaster* „wilde olijf" *fīliaster* „stiefkind" *parasītaster* „quasi-parasiet" *calvaster* „een beetje kaal".

8. *-mo- -mā-*:

a) Dit suffix is in het lat. zwak vertegenwoordigd en wordt alleen aangetroffen in oude resten, overwegend subst. met enkele adj.: *animus culmus fūmus rāmus fāma palma turma pōmum; almus* (bij *alere*) *firmus formus* „warm" (θερμός). Ook wel in leenwoorden, zo in gr. *lacruma* (δάκρυμα cf. I § 58) en in gall. *parma* „schild".

b) Voor de superlativi op *-(i)mus* en *-timus* cf. boven. De plaats van deze vormingen is niet zeer duidelijk. Ze worden vaak zonder voldoende argumenten in verband gebracht met het suffix *-mo-*. Het is echter waarschijnlijker, dat ze teruggaan op een i.e. suffix *-emo- -temo-*.

9. *-no- -nā-*:

a) In tegenstelling met het voorafgaande is dit suffix in het lat. tot grote vruchtbaarheid gekomen. Vanouds werd het gebruikt om een soort verbaaladj. te vormen, die dan vaak gesubstantiveerd werden: *plēnus* „vol" *(im-plēre)*, *dignus* „passend" *(decet*; voor overgang van *e* tot *i* cf. I § 21a), *magnus* (cf. *mag-is* en *maius* < **mag-jos)*, *vānus* e.a. Gesubstantiveerd zijn o.a. *dōnum grānum lāna signum lignum pugna*. Hiernaast staan enkele overeenkomstige vormingen op *-ina*: *pāgina (pango*, wt. *pāg/păg) sarcina (sarcīre) angina (angere)*.

b) Een belangrijke groep vormen de met dit suffix gevormde stofadjectiva op *-nus* en *-inus*, vooral van planten- en boomnamen afgeleid: *īlig-nus* „eiken" *(īlex)*, *salig-nus* „uit wilgenhout" *(salix)* en analogisch *abieg-nus* „uit dennenhout" *(abiēs -etis)*. Op *-inus*: *fāginus laurinus iuncinus* „uit biezen", naast ouder

laureus iunceus en jonger *fāgeus*. Verder *quernus pōpulnus* naast *querneus pōpulneus* e.a. De kruisingen tussen *-eus* en *-nus* worden hierdoor verklaard, dat de gewone vorm voor stofadj. die is op *-eus* (boven § 11, 7b).

c) Tot deze groep moeten ook gerekend worden adj. als *paternus māternus* en een aantal vormen op *-ēnus* < **es-nos: aēnus* < **ajes-nos, venēnum* < **venes-nom* „toverdrank" „vergift" *(Venus), egēnus* (cf. *eges-tās*). Analogisch naar *aēnus* ontstond wellicht *terrēnus*.

d) Een andere, zeer vruchtbare groep, die eveneens overwegend uit adj. bestaat, zijn de vormingen op *-ānus* en *-īnus*, en minder frequent *-ēnus -ōnus* en *-ūnus*. Op *-ānus* worden adj. afgeleid van plaatsnamen: *Campānus Nōlānus Rōmānus*. Daarnaast van personennamen ter aanduiding der oorspronkelijke *gens* bij overgang naar een andere *gens: Octāviānus Aemiliānus Clōdiānus* bij *Octāvius* etc.; in beperkte mate ook afgeleid van appellatieven, vooral in het geval van plaatsaanduidingen en van menselijke gemeenschappen: *urbānus hūmānus pāgānus oppidānus veterānus*, en in samenstellingen: *trānspadānus trānsfretānus* e.a.

e) Op *-īnus* worden talrijke adj., gedeeltelijk gesubstantiveerd, gevormd, die alle afgeleid zijn van nominaalst. Zeer frequent van dieren: *aquilīnus arietīnus canīnus;* door ellipse van *caro* ontstaan dan subst. fem. op *-īna* ter aanduiding van vleessoorten: *agnīna porcīna caprīna*. Daarnaast van mensen: *sobrīnus* „neef", *sobrīna* „nicht" (van *soror*), *lībertinus inquilīnus masculīnus fēminīnus*. Zo ook *aliēnus* door dissimilatie uit **ali-īnos*. Vrouwelijke subst.: *rēgīna gallīna* „hen" bij *gallus* „haan", *concubīna* e.a. Een grote groep van fem. duidt de plaats aan, waar een handwerk wordt uitgeoefend: *pistrīna* „bakkerij" naast *pistrīnum* „stampmolen", *sūtrīna* „schoenmakerij", *coquīna* „keuken" (*popīna* „gaarkeuken" is van oscische, *laniēna* „vleeshouwerij" van etruscische oorsprong). Van personennamen zowel adj.: *Plautīnus Sibyllīnus*, als eigennamen: *Augustīnus Cōnstantīnus*. Plaatsaanduidingen in het algemeen: *vīcīnus peregrīnus marīnus Tiberīnus*, alsook van plaatsnamen ter aanduiding van inwoners: *Latīnī Sabīnī Tarentīnī*.

f) Op *-ōnus -ōna* hebben we een kleine groep, waarvan de origine niet duidelijk is: *mātrōna patrōnus colōnus Bellōna Latōna Pōmōna* (*persōna* is etruscisch).

g) Op *-ūnus* vinden we afleidingen van ū-st.: *tribūnus Fortūna lacūna*.

h) Op *-ernus* en *-urnus* worden adj. van tijd gevormd: *hībernus hesternus hodiernus noctūrnus diūrnus*. Daarnaast op *-tinus: crāstinus prīstinus diūtinus*.

i) Enkele vr. subst. op *-erna: caverna cisterna taberna*.

j) Ten slotte de vormingen met *-m(e)no-*, die in het grieks rijk vertegenwoordigd zijn in de part. van het type φερόμενος maar waarvan het lat. slechts schaarse resten heeft in woorden als *fēmina* „de zogende", *alumnus* „die wordt grootgebracht", *columna* „die omhoogstreeft", *vortumnus* „die zich wendt". Uiterlijke overeenkomst vertonen de vormen op *-mnus -mnum*, die echter wel ontstaan zijn, doordat het suffix *-no-* achter een labiaalst. werd gevoegd: *damnum* cf. gr. δαπάνη, *somnus* < **sop-nos* cf. *sopor*, *scamnum* cf. *scabellum* (I § 142, 2a).

10. *-do-*:

a) Met dit suffix wordt een vruchtbare groep van adj. op *-idus* gevormd, aanvankelijk steeds naast intrans. verba op *-eo*, waarbij zij de plaats van het ontbrekende part. perf. pass. innemen; respectievelijk naast de corresponderende abstracta op *-or* gen. *-ōris: calidus tepidus madidus liquidus ūvidus splendidus lūcidus lepidus squālidus avidus timidus*. Deze vormingen zijn vooral geliefd in de hexametrische poëzie, waar ze dan ook vrijer d.w.z. van willekeurige subst. worden gevormd: *fūmidus* bij *fūmus*, *gelidus* bij *gelū*, *herbidus* bij *herba*.

b) Ook berusten op dit suffix een aantal verbaalafleidingen: de gerundia en gerundiva op *-ndum* en *-ndus* (cf. §§ 250-254), evenals een vijftal vormen op *-undus* en *-endus*, die met het oog op hun betekenis wel als oorspronkelijke verbaaladjectiva, niet als gerundiva op te vatten zijn: *lābundus* „glijdend" *oriundus* „afstammend" *rotundus* „draaiend" *secundus* „tweede" *volvendus* „wentelend". Verder een zestal adj. op *-cundus*, die een vaardigheid of eigenschap aanduiden: *fācundus* „welbespraakt" *(fārī)*, *fēcundus* „vruchtbaar" *(fētus)*; zo ook *īrācundus iūcundus rubicundus verēcundus*. En tenslotte een vrij groot aantal verbaalafleidingen op *-bundus*, een vruchtbare groep grotendeels ogen-

bliksvormingen, die wat hun betekenis betreft corresponderen met part. praes. of part. fut. act.: *lūdibundus* „zich aan het spel overgevend" *moribundus* „stervend" *furibundus* „razend" *cunctabundus* „aarzelend" *contiōnābundus* „in het openbaar sprekend" *saltābundus* „dansend" *plōrābundus* „huilend".

11. *-to- -tā-*:

a) Dit suffix vormt in de eerste plaats het grote aantal verbaaladj. op *-tus* en *-sus*, die zich in het lat. hebben ontwikkeld tot part. perf. pass., type *dictus*. Hiertoe horen ook wel gesubstantiveerde ntr. als *acētum* „azijn" *olētum* „stercus humanum" bij *acēre olēre*. Niet wezenlijk verschillend (cf. type *arma* : *armāre* : *armātus*) zijn de talrijke denominatieve adj. op *-tus* in de betekenis „voorzien van", en wel op *-ātus*: *barbātus togātus*, of van niet ā-st.: *animātus cordātus*; verder op *-ītus*: *crīnītus*, op *-ūtus*: *āstūtus*, op *-ōtus*: *aegrōtus*, op *-estus* en op *-ustus*: *fūnestus modestus arbustus onustus*.

b) Met *-tus* zijn verder gevormd de ordinalia: *quartus quīntus sextus*, en de pronominale adj. *tantus quantus (tam quam)*.

c) Ten slotte vormt dit suffix ntr. op *-ctum* en *-ētum* vooral van bomen- en plantennamen ter aanduiding van plaatsen en collectieve begrippen. De vormen op *-ctum* gaan uit van gutturaalst.: *salic-tum* „wilgenbosje" *(salix)*, *frutec-tum* „kreupelbos" *(frutex)* en breiden zich dan analogisch uit b.v. in de plur.: *dūmecta* „kreupelhout" *lūmecta* „doornenbos" *virecta* „weide". Meer gewoon zijn echter de vormingen op *-ētum*: *arborētum* „struikgewas" *dūmētum*, jonger en frequenter naast ouder *dūmecta*, *olivētum* „olijvenbos" *quercētum* „eikenbos".

12. *-ko- -kā-*:

a) Dit suffix levert in het lat. een rijke verscheidenheid van vormingen, die echter moeilijk te ordenen zijn. Te noemen zijn oude, doch verder onvruchtbare vormingen als *ēsca vacca locus spurcus* e.a. Italisch zijn de volkennamen op *-cus*: *O(p)scī Volscī Faliscī*. Een gecompliceerde vorm neemt het suffix aan in de adj. op *-ticus -āticus* met de betekenis „levend in" „zich bevindend in": *rūsticus silvāticus Adriāticus*. Daarnaast staan adj. op *-ācus*: *merācus* bij *merus* „zuiver", op *-īcus* van adverbia *postīcus antīcus* van plaats, naast *antīquus* van tijd; verder

amīcus pudīcus; op *-ūcus* van verba afgeleid: *cadūcus mandūcus*.

b) Het talrijkst zijn echter de vormingen op *-(i)cus* en wel adj., gevormd van willekeurige nominaalst., vooral ter aanduiding van personen: *cīvicus classicus dominicus Africus Gallicus Campānicus vīlicus*. Vaker ook gesubstantiveerd zoals *fabrica canticum*.

13. Vormingen op *-ōsus*. Op deze wijze wordt een aanzienlijk aantal denominatieve adj. gevormd met de betekenis „rijk aan" „voorzien van": *aestuōsus ventōsus fōrmōsus odiōsus scelerōsus perīculōsus* etc. Van *-iōn-* st. vinden we uitsluitend vormen op *-iōsus*, wel naar analogie van de *io-* st.: *religiōsus factiōsus*; *fōrmōnsus* i.pl.v. *fōrmōsus* moet wel verklaard worden naar analogie van *spōnsa -us*. Een enkele keer worden adj. op *-ōsus* gevormd van verbaalst.: *lābōsus* bij *lābor*, *bibōsus* bij *bibo*. De vruchtbaarheid van de vormingen op *-ōsus* blijkt wel hieruit, dat sommige adj. door middel van dit suffix worden omgevormd: *obnoxiōsus ēbriōsus bellicōsus* voor *obnoxius ēbrius bellicus*. Zo ook *bibōsus* voor *bibāx*.

Een geheel bevredigende verklaring voor de oorsprong dezer vormingen is niet te geven. Mogelijk hebben we oorspronkelijk niet te doen met suffixale vormingen maar met composita van het type *hircōsus* < **hirco-ods-os* bij *odōs* „met reuk van bok".

III. DE *i*-STAMMEN

§ 12. Met het suffix *-i-* wordt een aantal subst. en adj. van de 3. decl. gevormd, waarvan de flexie grotendeels gecombineerd is met die der cons. st. Vandaar dat de groep niet duidelijk bepaald is en, althans wat de subst. betreft, geen belangrijke plaats in het lat. nominaalsysteem inneemt. Van de andere kant zijn echter de adj.-vormingen dezer groep vruchtbaar gebleken, niet alleen die welke het suffix in gecombineerde vorm vertonen (adj. op *-lis*), maar ook die welke met het enkelvoudige *i*-suffix zijn gevormd.

Het enkelvoudige *i*-suffix

§ 13. 1. Substantiva.

a) De masc. en fem. eindigen zonder onderscheid op *-is*: *fīnis axis hostis ignis mēnsis avis vallis apis*. Een beperkt aantal eindigt op *-s*, nadat *i* door syncope is verdwenen (I § 111, 3a): *dēns fōns frōns -dis frōns -tis mōns pōns*. De ntr. eindigen op *-e* < *-i* (I § 109, 1) *mare rēte* etc.

b) In vele gevallen wisselen vormen op *-is* met vormen op *-ēs*, waarbij de laatste de oudste schijnen te zijn: *aedis* en *aedēs*, *clādis* en *clādēs*, *nūbis* en *nūbēs*, *sēdis* en *sēdēs*, *vallis* en *vallēs*. Vooral bij een aantal diernamen: *canis* en *canēs* „hond" *fēlis* en *fēlēs* „kat", *mēlis* en *mēlēs* „marter", *palumbis* en *palumbēs* „houtduif", *verris* en *verrēs* „mannetjesvarken", *vulpis* en *vulpēs* „vos". Wellicht duidden de vormen op *-ēs* aanvankelijk het wijfjesdier aan. Op de duur handhaven de vormen op *-ēs* zich niet. De uitgang *-is* prevaleert, daar deze vorm als meer kenmerkend voor de *i*-st. wordt gevoeld.

2. Adjectiva.

a) Naast traditionele *i*-vormingen als *dulcis iūgis rudis turpis* en adj. van het type *ācri-* (masc. nom. *ācer* cf. I § 111, 3b), heeft het lat. oude *u*-st. in deze groep overgeheveld; zo *brevis gravis levis pinguis suāvis tenuis*, cf. gr. βραχύς βαρύς ἐλαχύς etc.

b) Een verdere uitbreiding kreeg deze groep, doordat de adjectief-composita, waarvan het tweede lid op een *ā*- *o*- of *u*-st. teruggaat, vrijwel steeds met het suffix *-i-* worden gevormd: *imberbis īnfāmis bipennis extorris* (met klankwisseling cf. *terra*) *prōclīvis triennis biiugis bicornis*. Soms valt een aarzeling te constateren, zo tussen *inermus* en *inermis*, *unanimus* en *sēmianimis*.

Gecombineerde *i*-suffixen

§ 14. 1. *-ti-*:

a) Met dit suffix werden van oudsher verbaalabstracta gevormd. In het grieks zijn zij zeer frequent, het lat. heeft er echter nog maar schaarse resten van over en wel in die gevallen, waarin de relatie met het verbum niet meer wordt gevoeld; is dit wel het geval, dan gebruikt het lat. voor de vorming der verb. abstr. het gecompliceerde suffix *-tiōn-* (type *ratio*), waarvan het gebruik een zeer grote omvang heeft aangenomen (cf. § 17, 2d). De nom. eindigt op *-tis*: *cutis sitis vestis vītis*; hierbij ook de oude adv. op *-tim*: *affatim partim statim*. Of op *-sis* en wel na voorafgaande dentaal (I § 144, 1a): *messis tussis* cf. *meto tundo*. Of in een aantal gevallen op *-s* met syncope van *i* en vereenvoudiging der cons.-groep (I § 111, 3a en § 134, 1), doch alleen wanneer de voorafgaande syllabe lang is: *ars fors gēns mēns mors pars sors cōs dōs*.

b) Naast deze verstarde verbaalafleidingen staat een groep denominativa, die wèl produktief is, vooral ter vorming van ethnica: *Arpīnātēs Fīdēnātēs Samnītēs Veientēs* e.a. (sing. *Arpīnātis* en met syncope *Arpīnās*) naast appellatieven als *penātēs optimātēs*, of *nostrātis* (Plt.), waarbij met syncope *nostrās*, zoals ook *quoiātis* en *cuiās* (I § 113, 3a).

2. *-li-*:

a) Dit suffix wordt in het lat. bijzonder veel gebruikt tot het vormen van adj. van het type *humilis* en *similis* (naast gr. χθαμαλός en ὁμαλός met *-o-*) en met dissimilatie van *-lis* tot *-ris* (I § 39) *alacris* en *volucris*. Ook vormt het een groot aantal verbaaladj. op *-ilis*, die vergeleken kunnen worden met de vormingen op *-ulus* (§ 11, 4c) en die meestal de handeling als mogelijk voorstellen: *bibilis* (naast *bibulus*) *agilis docilis* etc.; en indien van part. perf. pass. gevormd, op *-tilis* en *-silis*: *fictilis flexilis missilis structilis textilis* e.a.

b) Een tweede belangrijke groep van verbaaladj. zijn de woorden op *-bilis* en *-bris* (de laatste met syncope en dissimilatie cf. I § 121 en I § 39), die het lat. in groten getale gevormd heeft naast de verbaalnom. op *-bulum* en *-brum*; soms hebben ze instrumentaal-actieve betekenis zoals *adiūtābilis exōrābilis flēbilis impetrābilis lāmentābilis* (b.v. *carmen exōrābile, vōcēs flēbilēs*); het meest frequent zijn zij echter ter aanduiding van een passieve mogelijkheid: *amābilis audībilis flexibilis ignōbilis invincibilis mōbilis vīsibilis* etc.

c) Naast de verbaalafleidingen staat een belangrijke groep van denominativa en wel voornamelijk op *-ālis* bij willekeurige stammen: *annālis capitālis comitiālis laterālis virginālis*; met dis-

similatie (I § 39) ook op *-āris: familiāris mīlitāris*. Verder ook op *-īlis*, bij *i*-st.: *aedīlis cīvīlis hostīlis*, maar ook bij *o*-st.: *erīlis puerīlis servīlis*. Daarnaast op *-ēlis: fidēlis*, en op *-ūlis: cu(r)rūlis* (naast *currīlis*) *tribūlis*.

3. Vormingen op *-estris* en *-estis*.
De groep is klein en de vorming is onduidelijk. Uitgangspunt is waarschijnlijk *terrestris*, waarnaar *campestris silvestris palūstris*; anderzijds *equestris pedestris*. Naar *campestris* ook wel met dissimilatie *agrestis* (I § 39), en hiernaar weer *caelestis*. Bij de vormen op *-estris* ontstaan secundair masc. op *-ester: terrester silvester* e.a.

4. Vormingen op *-ēnsis*.
Op deze wijze wordt een groep nominaaladj. gevormd van plaatsnamen: *Cannēnsis Narbōnēnsis* etc.; daarnaast van algemene plaatsaanduidingen: *ātriēnsis castrēnsis forēnsis;* van beambtennamen (naar *ātriēnsis* „huisknecht"): *āmanuēnsis commentāriēnsis* e.a.

IV. DE *u*-STAMMEN

§ 15. 1. Het lat. heeft een aantal oude *u*-st., die de subst. vormen welke tot de z.g. 4. decl. horen, b.v. masc.: *currus lacus*, fem.: *arcus manus*, ntr.: *genū pecū*.

2. Een gecombineerde vorm van het suffix treffen we aan in de masc. verb. abstr. op *-tus* en *-sus* zoals *cantus cāsus cultus fluctus fructus rīsus ūsus victus*. Aanvankelijk was deze groep zeer vruchtbaar, doch op de duur werd zij verdrongen door verschillende afleidingen met langere gecombineerde suffixen, vooral door de vormingen op *-tūra* (§ 11, 6b) en op *-tio* (§ 17, 2d). Het type op *-tus* bleef echter in het verbaalsysteem in gebruik als supinum op *-tum* en op *-tū (-tuī)*, cf. §§ 339-341.

3. Hiernaast verdient vermelding een groep van denominativa en wel ambtsaanduidingen op *-ātus: magistrātus augurātus cōnsulātus pontificātus senātus tribūnātus*. Uitgangspunt is wel *magistrātus*, dat ontstond naast *magister* en *magist(e)rāre* „een bestuursambt uitoefenen" (Paul. Fest. cf. L. pp. 113, 138 en 139).

V. DE ē-STAMMEN

§ 16. Hiertoe horen de subst. van de 5. decl. en wel de eenvoudige ē-st.: *rēs spēs diēs;* verder een vrij grote groep van verb. abstr. op *-iēs: effigiēs : effingo, scabiēs : scabo, faciēs : facio, speciēs : specio;* en andere als *aciēs glaciēs maciēs prōgeniēs rabiēs seriēs*. En ten slotte denominativa op *-iēs*, die naast de meer verbreide, overeenkomstige vormen op *-ia* staan en vooral in hexametrische poëzie (in nom., acc., abl. sing.) gebruikt worden: *caesariēs intemperiēs māteriēs* (naast *māteria*) *pauperiēs* e.a. Hiernaar werden dan ook wel abstr. op *-itia* omgevormd tot *-itiēs*, zoals *dūritiēs* (§ 11, 2c).

VI. DE CONSONANTSTAMMEN

§ 17. Deze vormen naast de *i*-st. substantiva en adjectiva van de 3. decl.
1. *r*-stammen.
a) Naast geïsoleerde resten als subst. op *-or -ōris* zoals *soror uxor*, en verwantschapsnamen op *-ter -tris* als *pater māter frāter*, is vooral van belang de grote groep van nomina agentis op *-tor -tōris* en *-sor -sōris*, die als erfgoed van begin af aan aanwezig, in het lat. zeer vruchtbaar is gebleken en vooral in het laat-lat. tot grote ontplooiing is geraakt. Meestal hebben we te doen met afleidingen van verba: *dator factor genitor monitor dēfēnsor tōnsor* etc.; minder vaak van subst.: *iānitor portitor* „veerman" en „tollenaar" (bij *portus*), *senātor*. Het christelijk lat. biedt tal van nieuwvormingen als *baptizātor blasphēmātor cooperātor fornicātor peccātor* e.a.
b) Naast de masc. op *-tor* ontstaan fem. op *-tr-ī-c-s (-trīx): victrīx genetrīx meretrīx peccātrīx* etc. De hele groep levert verder adj. op *-tōrius* en *-trīnus* en ntr. op *-tōrium* (§ 11, 1e).
c) Merkwaardig zijn de ntr. op *-r/n-*, waarbij als voortzetting van een i.e. wisseling de nom. eindigt op *-r*, terwijl de casus obl. *-n-* hebben b.v. *femur feminis* „dij" (gen. naast *feminis* ook *femoris*). Deze wisseling is weer aanleiding tot het ontstaan van mengvormen als *iter itin-er-is* (later *iteris*), *iecur iecin-or-is* (ouder *iecoris*).

2. Nasaalstammen.

a) *n*-stammen. Deze nemen verreweg de belangrijkste plaats in onder de cons. st. Zij bevatten masc. en fem. op *-o*, gen. *-ōnis* of *-inis*, waarbij dus de *-n* in de nom. is weggevallen, en ntr. op *-en* en *-men* of, met uitbreiding, op *-mentum*.

b) Naast oude geïsoleerde vormen als masc. *homo mūcro sermo*, fem. *cardo grando harundo*, ntr. *glūten sanguen* (naast jonger *sanguis*) *unguen* (*pecten* is masc.), zijn in de drie genera bepaalde groepen tot bijzondere vruchtbaarheid gekomen.

c) Onder de masc. vinden we een groep van familiaire benamingen van individuen of van verzamelingen van individuen; oorspronkelijk wel naast adj. op *-us*, die de betreffende hoedanigheid algemeen aanduiden; als bijnamen: *Càto* : *catus* „slim", *Rūfo* : *rūfus* „rossig", *Varro* : *vārus* „krom", verder *Capito Fronto Nāso* e.a.; als appellatieven: *bucco* „blaaskaak" bij *bucca* „wang", *gulo* „lekkerbek" bij *gula* „slokdarm", *bibo* „dronkaard", *edo* „veelvraat". Ook op *-io* gen. *-iōnis*, wederom met dezelfde familiair-kleinerende betekenis: *homuncio* „mensje" *litterio* „schoolmeester" *mūlio* „muildierdrijver" *senecio* „de ouwe".

d) Onder de fem. wordt de grote groep gevormd door de verb. abstr. op *-io* gen. *-iōnis*: *adagio* „spreekwoord" bij *ad-aio*, *condicio suspicio* etc., maar vooral door die op *-tio* gen. *-tiōnis* en op *-sio* gen. *-siōnis*, waarvan het aantal onbeperkt is en die door heel de latiniteit heen de grootste vruchtbaarheid blijven ontplooien: *captio occāsio cēnsio ōrātio sēditio* etc. Kleinere, doch eveneens vruchtbare groepen zijn de verbaalafleidingen op *-īdo* en *-ēdo* gen. *-inis*: *cupīdo dulcēdo*, de van adj. gevormde abstr. op *-tūdo* gen. *-inis*: *aegritūdo turpitūdo*, en de vormingen op *-ūgo* gen. *-inis*: *ferrūgo* „ijzerroest", op *-īgo* gen. *-inis*: *rōbīgo* „roodheid" „roest", op *-āgo* gen. *-inis*, waaronder oude vormingen als *imāgo*, maar ook jonge als *capillāgo* „haargroei" e.a.

e) De ntr. eindigen van oudsher zowel op *-men* als op *-mentum*; *-men* is echter verstard: *agmen carmen crīmen flūmen nōmen nūmen sēmen tegmen*; *-mentum* daarentegen blijft levend: *argūmentum blandīmentum ēmolumentum fundāmentum impedīmentum monumentum testāmentum*. Wegens hun minder gewoon karakter gebruiken de dichters vaak vormen op *-men*, waar het proza *-mentum* heeft.

f) *m*-stammen. Alleen *hiems* gen. *hiemis*. Voor *-monia* en *-monium* cf. § 11, 1f.

3. Dentaalstammen.

a) Het aantal enkelvoudige dentaalstammen is in het lat. beperkt en breidt zich in historische tijd niet meer uit: *lapis -idis*, *cassis -idis*, *nepōs -ōtis*, *lac lactis*, *caeles -itis*, *mīles -itis*. Het suffix *-t-* vinden we vooral in composita, waarvan het tweede lid een op vocaal eindigende verbaalwortel bevat: *comes com-i-t-is* wt. *ei* „gaan", *praestes prae-sti-t-is* wt. *stā* „staan", *sacerdōs sacer-dō-t-is* wt. *do* „geven".

b) Vruchtbaar daarentegen zijn de gecombineerde vormen van het suffix *-t-*; in de vorm *-nt-* treffen we het aan in de part. praes. act. van het type *legēns -entis*; in de vorm *-tāt-* in de grote groep van abstr. op *-tās -tātis* ter aanduiding van een eigenschap en gevormd van adj., minder vaak van subst. *cīvitās comitās dignitās firmitās pietās paupertās maiestās hērēditās virginitās* etc. Parallel hiermede gaan de vormingen op *-tūs* gen. *-tūtis*, die echter op de duur helemaal verdrongen zijn door de voorafgaande en zich niet hebben kunnen doorzetten: *iuventūs* (waarnaast *iuventās* en *iuventa*) *senectūs virtūs servītūs*.

4. *k*-stammen.

Het lat. kent een beperkt aantal subst. op *-ex* of *-ix* gen. *-icis*: *calix culex īlex pollex silex vertex*. Belangrijker zijn de fem. op *-īx* gen. *-īcis* zoals *appendīx cornīx* „kraai" *mātrīx strūīx*, en vooral de groep van vrouwelijke nom. ag. op *-trīx* naast de mannelijke op *-tor* (cf. § 17, 1b). De vruchtbaarste groep zijn echter de adj. op *-āx*, overwegend gevormd van willekeurige verba ter aanduiding van sterk geprononceerde eigenschappen: *audāx bibāx cupāx edāx fugāx fallāx loquāx mināx mordāx procāx rapāx sagāx tenāx vorāx* etc. De adj. op *-ōx* berusten wel op oorspronkelijke composita met *-ōx* als tweede lid: *atr-ōx fer-ōx*, en zijn voor hun vorming te vergelijken met gr. βο-ῶπ-ις. Verder *vēlōx celōx* „snelzeilend schip" *solōx*.

5. *s*-stammen.

a) Naast enkele oude geïsoleerde vormen met enkelvoudig *s*-suffix zoals *fās flōs mās arbōs tellūs* e.a. heeft het lat. twee

grotere groepen van *s*-st.: neutra op *-us* gen. *-eris* of *-oris*; de nom. was oorspronkelijk op *-os* (I § 109, 4c), de gen. op *-osis* of met regelmatige·klankwisseling op *-esis* (voor *-s-* < *-r-* cf. I § 47). Het gaat hier om oude nomina actionis, verbaalafleidingen, die echter in het lat. geïsoleerd zijn geraakt, zodat het verband met het verbum niet meer werd gevoeld en de groep haar produktiviteit heeft verloren: *decus frīgus genus latus onus opus pectus scelus sīdus tempus* e.a. *Venus* hoort oorspronkelijk in deze groep als abstr. ongeveer in de betekenis „lieftalligheid", maar is de gewone benaming geworden voor de godin der liefde en in het fem. overgegaan; *augur* bij *augeo* heeft wel een overeenkomstige ontwikkeling gehad, maar werd masc. We moeten uitgaan van **augus* oorspronkelijk „voorspoed door de goden aan een onderneming verleend", dan „gunstig voorteken", ten slotte „persoon die het voorteken interpreteert". Men vergelijke de adj. *venus-tus* en *augus-tus*. Een onderdeel vormt de groep, waarbij *-es/os-* gecombineerd wordt met een nasaalsuffix. De betreffende woorden liggen veelal in de religieuze of rituele sfeer: *pig-nus* „pand" *fē-nus* „rente" *faci-nus* „rituele daad" *fū-nus* „begrafenis" *mū-nus* „dienst" *vol-nus* „wonde".

b) Hiernaast staat een groep van mnl. nom. act. op *-or* gen. *-ōris*, ouder *-ōs* gen. *-ōris* (voor korte *o* cf. I § 18, 3; voor *-r* I § 48), die, van oudsher overgeleverd, in het lat. produktief is geworden en een vrij grote uitbreiding heeft gekregen. De vormen ontwikkelen zich als regel naast intrans. verba van de 2. conj. en adj. op *-idus*, dus volgens het type *tepor : tepēre tepidus*. Zo *ardor horror pallor pavor rubor rigor splendor terror tumor vigor* e.a. De dichters zijn vrijer met vormingen van dit type vooral voor woorden, die een geluid uitdrukken. Zo hebben we naast *strīdor* ook *canor crepor fremor plangor sonor*.

c) Adjectiva met *s*-st. kent het lat. niet. We zien daarentegen wel, dat van *s*-st. herhaaldelijk adj. worden gevormd door middel van het suffix *-to-*: *hones-tus modes-tus sceles-tus tempes-tus augus-tus fīdus-tus* (bij *foedus*) *venus-tus* etc. Het type van de oude adj. met *s*-st. leeft daarnaast nog voort in de comparativi op *-ior -ius*, ouder *-iōs*, *-ios* met gen. *-iōris*, < *-*iōsis*, zoals *maior maius*.

COMPOSITIE

§ 18. Door compositie wordt uit twee elementen, ieder met een eigen betekenis, een woord gevormd, waarvan de nieuwe betekenis niet samenvalt met de som van de betekenissen der samenstellende delen, doch integendeel als regel een vrij sterke afwijking of beperking vertoont ten opzichte van de zelfstandige betekenissen dezer samenstellende delen. Daarnaast ondergaan de samenstellende delen ook een verandering in hun uitwendige vorm. Op deze wijze ontstaan, uit bestaande elementen, nieuwe woorden, die zich vervolgens zelfstandig verder gaan ontwikkelen.

§ 19. Van de eigenlijke composita dient men te onderscheiden de oneigenlijke composita of samenvoegingen, die ontstaan, doordat twee herhaaldelijk naast elkaar gebruikte woorden tezamen de waarde van een formulaire uitdrukking krijgen. De delen behouden hierbij een betrekkelijke zelfstandigheid: *rēs pūblica, senātūs cōnsultum, trēsvirī*. Wanneer het gevoel voor de zelfstandigheid der delen verloren gaat, zijn deze uitdrukkingen op weg gewone composita te worden; zo *holus-ātrī* als gen. van *holus ātrum* (bij Plt. Ps. 814 nog *atrum holus*), *triumvir* als sing. uit de herhaaldelijk gebruikte gen. plur. *trium virum*. Het onderscheid met de eigenlijke composita bestaat vooral hierin, dat deze samenvoegingen steeds weer spontaan en zonder bepaald model kunnen ontstaan.

§ 20. Onder de eigenlijke composita zijn de eenvoudigste de z.g. copulatieve composita, waarbij de betekenissen der afzonderlijke delen zonder meer worden samengevoegd: *duodecim* „twee en tien" of „twaalf"; en verder de iteratieve composita, die door herhaling van het woord en daarmee gepaard gaande intensivering van de betekenis worden gekenmerkt; zo b.v. de pronomina *quisquis sēsē* of onomatopoëtische vormingen als *murmur*.

§ 21. De grootste groep wordt echter gevormd door die gevallen, waarbij er tussen de samenstellende delen een afhankelijkheidsverhouding bestaat, hetzij van verbum tot gere-

geerd nomen: *flexanimus* „die het hart roert", *particeps* „die deel heeft", hetzij van attribuut, appositie of andere bepaling ten opzichte van het nomen: *sinciput* < *sem(i)caput* (I § 21, 1a) „halfhoofd" „hersenen", *sollicitus* „geheel in beweging", *īnfāns* „niet sprekend".

§ 22. Bij de laatste voorbeelden is de betekenis van het compositum min of meer een direct resultaat van de combinatie der betekenissen van de samenstellende delen. Men spreekt hier van directe composita in tegenstelling tot de indirecte composita, waarbij de betekenisinhoud van het compositum als attribuut op een buiten de samenstellende delen staand begrip wordt toegepast, en wel als regel om een possessieve verhouding aan te duiden: *ūnoculus* „met één oog" *magnanimus* „grootmoedig" *anguimanus* „met slangen als handen". Deze groep is vooral vertegenwoordigd in de dichtertaal en steunt veelal op griekse voorbeelden. Met een term, aan de indische grammatica ontleend, spreekt men hier van bahuvrīhi composita.

§ 23. Wat de wijze van vorming betreft, overheersen in het lat. de composita waarvan het eerste lid bestaat uit een onveranderlijk praefix of een z.g. praepositie, terwijl het tweede lid een geflecteerde stam is: *impos vēsānus reprobus praeclārus permagnus cōnservus affīnis exlēx cōnsors dēmēns*. Frequent zijn eveneens vormingen met een attributief telwoord in het eerste lid: *biiugus sēmifer* „halfwild" *quadrupēs ūnivira*.

§ 24. Berust het eerste lid op een geflecteerde vorm, dan wordt de blote stam gebruikt zonder toevoeging van uitgangen: *parti-ceps mūs-cipula iū-dex* (< **jūs-dex* cf. I § 144, 2a). Ten gevolge van de normale verzwakking van korte vocalen in onbetoonde middensyllaben (I § 115 en § 116) wordt de *o* der *o*-st. in deze positie tot *i*; dezelfde behandeling ondergaan ook (hoewel men dit hier a priori met het oog op de lange quantiteit der stamvocaal niet zou verwachten) de ā-st., terwijl deze *i* klankwettig eveneens optreedt bij de *i*-st. en *u*-st. Zo werd de *i* tot normale compositievocaal in het lat. met als variant vóór labialen *u*: *locu-plēs* en vóór *r e*: *lēge-rupa* (I § 115, 3 en 4). Behalve bij de vocaalstammen treedt deze *i* analogisch ook op

bij de consonantstammen. Zo hebben we dus, onafhankelijk van de aard van de stam: *agri-cola tubi-cen ponti-fex* en *pontu-fex corni-ger carni-vorus opi-parus* etc.; *o* als compositievocaal treedt daarentegen alleen op onder griekse invloed: *Prīmo-genia merobiba* (naast *multi-biba*). Begint het tweede lid met vocaal, dan wordt, indien het eerste lid meerlettergrepig is, de stamvocaal op het einde van het eerste lid als regel onderdrukt: *sicc-oculus magn-animus*. Bij *i*-st. blijft de *i* echter behouden: *sēmi-ermis*. Steeds is dit het geval, wanneer het eerste lid éénlettergrepig is: *bi-ennis tri-ennis*.

§ 25. Onder de composita waarvan beide leden op een geflecteerde stam teruggaan, zijn zowel in proza als in poëzie het meest gebruikelijk de vormingen met een verbaalstam in het tweede lid: *parti-ceps arti-fex anti-stes agri-cola armi-ger puer-pera*. In de dichtertaal, althans bij Ennius en in navolging van hem bij Lucretius, onderging dit type een uitbreiding door de vormingen met participia praesentia: *arqui-tenēns belli-potēns suāvi-loquēns vēli-volāns*.

§ 26. Zeldzaam zijn de vormingen met een verbaalstam in het eerste lid van het type *laudi-cēnus* „tafelprijzer" *vinci-pēs*. Uitgesproken poëtisch en niet zeer frequent zijn de gevallen, waarin zowel het eerste als het tweede lid uit een verbaalstam bestaan: *terri-ficus horri-ficus tābi-ficus horri-sonus perterricrepus*.

§ 27. Bij de composita die uit twee nominaalstammen bestaan, zijn de meest gebruikelijke die, waarbij een substantivum gedetermineerd wordt door een attributief telwoord of adjectivum: *prīmi-pīlus tri-fūr* „drievoudige dief" *mīri-modīs* „op wonderlijke manier" *grand-aevus magn-animus*. Veel zeldzamer zijn de gevallen, waarin een subst. wordt gedetermineerd door een nomen, dat syntactisch de functie van een genitivus representeert: *armi-custōs* „wapenbewaarder", *imbricitor* „regenmaker" *auri-comus* „met haren van goud", *noctícolor* „met de kleur van de nacht".

§ 28. Over het algemeen vormt het lat. veel minder makkelijk composita dan het grieks. Quintilianus besluit zijn be-

schouwingen over dit onderwerp dan ook met de woorden — *res tota magis graecos decet, nobis minus succedit* „de hele zaak past meer bij de grieken, ons gaat zij minder goed af" (I 5, 70). Eerst de kennismaking met de griekse poëzie bracht de romeinse dichters ertoe naar het voorbeeld van het grieks het procédé meer toe te passen, om daardoor het poëtisch coloriet van hun taal te verhogen. Het is dan ook vooral in de dichtertaal dat we in het latijn de composita moeten zoeken. Opmerking verdient in dit verband nog, dat de samengestelde eigennamen, die we in andere indo-europese talen en met name in het grieks als normale vormen aantreffen, in het lat. vervangen zijn door suffixale vormingen op *-ius* van het type *Lūcius* (§ 11, 2a).

DE FLEXIE DER NOMINA

ALGEMENE BEGRIPPEN

Numerus, genus, casus

§ 29. De uitgangen, welke door het taalbewustzijn als afzonderlijke elementen in oppositie tot de woordstam worden gevoeld (§ 1), brengen bij de nomina tot uitdrukking de numerus, het genus en de casus.

Numerus

§ 30. Numeri kent het lat. zowel bij nomina als bij verba twee: de singularis en de pluralis. De dualis is, zoals in andere i.e. talen, aanvankelijk aanwezig geweest, doch ging reeds in prehistorische tijd verloren. Resten zijn de telwoorden *duo* met gen. dat. *duōbus*, acc. *duo* (later door inschakeling in het paradigma van de pluralis *duōs*), verder *ambō ambōbus ambō* (later *ambōs*) en de onverbogen vormen *octō* en *vī-gintī*.

Genus

§ 31. Het lat. onderscheidt bij de nomina het genus masculinum, femininum en neutrum. Voor het taalgevoel staan deze genera op één lijn en daarom worden ze ook hier naast elkaar behandeld, hoewel ze door geheel uiteenlopende morfologische middelen, die niet in een systeem zijn onder te brengen, worden gekenmerkt.

§ 32. Door flexieuitgangen wordt eigenlijk alleen het neutrum tegenover het masculinum-femininum gekenmerkt. De tegenstelling tussen masculinum en femininum onderling daarentegen berust, voor zover zij in de vorm der woorden tot uitdrukking komt, op een onderscheid in stamvorming. Bij de substantiva blijkt het geslacht overigens consequent alleen hieruit, dat het toegevoegde adjectivum of pronomen een z.g. mannelijke, vrouwelijke of onzijdige vorm vertoont. Bij de adjectiva en pronomina is de genus-onderscheiding in de vorm der woorden namelijk aanmerkelijk meer systematisch doorgevoerd dan bij de substantiva.

§ 33. Het neutrum wordt in de singularis van de adjectiva der *o*-st. gekenmerkt door de aanwezigheid van de uitgang *-m* in nom. voc. en acc., tegenover *-s* in de nom. van het masc.: dus *novo-m* tegenover *novo-s*. Bij de *i*-st. is het kenmerk van het ntr. de afwezigheid van de uitgang *-s*: *suāve* ntr. tegenover *suāvi-s* masc.-fem. In de plur. is het kenmerk van het ntr. steeds de uitgang *-a* tegenover verschillende andere uitgangen bij masc. en fem.: *nova* naast *novī* en *novae*, *suāvi-a* naast *suāvēs*. Bij de substantiva keren dezelfde kenmerken terug: *ōvo-m* ntr. naast *servo-s* masc., *mare* ntr. naast *cīvi-s* masc.; in de plur. *ōva maria* naast *servī cīvēs*. Het systeem wordt echter weer doorbroken bij de adj. waarvan de stam eindigt op een consonant zoals *ferōx* (*ferōc-s*) *fēlīx tenāx dīves*, en bij de part. praes. van het type *legēns*, waar de uitgang *-s*, die overigens kenmerkend is voor het masc.-fem., ook in de nom. voc. acc. van het ntr. is doorgevoerd.

§ 34. In tegenstelling tot het ntr. worden masc. en fem. onderling niet onderscheiden door verschillende uitgangen, maar door verschillende stamvormen. Bij een grote groep van adjectiva staat naast een *o*-st. voor het masc. en ntr. regelmatig een ā-st. voor het fem.: *nova* : *novo-s novo-m*. Eveneens is bij de meeste pronomina de ā-st. kenmerkend voor het fem. b.v. *tua* : *tuo-s tuo-m*, *illa* : *ille illud*. Bij een andere groep van adj. is, zij het ten gevolge van een secundaire ontwikkeling (I § 111, 3b), het *i*-suffix kenmerkend geworden voor het fem. Dit is het geval bij de adj. van het type fem. *ācris* tegenover masc. *ācer*, ntr. *ācre*.

§ 35. Analogisch zien we nu, dat ook bij de substantiva de *o*-st. de tendentie vertonen, om zich te beperken tot masc. en ntr., hoewel het lat. toch een gering aantal vrouwelijke ō-st. heeft, terwijl anderzijds de ā-st. vrijwel uitsluitend, hoewel wederom niet zonder uitzonderingen, fem. zijn (§ 10, 1). Op dezelfde wijze kenmerkt in bepaalde gevallen het *i*-suffix vrouwelijke subst. naast anders gevormde mannelijke; zo in de grote groep der nom. ag. op *-trīx*: *victrīx* tegenover *victor* (§ 17, 1b).

§ 36. Afgezien hiervan is in de wijze van vorming der mannelijke en vrouwelijke substantiva geen systeem te herkennen. Bij natuurlijke paren wordt het fem. tegenover het masc. soms gekenmerkt door heteronymie b.v. *pater* : *māter*, *frāter* : *soror*; of door afleiding *nepōs* „kleinzoon" : *neptis* „kleindochter"; *puer* : *puella*; *rēx* : *rēgīna*; of door toevoeging van een pronominale aanduiding *haec agnus*, *mea puer* etc.

§ 37. De tegenstelling tussen masc. en fem. blijkt, met name ten gevolge van de steun die zij ontvangt van de zijde van de fem. adjectief- en pronominaalvormen op *-a*, meer levenskracht te bezitten dan die tussen masc.-fem. enerzijds en ntr. anderzijds. Het ntr. verliest vooral in de keizertijd terrein tegenover het masc. als gevolg van de zwakke uitspraak der eindconsonanten, waardoor de vormen op *-um* niet meer duidelijk van die op *-us* worden onderscheiden, zodat we ook in de geschreven bronnen vormen aantreffen als *fātus vīnus caelus*. Ook door het fem. wordt het ntr. verdrongen, doordat de collectieve ntr. plur. op *-a* niet meer duidelijk onderscheiden worden van de abstracte fem. sing. op *-a*; zo werden in het laat-lat. *folia gaudia* e.a. als fem. sing. behandeld; cf. fr. *feuille joie*. In de rom. talen is het ntr. ten slotte geheel verdwenen.

Casus

§ 38. Het lat. kent nog zes naamvallen: nominativus vocativus accusativus genitivus dativus ablativus. In de sing. worden deze zes naamvallen formeel regelmatig onderscheiden, de vocativus echter heeft alleen een eigen vorm in de *o*-decl.: *domine*. De ablativus heeft ook de functies van de oude locativus en instrumentalis in zich opgenomen. Van de locativus zijn formeel niet meer dan resten over in vormen als *domī* „thuis" e.a. In de pluralis vallen dativus en ablativus naar de vorm steeds samen. Bij de neutra vallen zowel in singularis als in pluralis nominativus accusativus en vocativus samen.

§ 39. Dit casussysteem kan zich in de geschiedenis van het latijn niet handhaven. In de keizertijd komt steeds meer de tendentie naar voren, om door middel van praeposities de

functies der casus te onderstrepen en te preciseren. Vanouds waren de praeposities veelal in gebruik bij de z.g. locale casus, d.w.z. bij de ablativus en bij de accusativus van doel en richting; nu gaat dit gebruik zich echter ook steeds meer uitstrekken tot de andere, de z.g. grammaticale casus, vooral tot de genitivus en dativus. Dit leidt ertoe, dat de casusvormen zelf aan belang verliezen, en loopt ten slotte uit op het verdwijnen dezer vormen, zodat tegen de tijd waarop zich de overgang van het latijn in de romaanse talen voltrekt, er van de oorspronkelijke zes nog slechts twee casus over waren.

De rol der ablautverschijnselen

§ 40. De ablautverschijnselen, die in het indo-europees naast en met de uitgangen voor het flexiesysteem der nomina van wezenlijk belang waren, spelen in de latijnse flexie geen rol meer. Wel zijn er van de oorspronkelijke toestand nog onsamenhangende relicten over, maar voor het taalbewustzijn hebben deze resten hun waarde verloren. Factoren die tot de afbraak van het ablautsysteem geleid hebben, zijn ongetwijfeld de vaste plaats van het woordaccent (I § 103), dat, gebonden aan de tweede of derde lettergreep van achteren, een ablautsysteem, dat noodzakelijk een vrij en wisselend woordaccent vereist, onmogelijk maakt; en verder de verregaande neutralisatie der korte vocalen in middensyllaben (I §§ 113-118), waardoor b.v. in alle casus obliqui zonder onderscheid de *o* van een woord als *homo* gen. *hominis* als *i* wordt gerealiseerd, de *o/e* van *genus* (< **genos*) gen. *generis* anderzijds vóór *r* als *e* behouden blijft, en de *i* van *cinis* gen. *cineris* vóór *r* als *e* wordt gesproken.

§ 41. De overblijfsels van het oude ablautsysteem constateren we b.v. nog in het vocalisme van de flexiesyllabe der vocaalstammen. Zo wisselen bij de *o*-st. *o* en *e* b.v. in de nom. sing. *servos* en in de voc. *serve;* ō en ē in de abl. sing. *locō(d)* en de adverbiaalvormen als *rēctē(d);* bij de *i*-st. weerspiegelt zich de oorspronkelijke wisseling van de suffixvormen *i/ej* in de tegenstelling nom. sing. *cīvis* en nom. plur. *cīvēs* < **cīv-ej-ēs;* bij de *u*-st. zien we een rest van de wisseling *u/ov* in vormen als nom. sing. *manus* naast gen. sing. *manūs* < **man-ov-s.*

§ 42. Bij de consonantstammen treden de wisselingen niet op in de flexiesyllaben, maar in de syllaben onmiddellijk vóór de flexie-uitgangen; hierbij ontwikkelt het lat. de tendentie, om de nom. in tegenstelling te plaatsen tot de casus obliqui: *pater* naast *patris patrem patrēs patrum; pēs* naast *pedis pedem pedēs pedum; (sāl* naast *salis* etc. ;*pār* naast *paris* etc.) *genus* naast *generis genera generum; caro* naast *carnis carnem carnēs carnum* etc.

§ 43. Dit alles zijn echter niet meer dan relicten, die voor de structuur van het lat. flexiesysteem waardeloos zijn. Het lat. streeft ernaar de naamvallen van elkaar te onderscheiden uitsluitend door het gebruik van verschillende uitgangen. Normaal is een regelmatig paradigma als: *nātio nātiōnis nātiōnem nātiōnēs nātiōnum*; uitzonderingen daarentegen zijn wisselingen als *Anio Aniēnis* en *Nērio Nēriēnis*, die wel op een dialectische invloed berusten. Ook de gevallen van heteroclisie als *iter itineris itinera*, *femur feminis femina*, *vīs vīrēs* (bij Lucr. nog nom. en acc. plur. *vīs*), *senex senis senem senēs* e.a., waarbij de nom. sing. en de casus obl. – gedeeltelijk – met verschillend suffix worden gevormd, behoren tot de uitzonderingen en hebben geen invloed op het algemene beeld van de flexie.

De declinaties

§ 44. De naamvalsuitgangen zijn dus voor het lat. flexiesysteem, met uitsluiting van de ablautverschijnselen, de kenmerkende elementen. Men zou derhalve kunnen verwachten, dat een overzicht van de nominale flexievormen uit zou dienen te gaan van de verhoudingen tussen de verschillende flexieuitgangen. Nu is echter de grens tussen stam en uitgang in de vorm der woorden niet steeds even duidelijk waarneembaar. Het minst duidelijk is deze grens bij de vocaalst., doordat hier herhaaldelijk contracties zijn opgetreden van de stamvocaal en de vocaal waarmee de uitgang begon; zo b.v. in de dat. sing. der *o*-st. *servō* < **servōi* < **servo-ei* (cf. *Numasioi* CIL I^2 3), in de gen. sing. der ā-st. *rosae* < *ros*ā-ī, of in de nom. plur. der *i*-st. *cīvēs* < **cīvej-es*. Vandaar dat door het taalbewustzijn in menig geval de stamvocaal als uitgang of als een deel van de uitgang wordt gevoeld. Hierdoor wordt verklaard de indeling

in vijf declinaties, die, reeds door de romeinse grammatici opgesteld, in wezen gebaseerd is op de verschillen van stamvocaal en die slechts accidenteel rekening houdt met de verschillen van uitgang. Ofschoon deze indeling niet op een helder en eenvormig principe berust, is zij toch met het oog op een overzichtelijke ordening der historisch gegeven taalfeiten zeer bevredigend te achten. Wij onderscheiden dus overeenkomstig de traditie: 1. de ā-decl. 2. de *o*-decl. 3. de *i*- en consonant decl. 4. de *u*-decl. 5. de ē-decl. We zullen nu eerst in het algemeen en, voor zover nodig, in hun onderlinge verhouding de verschillende in gebruik zijnde naamvalsuitgangen achtereenvolgens van singularis en pluralis in de verschillende declinaties behandelen en vervolgens de paradigma's der afzonderlijke declinaties beschouwen.

DE FLEXIE-UITGANGEN

I. Singularis

Nominativus

§ 45. Een onderscheid dient gemaakt tussen masculina-feminina enerzijds en neutra anderzijds.

De masc.-fem. vertonen deels sigmatische deels asigmatische vorming. Sigmatisch zijn alle vocaalst. behalve de ā-st.: *Dueno-s equo-s igni-s vultu-s rē-s*. Verder onder de cons. st. de mutae-st., waarbij *-x* < *-cs* of *-gs* en *-s* vaak < *-ts* of *-ds* (I § 134, 1): *rēx ops novitās dēns ferēns*. Asigmatisch zijn steeds de *r*- *l*- en *n*-st.: *pater auctor exul vigil sāl homo legio flāmen pecten*. Daar het lat. vóór *-l* en *-r* in eindpositie, behalve in éénlettergrepige woorden als *sōl*, alleen maar korte vocalen kent (I § 18, 3), is er bij deze woorden herhaaldelijk een tegenstelling in quantiteit der stamsyllabe in de nom. en in de casus obl.: *auctor auctōris, soror sorōris, animal animālis*. Twee eenlettergrepige *l*-st. hebben in de nom. lange, doch in de casus obl. korte vocaal: *sāl* en *pār* naast *salis* en *paris* (cf. *pēs pedis*). De stammen op -*ōn*- missen in de nom. van de aanvang af hun *-n* en hebben op de duur hun -ō- verkort (I § 18, 7), zodat ook hier dezelfde quantiteitsoppositie optreedt: *legio legiōnis, Varro Varrōnis* (daarnaast *-o -inis* cf. § 17, 2a). Verder zijn ook steeds asigmatisch de ā-st.:

rosa mēnsa nauta poeta. Vergelijking met andere italische talen b.v. osc. *viu* (met ō = ā) en met het grieks (χώρα) leert, dat de *a* oorspronkelijk lang was. In historische tijd is zij echter steeds kort. We kunnen aannemen, dat de verkorting is uitgegaan van jambische woorden als *toga via nova* (I § 18, 6) en zich vervolgens tot niet-jambische woorden heeft uitgebreid. Het proces zal in de hand gewerkt zijn door *-am* van de acc. sing., waarbij *a* uit ā verkort was vóór *-m*, en door de vormingen op *-ia*, die vanouds -ă hadden, zoals *audācia* (cf. gr. ἀλήθεια). In historische tijd wordt de -ă van nom. *rosa* als flexieteken gevoeld tegenover de -ā van abl. *rosā*. Geïsoleerd staan twee nom. op *-as* (waarbij de quantiteit van de *a* niet vaststaat) van mnl. ā-st., die ons zijn overgeleverd door Paulus-Festus: *pāricīdas* en *hosticapas* (cf. L. p. 247, 24 en p. 91).

§ 46. De neutra hebben een zelfde vorm voor de nom., de acc. en de voc. In de regel is dit de zuivere vorm van de stam, met die wijzigingen, welke het woordeinde normaal meebrengt: *mare* < **mari* (I § 109, 1), *opus* < *opos* (zo CIL I[2] 546; cf. I § 109, 4c), *lac* < *lact* (I § 139, 5), *lupānar* < **lupānāre* (I § 111,1c) etc. De ntr. *u*-st. hebben echter -ū: *genū cornū*; een bevredigende verklaring van deze typisch latijnse eigenaardigheid is niet te geven; in het gr. hebben we -ŭ: γόνυ μέθυ etc.

§ 47. Merkwaardig is verder, dat bij de adj. met cons.st. de *-s* van het masc.-fem. ook in het ntr. is doorgevoerd: *audāx duplex fēlīx*; zo ook bij de part. praes. met stam op *-nt-*: *ferēns*. De *o*-st. hebben van ouds de uitgang *-m*: *pōcolo-m dōno-m* jonger *pōculu-m dōnu-m*.

Vocativus

§ 48. Syntactisch is de vocativus geen normale casus, daar hij de aangesproken persoon of zaak zelfstandig in de zin plaatst. Vandaar, dat hij formeel niet gekenmerkt wordt door een bepaalde uitgang, maar dat eenvoudig de blote stam wordt genomen. Duidelijk is dit het geval bij de *o*-st.: *domine amīce* (met *e*-vocalisme van de stamvocaal). In alle andere gevallen valt de voc. samen met de nom. Dit leidt ertoe, dat deze zelfde tendentie ook gaat doorwerken bij de *o*-st. De *-ro*-st. hebben de

voc. evenals de nom. op *-er* en *-ir*: *faber vir*. Plautus heeft nog *puere*, sinds Terentius wordt evenwel *puer* uitsluitend gebruikelijk. Ook bij de gewone *o*-st. wordt de voc. bij gelegenheid niet onderscheiden van de nom. Zo hebben we steeds *(ō) deus*, maar daarnaast soms ook *oculus meus* (Plt. Pers 765) of *mi Gai, meus asellus iucundissimus* (Augustus bij Gellius N. A. XV 7, 3), *vos, o Pompilius sanguis* (Hor. A.P. 292). In de beide laatste gevallen hebben we te doen met een bijstelling bij een vocativus.

§ 49. De voc. *mī* in *gnāte mī* of *fīlī mī* wordt gevoeld als voc. bij *meus*, maar is eigenlijk een gecontraheerde dativus = *mihi*. Dezelfde vorm zou dus ook voor het fem. en voor de plur. gebruikt moeten worden. In overeenstemming met het paradigma is *mī* hier echter vervangen door *mea* en *meī*. Daarnaast hield *mī* echter nog een meer algemene waarde en komt het ook voor bij andere woorden dan *fīlī*, zoals blijkt uit gebruikswijzen als: *mi soror, mi coniunx* bij Apuleius, en *mi studiosus* bij Nigidius Figulus (Gellius N. A. XIII 26, 4).

Accusativus

§ 50. De uitgang is steeds *-m*. Bij de voc.st. wordt *-m* eenvoudig achter de stamvocaal gevoegd, die naar de algemene regel (I § 18, 3) vóór deze *-m* in eindpositie steeds kort wordt gesproken: *rosa-m* < **rosā-m, equo-m* (later *-um*) *turri-m manu-m vi-m die-m* < **diē-m*. Bij de uitgang *-im* van de *i*-st. vertoont *i* krachtens de algemene gedragingen van *i* in gesloten eindsyllaben de neiging om over te gaan in *e*: *nāvem* (I § 109, 2a). Achter cons.st. heeft de *-m* sonantische waarde en wordt zij gesproken als *-em*: *homin-em patr-em duc-em dent-em*.

Genitivus

§ 51. De genitivus-uitgang vertoont een dubbel type. Het ene type komt voor in de 3. en 4. decl., het andere in de 1., 2. en 5. decl.

1. Het type op *-s*. In de 3. en 4. decl. hebben we de uitgangen *-os -es -s*, die een normale ablautserie vormen. Als jongere en algemeen gebruikelijke vormen heeft het lat. *-us* en *-is* i. pl. v. *-os* en *-es* (I § 109, 2b en 4c). *-os*/*-us* vinden we tot het

einde van de republiek bij cons.st. doch alleen op inscr. en meestal buiten Rome; het is dus niet de urbane en algemeen gebruikelijke uitgang. *-os* komt volgens de gangbare regel (I § 109, 4c) alleen voor na voorafgaande *u* of *v*: *Diovos* (CIL I^2 360), *Cererus* (ibid. 677), *Venerus* (ibid. 675; 1541; 2297), *nominus* (S.C. Bacch. 7). Analogisch ook bij *i*-st. *partus* (CIL I^2 582, 12) en bij *u*-st. *senātuos* (b.v. S.C. Bacch. 8). Normaal daarentegen is in de 3. decl. *-es*/*-is*, zowel bij de cons.st. als bij de *i*-st., bij de laatste analogisch naar de cons.st. in plaats van het te verwachten *-eis*/*-īs* met voltrap van het suffix, zoals in osc. *aeteis* = „partis". Het oudere *-es* nog slechts in inscr. *Apolones* (CIL I^2 37), *Veneres* (ibid. 451), *Salutes* (ibid. 450). *-is* is normaal: *rēg-is patr-is homin-is*; ook bij *i*-st. *turris ovis mentis*; soms ook analogisch in de 4. decl. *senātuis socruis*. Daarnaast is *-s* echter de gewone uitgang in de 4. decl.: *manūs* < **manou-s* met voltrap van de stamvoc., zoals in osc. *castrous* en archaiserend *senatous sententiad* (CIL I^2 2197). Ook de *u*-neutra hebben normaal *ūs*: *genūs cornūs*. De latere schrijfwijze met *-uus* bij woorden van de 4. decl. b.v. *conventuus* is niet anders dan een door de grammatici ingevoerde orthografische variant.

§ 52. 2. Het type op -ī. Dit is uitgegaan van de *o*-st., die reeds in de oudste inscr. de gen. op -ī hebben, steeds aldus geschreven, zodat we zeker van den beginne af aan met een lange monoftong te doen hebben en niet met een ontwikkeling uit oorspronkelijke diftong, zoals b.v. het geval is in de nom. plur. der *o*-st. Zo hebben we in het S.C. Bacch. de gen. *Latīnī urbānī sacrī* naast nom. plur. *foiderātei oinovorsei* etc. Behalve in het latijn vinden we deze uitgang -ī uitsluitend in het celtisch.

§ 53. Uitgegaan van de *o*-st. is dit type op *-i* ook doorgedrongen in de ā-st., die oorspronkelijk -*ās* hadden, dat we bij oudere dichters vinden in vormen als *Lātōnās ēscās terrās* en dat is blijven voortleven in de vaste formule *pater familiās*. Normaal is echter de gen. op *-ae* < tweelettergrepig -āī, dat we lezen in inscr. b.v. *Duellonai* (S.C. Bacch. 2) en in de taal der dichters vanaf Ennius tot Vergilius, vooral op het einde der verzen, zodat duidelijk is, dat de vormen door hen als archaïsmen

worden gevoeld: *terrāī frūgiferāī* is een bekend verseinde van Ennius. De verdringing van *-ās* door *-āī* zal, uitgaande van de *o*-decl., wellicht het eerst plaats gehad hebben bij masc. als *agricola poeta* en vervolgens ook doorgedrongen zijn bij de feminina. Een contaminatie van *-ās* en *-ae* vinden we op populaire inscr. in vormen als *Aquilliaes* (CIL $I^2$1249), *Valeriaes* (III 2583) e.a.

§ 54. Ook in de 5. decl. is het type op *-i* doorgedrongen. Het oudste zijn ook hier wel de vormen op -ēī zoals *rēī diēī fidēī* bij Plautus. Daarnaast heeft Plt. echter ook -ĕī in *rĕī* en éénlettergrepig *-ei* in een derde variant *rei*. Eénlettergrepig *-ei* wordt dan in de omgangstaal van de republik. tijd gewoon, zoals zich o.m. uit in de schrijfwijzen -ī en -ē: *fidī diē luxurīī* e.a. De regel der grammatici, dat *-eī* gesproken werd na cons. zoals in *reī*, en -ēī na *i* zoals in *diēī*, is een schoolregel, gebaseerd op het gebruik van het drielettergrepige *diēī*, zoals dit behalve bij Plautus uitsluitend voorkomt in de hogere dichtertaal en wel op het einde van de hexameter vanaf Ennius tot Manilius. Onder invloed van het taalgebruik van Vergilius werd deze wijze van uitspraak in de school tot norm verheven, maar ze is wel nooit in de omgangstaal doorgedrongen; hier bleef men steeds eenlettergrepig *-ei* spreken.

§ 55. Een enkele maal komt een gen. op *-ēs* voor b.v. *rabiēs* bij Lucr. IV 1083, wel naar analogie van oude gen. op -ās der ā-st.

§ 56. Analogisch wordt -ī ook aangetroffen bij *u*-st. en wel vooral in het oud-lat. bij nomina op *-tus*: *exercitī quaestī tumultī senātī*.

Dativus

§ 57. De kenmerkende uitgang van de dativus is -ī. Het duidelijkst verschijnt hij in de cons.st. *homin*-ī *reg*-ī *ped*-ī. Deze -ī berust op ouder *-ei*, zoals blijkt uit een vrij groot aantal vormen op oudere inscr. b.v. *Iovei virtutei* e.a. (het oscisch vertoont dezelfde vorm cf. *Diúvei* = „Iovi"). Daarnaast treffen we op inscr. vormen aan op -ē, dat we wel moeten zien als een overgangsfase tussen *-ei* en -ī. In één inscr. vinden we de drie

vormen naast elkaar: *Iunone Seispitei Matri* (CIL $I^2$1430). In de orthografie van enkele vaste formules blijft de *-e* gehandhaafd ook in de klassieke tijd: *duomvir iūrē dīcundō* „tweeman voor het spreken van recht", *iūrē cīvīlī studēre*„ zich toeleggen op de studie van het ius civile". De *i*-st. hebben dezelfde uitgang, waarbij de *i* van de stam en de ī van de uitgang echter zijn samengevallen: *cīvī mentī turrī*. Eveneens de *u*-st.: *senātu*-ī; inscr. bieden ook hier wederom de oude vormen op *-ei*: *Senatuei* (CIL $I^2$586, 12). Opmerkelijk zijn dat. op -ū, die bij sommige schrijvers, vooral bij dactylische dichters voorkomen. Zo noemt Gellius (N.A. IV 16, 6 vv.) o.a. uit Lucilius *victu* en *anu*, uit Vergilius *aspectu* en *concubitu*. We hebben hier wel te doen met analogievormingen naar de *i*-st. en de *o*-st.: *victus victū* zoals *piscis piscī* of *servos servō*. Dat de dat. op -ū bij de ntr. thuis zou horen (cf. Charisius I 31, 6 K) is een schoolregel, die niet met de feiten overeenkomt.

§ 58. Bij de ā- *o*- en ē-st. is de uitgang *-ei*/ī niet zuiver bewaard, daar hij met de stamvocaal verschillende verbindingen heeft aangegaan. Het merkwaardigste is de uitgang der *o*-st., waar zich uit *-o*-ī > -ōi (cf. gr. λύκῳ), dat de overlevering overigens niet kent, als normale uitgang -ō heeft ontwikkeld: *lupō dominō*. Daarnaast vermeldt Marius Victorinus (VI 12, 1 en 17, 20 K.) – wegens de late datum en het gebrek aan verdere testimonia geen al te geloofwaardig getuigenis – de oude vorm *populoi Romanoi*, en heeft onze oudste, niet stad-romeinse inscr. uit de omgeving van Rome, de fibula Praenestina (± 600 v. Chr.), *Numasioi* (CIL $I^2$3).

§ 59. De ā-st. hebben aanvankelijk *-ai* < -ā-ī, *-āi* (cf. gr. χώρᾳ), dat in tegenstelling tot de genitivus steeds éénlettergrepig is (dus niet -āī): *Dianai* (CIL $I^2$42), *Menervai* (ibid. 34). De normale vorm is echter *-ae*, zoals *terrae*, dat in inscr. buiten Rome reeds vroeg -ē geschreven werd: *Victorie* (CIL $I^2$388 in gebied der Marsi) *Diane* (ibid. 376 in gebied van Pisaurum). Daarnaast komt -ā < *-āi*, zoals -ō < *-ōi*, in enkele meest niet uit de stad Rome zelf stammende inscr., die bovendien een populaire indruk maken, voor: *Flaca* (CIL $I^2$477), *Matre Matuta* (ibid. 379), *Locina* (ibid. 359) e.a.

§ 60. Bij de ē-st. is het materiaal schaars en het beeld troebel. Nochtans staat vast, dat we bij de oude toneeldichters steeds éénlettergrepig *-ei* hebben: *diei rei fidei*. De overeenkomst met de ā-st. is opvallend en we mogen wel aannemen, dat de schaarse dativi der ē-st. naar de ā-st. zijn gemodelleerd. De orthografie biedt naast *-ei* ook -ē en -ī: *diē* en *dī*ī, *fid*ē *r*ē etc. De tweelettergrepige vormen verschijnen eerst sinds Lucretius, die *r*ēī heeft (I 688), waarna Horatius ook met *r*ĕī komt (Od. III 24, 64). Dit zijn wel poëtische creaties naast de in de hexametrische poëzie eveneens tweelettergrepige genit. op -ĕī of -ēī. De omgangstaal echter heeft deze tweelettergrepige uitgang wel nooit gekend en zo is de late schoolregel (Prisc. II 366, 3 vv. K.), die bij de ē-st. voor de dat. en voor de gen. een gelijke tweelettergrepige uitgang voorschrijft, niet anders dan een deductie uit een kunstmatig taalgebruik der dichters.

Locativus

§ 61. De locativus leeft in het lat. nog slechts in resten voort. Hij neemt dan ook in het taalbewustzijn een geringe plaats in en dit brengt weer mee, dat zijn uitgang tegenover de andere naamvalsuitgangen niet scherp is afgegrensd. Alleen in de sing. wordt hij door een eigen uitgang gekenmerkt. De uit het indo-europ. overgeleverde uitgang was hier *-i*, die in het lat. bij de cons.st. met klankwettige overgang in *-e* tot de normale uitgang van de ablativus is geworden: *ped-e homin-e*. Bij de ā- en *o*-st. daarentegen heeft deze *i* gediend tot vorming van de eigenlijke locativus, waarbij dan de *-i* met de voorafgaande stamvoc. een verbinding is aangegaan, zodat een nieuwe uitgang ontstond.

§ 62. Bij de *o*-st. verenigde *-i* zich met de stamvoc. *-o/e-* tot *-oi/-ei*, waaruit het lat. oudtijds *-ei* had, b.v. in de pronominale vorm *hei-ce* „hier", of in *Delei* „op Delos" (CIL I[2]738), ook geschreven als -ē, b.v. *diē-quartē* (cf. Gellius N.A. X 24), en als -ī: *diē proxumī merī-diē*, en verder regelmatig zo bij stedennamen als *Tarentī* en in vaste uitdrukkingen als *domī* (st. *domo-*) en *bellī*, het laatste uitsluitend in de verbinding *domī bellīque* „in vredes- en oorlogstijd". Naar de vorm valt deze loc. dus samen met de gen. sing. der *o*-st. Dat het taalbewustzijn in deze

vormen niettemin locativi op *-i* bleef voelen, kan hieruit blijken, dat in de oudere taalperiode bij de *io*-st. in de gen. regelmatig, in de loc. echter nooit contractie plaats vindt: *Brundisii* „te Brindisium" (Enn. Var. 37), *Sunii* „op Sunion" (Ter. Eun. 519); en meer nog uit het feit, dat -ī als uitgang van de loc. ook op cons.st. is overgegaan: *temper*-ī *rūr*-ī *lūc*-ī „overdag" *Tībur*-ī *Carthāgin*-ī e.a.

§ 63. Bij de ā-st. verenigt *i* zich met de stamvocaal tot het steeds eenlettergrepige *-ai*, zoals in *Romai* (CIL I[2] 561), dat reeds spoedig overgaat in *-ae* en dan samenvalt met de uitgang van de dat. en gen.: *proximae viciniae* (Plt. Mil. 273, Bacch. 205), *domi meae* (Plt. Ep. 563), in de formule *mīlitiae* „in oorlogstijd" etc. De romeinse grammatici noemen deze vormen altijd genitivi.

Ablativus

§ 64. De ablativus is bij de cons. st. anders gevormd dan bij de voc.st. Bij de voc.st. was het uitgangspunt de abl. der *o*-st., die reeds in het indo-europ. eindigde op -ō*d* en met vocaalwisseling op -ē*d*. Hiernaar werden dan in het lat. evenals in de overige italische talen de andere abl. van de voc.st. gevormd op -ā*d* -ī*d* -ū*d* en -ē*d*. Sinds ongeveer 200 v. Chr. werd de *-d* na lange vocaal op het einde der woorden niet meer gesproken, zodat deze abl. dan eindigen op -ā -ō -ī -ū (I § 56). Oude vormen op -ō*d* vinden we in het lat. nog op inscr.; zo *Gnaivod* op een der Scipionen-inscr. (I[2] 7), verder vaker *meritod*. Uit de abl. op -ē*d* bij *o*-st. ontstonden de lat. adverbia op -ē*(d)*. Zo nog *facilumed* in het S.C. Bacch. 27 en vervolgens *rēct*ē etc. (voor *bĕn*ĕ *măl*ĕ met -ĕ evenals voor *cĭt*ŏ *mŏd*ŏ met -ŏ cf. I § 18, 5). Het S.C. Bacch. biedt verder vormen als *sententiad extrad magistratud* (geschr. *magistratuo*) e.a.; *loucarid* vinden we in een inscr. uit Luceria (CIL I[2] 401). Bij de ē-st. hebben we uitsluitend testimonia voor vormen op -ē, maar naast *hodi*ē staat faliscisch *foi*ē*d*.

§ 65. De cons.st. vormen hun abl. op *-e*, dat teruggaat op *-i* van de loc. (§ 61). Op oude inscr. hebben ze echter vaker de

uitgang -*īd* van de *i*-st.: *opid* (CIL I² 364), *conventionid* (S.C. Bacch. 22) e.a.

II. Pluralis

Nominativus

§ 66. We onderscheiden bij de nom. masc. en fem. twee typen. Het ene treffen we aan in de 1. en 2. decl., het andere in de 3. 4. en 5. decl.

Voor het laatste type is het uitgangspunt de i.e. uitgang -*es* (cf. gr. πόδες, osc. *humuns* – met syncope – = „homines"). Dit -*es* ging bij de voc.st. verschillende verbindingen aan met de stamvoc. Zo ontstaat bij de *i*-st. -*ēs*: *cīvēs* < **cīvej-es* (met voltrap van het suff. -*ej*-). -*ēs* werd op de duur gevoeld als kenmerkende uitgang voor de 3. decl., zoals -*ūs* en -*ēs* voor de 4. en 5. decl., en ten gevolge daarvan ook systematisch doorgevoerd bij de cons.st.: *duc*-*ēs* *rēg*-*ēs* *ped*-*ēs* *homin*-*ēs*. Wanneer we bij Plt. een enkele maal vormen vinden als *forĕs pedĕs*, is dit onder invloed van de wet der jambenverkorting (I § 18, 5 en § 96). Bij de *u*-st. ontstaat door verbinding van de stamvoc. met -*es* de uitgang -*ūs*: *senātūs manūs*; bij de ē-st. op dezelfde wijze -*ēs*: *rēs faciēs*.

§ 67. In de 1. en 2. decl. is dit type op -*es* niet doorgevoerd. De *o*-st. hebben de uitgang -*oi* van de pronomina overgenomen. In het lat. vinden we dit -*oi* nog, geschreven als -*oe*, bij Festus in *pilumnoe poploe* (L. p. 224). Jongere vormen eindigen op -*ei*, zoals *oinovorsei virei* in S.C. Bacch., ook op -ē: *ploirume* (CIL I² 9), en ten slotte op het normale -ī: *lupī*. De ā-st. hebben naar analogie van de *o*-st. ouder -*ai*, zoals in *tabelai datai* (S.C. Bacch. 29), jonger en normaal is -*ae*: *togae*.

§ 68. Vormen op -*s* vinden we echter incidenteel ook in de 1. en 2. decl., waarbij de analogische invloed der andere declinaties ongetwijfeld een rol speelde. Bij de *o*-st. vinden we – uitsluitend in inscr. – tot in de 1. eeuw n. Chr. vormen op -*eis* -*ēs* en -*īs*, zoals *Q. M. Minucieis Q. f. Rufeis* „Quintus en Marcus Minucius, zonen van Q. Rufus" (CIL I² 584, 1); *leibereis* (ibid. 1531), *duomvires* (1511), *hisce ministris* (681). De

ā-st. hebben in zeldzame gevallen op inscr. en in oudere litteraire bronnen -*ās*, dat afgezien van analogische inwerking van uitgangen als -*ēs* mogelijk ook mede op dialectische invloed kan berusten, daar de andere italische dialecten regelmatig -*ās* hebben (cf. osc. *scriftas* = „scriptae"). Zo hebben we op een beschadigde inscr. uit Pisaurum *matrona Pisaurese* (CIL I² 378), waarbij *matrona* waarschijnlijk staat voor *mātrōnās* = „mātrōnae", en van de Atellanendichter Pomponius wordt ons een nom. op -*ās* overgeleverd in het vers: *quot laetitias insperatas modo mi inrepsere in sinum!* (Ribb. 141). In het litteraire taalgebruik zijn deze vormen op -*eis* (-*ēs* -*īs*) en op -*ās* echter nooit doorgedrongen.

§ 69. De neutra hebben in nom., acc. en voc. in alle declinaties de uitgang -*a*, waarschijnlijk ontstaan uit -ā, zoals valt af te leiden uit lat. *trī-gintā* „drie tientallen" en uit de vormen op -ā in de andere italische talen: osc. *comono* (met -ō = -ā) „comitia", umbr. *arvia arviu* (-ū = -ā) „frumenta", *triia triu-per* „tria" etc. De verkorting vond wel haar uitgangspunt bij jambische woorden zoals *tria loca* en strekte zich vervolgens verder uit.

Accusativus

§ 70. De acc. heeft in alle declinaties één uitgang -*ns*, waarbij de *n* in de uitspraak niet gehandhaafd bleef (I § 42) en de voorafgaande vocaal, zo ze niet reeds lang was, werd verlengd (I § 19, 1). Zo hebben we dus -*ās* -*ōs* -*ēs* -*īs* -*ūs* -*ēs*: *togās lupōs rēgēs turrīs manūs rēs*.

§ 71. In de 3. decl. heeft een verschuiving plaats gehad tussen de cons.st. en de *i*-st. Bij de cons.st. werd de *n* van de uitgang -*ns* sonantisch gesproken, zodat de normale ontwikkeling is: **ped-ns* > **ped-ens* > *ped-ēs*. Bij de *i*-st. werd -*i-ns* tot -*īs*: *fīnīs*. Nu is echter op de duur zowel bij de *i*-st. als bij de cons.st. de uitgang -*ēs* der cons.st. doorgevoerd, zoals omgekeerd in de nom. plur. bij beide groepen -*ēs* van de *i*-st. zich had doorgezet. Sinds de keizertijd is in proza -*ēs* in de acc. algemeen in gebruik; in de hexametrische poëzie blijft -*īs* nog enige tijd voortleven. Op jongere inscr. ontmoeten we in de

acc. plur. der *i*-st. soms *-eis;* zo b.v. *ponteis omneis* op een inscr. uit het jaar 132 v. Chr. (CIL I^2 638) en *fineis, omneis* uit 117 v. Chr. (ibid. 584); *ei* is hier echter niet anders dan de grafische weergave van ī.

Genitivus

§ 72. Ook hier zijn weer twee typen te onderscheiden: enerzijds gaan wederom de 3. en 4. decl. samen, anderzijds de 1., 2. en 5.

De 3. en 4. decl. hebben de oude i.e. uitgang *-om* (cf. gr. ποδῶν), die in het lat. volgens de algemene regel (I § 18, 3) verkort werd tot *-om* en vervolgens regelmatig uitgesproken werd als *-um* (I § 109, 4a). De vorm *-om* hebben we nog in een inscr.: *poumilionom* (CIL I^2 569) en na *u*: *duom-vir*. Verder echter steeds *-um*. Zo bij cons.st.: *duc-um frātr-um;* bij *i*-st.: *cīvi-um sorti-um*; bij *u*-st. *manu-um magistrātu-um*. Daarnaast vinden we bij de *u*-st. soms *-um* i.pl.v. *-u-um*, waarschijnlijk naar analogie van de cons.st.: *passum* bij Plautus, *currum* bij Vergilius, e.a.

§ 73. In de 1. decl. is de oude uitgang *-um* sinds de vroegste tijden verdrongen door *-ārum*, dat teruggaat op **-āsōm* en dat ontleend is aan de pronominale flexie (cf. gr. hom. τάων < **tā-sōm*). Het lat. heeft deze innovatie gemeen met de andere italische talen, met name met het osc. en umbr. en eveneens met het grieks. Vanuit de ā-st. drong deze uitgang ook door bij de *o*-st., maar hier valt de verdringing van het oudere *-um* door het jongere *-ōrum* in een aanmerkelijk latere periode. *-ōrum* vinden we voor het eerst overgeleverd in een der grafinscr. van de Scipionen: *duonoro(m)* (CIL I^2 9); het is reeds gewoon bij Plautus en verdringt *-um* op de duur geheel. De oude uitgang vinden we van de andere kant nog op munten b.v. *Romano(m)* of op inscr. b.v. *socium*, en hij leeft verder voort als archaïsme met name bij dichters doch ook bij prozaschrijvers, vooral echter in door de traditie geijkte formules als: *triumvirum, praefectus fabrum, prō deum fidem, nostrum, vestrum, sēstertium, modium, nummum* e.a. Zelfs drong hij van hieruit sporadisch nog door bij de ā-st. in het bijzonder bij de mnl. composita op *-cola* en *-gena*, die door hun betekenis het dichtst bij de

2. decl. staan. Met name treffen we vormen als *caelicolum agricolum* e.a. naast *-ārum* aan in de hexametrische poëzie, waarbij ook zeker ritmische overwegingen een rol hebben gespeeld.

Naar de ā- en *o*-st. heeft dan ook de 5. decl. de gen. plur., op *-ērum*: *rērum diērum*. De frequentie dezer vormen is echter gering.

§ 74. Opmerking: Bij de gen. van het type *deum nummum nostrum* e.a. is de *u* natuurlijk volgens de algemene regel op het einde van het woord voor *-m* kort. De orthografie *divûm deûm* etc., zoals deze in oudere uitgaven wordt aangetroffen, is dus misleidend voor de uitspraak. Zij duidt alleen aan, dat we hier te doen hebben met de gen. plur. en niet met de acc. sing.

Dativus-Ablativus

§ 75. De dativus en ablativus hebben in de plur. overal een gemeenschappelijke uitgang. Syntactisch zijn hierin ook nog de oude locativus en instrumentalis vertegenwoordigd, die geen van beide door een eigen uitgang worden gekenmerkt.

De gebruikelijke uitgangen vallen weer in twee groepen uiteen, een voor de 1. en 2. decl., een andere voor de 3., 4. en 5. decl. In de 1. en 2. decl. hebben we de uitgang *-īs*, die ontstaan is door samensmelting van een oudere uitgang met de stamvocaal. Bij de ā-st. berust dit *-īs* op *-ais*, dat echter in deze vorm niet overgeleverd is; wel biedt de overlevering een enkel voorbeeld van *-eis*: *soveis* (CIL I^2 364), en van *-ēs*: *Martses* (ibid. 5). Bij de *o*-st. gaat *-īs* terug op *-ois*, dat we in twee vormen van het Carmen Saliare lezen als *-oes*: *ab oloes* „ab illis" en *privicloes* „privis" (Paul. Fest. L. p. 17 en p. 224), verder herhaaldelijk tot het einde van de republ. tijd *-eis*: *agreis anneis facteis* e.a. op inscr.

§ 76. In de 3., 4. en 5. decl. is de uitgang *-bus*, berustend op ouder *-bos*, waarvan in het lat. nog een vorm van de 4. decl. getuigt: *trebibos* = „tribubus" (CIL I^2 398). Bij de *i*-st. vinden we geheel normaal *-i-bus*: *cīvi-bus turri-bus*. De cons.st. hebben analogisch ditzelfde *-ibus* overgenomen: *rēg-ibus duc-ibus*. Eveneens de *u*-st., die *-ibus en -ubus* hebben. De vormen op *-ibus* zijn

hier wel het oudst, dus *trebibos* (cf. boven) *porticibus* (Mon. Ancyr. 4, 2). Daarnaast ontstonden vormen op *-ubus*, die door de grammatici in bepaalde gevallen werden voorgeschreven ter onderscheiding van dat.-abl. der 3.decl., b.v. *arcubus* „bogen" *artubus* „ledematen" *partubus* „geboorten" naast *arcibus* „burchten" *artibus* „kunsten" *partibus* „delen". De 5. decl. heeft *-ēbus*: *diēbus rēbus*.

§ 77. Bij de ā-st. zijn analogisch soms vormen op *-ābus* doorgevoerd in die gevallen, waarin dit voor de onderscheiding van overeenkomstige mnl. subst. met *o*-st. van belang was; zo in de verbinding *dīs deābusque* „goden en godinnen" of *fīliīs fīliābusque* „zonen en dochters"; verder o.a. in *gnātābus* „dochters" *lībertābus* „vrouwelijke vrijgelatenen" *equābus* „merries" *asinābus* „ezelinnen".

Flexie-uitgangen en declinaties

§ 78. Waar de uitgangen der afzonderlijke naamvallen tot verschillende typen zijn terug te brengen, zien we dus steeds een samengaan van de 1. en 2. decl. enerzijds en van de 3. en 4. decl. anderzijds. Zo in de gen. sing. en in de nom., gen. en dat.-abl. plur. De 5. decl. sluit zich soms aan bij de eerste groep, soms bij de tweede; het eerste is het geval in de gen. sing. en in de wijze waarop de dat. sing. naar de dat. der ā-st. wordt gemodelleerd; verder in de gen. plur. Het tweede zien we in de nom. en in de dat.-abl. plur. Hierbij mag niet uit het oog worden verloren, dat de 5. decl. slechts weinig woorden, die bovendien nog overwegend abstracte betekenis hebben, omvat, zodat verschillende naamvalsvormen en vooral die van de pluralis slechts zwak vertegenwoordigd zijn. Deze declinatie leidt dan ook wel nauwelijks een eigen bestaan. Deze beperking in aanmerking genomen is er echter alle reden om de paradigma's der afzonderlijke declinaties naast elkander te behandelen.

DE AFZONDERLIJKE DECLINATIES

§ 79. **Eerste declinatie**

Singularis		Pluralis	
nom.-voc.	*toga*	nom.-voc.	*togae*
acc.	*togam*	acc.	*togās*
gen.	*togae* (*-āī -ās*)	gen.	*togārum*
dat.	*togae* (*-ai*)	dat.-abl.	*togīs*
abl.	*togā* (*-ād*)		
loc.	*Rōmae* (*-ai*)		

§ 80. De 1. decl. omvat uitsluitend ā-st., die voor het overgrote deel feminina zijn; het aantal masculina is zeer beperkt (§ 10, 1). Behalve substantiva horen tot deze declinatie ook adjectiva fem. op *-a* (die staan naast masc. op *-us* en ntr. op *-um*: *bonus bona bonum*).

§ 81. Tot de woorden der 1. decl. horen ook een groot aantal griekse leenwoorden. Voor zover het woorden betreft die hun weg gevonden hebben in de omgangstaal, zijn zij helemaal in het latijnse declinatiesysteem ingeschakeld en volgen zij het gewone paradigma: *māchina tecina olīva poēta nauta* etc. Hiertoe horen ook enkele woorden die oorspronkelijk cons.st. waren, doch die via de acc. sing. op *-a* (= vulgair grieks -αν) het paradigma der ā-st. hebben overgenomen: *lampada crātēra hebdomada* (cf. λαμπάς κρατήρ ἑβδομάς) e.a. Bij litteraire ontleningen, met name bij eigennamen en in het bijzonder in de dichtertaal, worden echter vaker griekse stammen met nom. op -ē en -ēs (-η en -ης) alsook andere griekse uitgangen overgenomen, b.v. *Alcmēnē*, acc. *Alcmēnēn*, gen. *Alcmēnēs*; of *Pēlidēs*, acc. *Pēlidēn*. Overigens volgen de eigennamen op -ēs in het oud-lat. vrij geregeld het paradigma der 5. decl. en later, sinds de klassieke periode, dat der 3. decl. (cf. § 104).

§ 82. Tweede declinatie

Singularis

	masc. -fem.		ntr.
nom.	*lupus (-os)*	*puer*	*tectum (-om)*
voc.	*lupe*	*puer (puere)*	*tectum (-om)*
acc.	*lupum (-om)*		
gen.	*lupī*		
dat.	*lupō (-oi)*		
abl.	*lupō (-ōd)*		
loc.	*domī (-ei)*		

Pluralis

nom.-voc.	*lupī (-ei -oe)*	*tecta*
acc.	*lupōs*	*tecta*
gen.	*lupōrum*	
dat.-abl.	*lupīs (-eis -ois)*	

§ 83. De 2. decl. omvat *o*-st. en wel naast een beperkt aantal fem. een grote groep van masc. op *-us -er* en een groep ntr. op *-um*. Merkwaardig is de aanwezigheid van drie, niet algemeen en slechts in de sing. gebruikte ntr. op *-us: vīrus* „vergift", *volgus (vulgus)* „volk", dat overigens ook wel mannelijk wordt gebruikt, en het dichterlijke *pelagus* „zee" (gr. τὸ πέλαγος). Deze vormen staan geïsoleerd en hebben geen eigen plaats in de structuur der declinatie. Ook de feminina worden als een min of meer vreemd element gevoeld (§ 10, 1). Zij vertonen dan ook de neiging om over te gaan naar de 4. decl., waar zij zich meer thuis voelen. Het uitgangspunt voor deze overgang was wel *domus*, dat gedeeltelijk volgens de tweede, gedeeltelijk volgens de vierde decl. werd geflecteerd. Hetzelfde doet zich dan vervolgens voor bij *colus* „spinrokken" *laurus* „laurier" *fīcus* „vijg" e.a.

§ 84. De masculina eindigen op *-us* (ouder *-os*) en op *-er*; verder op *-ius* (suffix *-io-*). De vormen op *-er* zijn ontstaan ten gevolge van een tendentie tot syncope in de slotsyllaben van woorden die vóór *-os* een *r* hebben (I § 111, 2a), waarbij dan

-rs tot *-r* wordt vereenvoudigd (I § 134, 2). De voorwaarden voor het optreden van deze syncope zijn, zoals steeds bij dit verschijnsel, niet nauwkeurig te omschrijven. Het is een tendentie, die zich in uiteenlopende gevallen demonstreert: 1) als aan *-ros* een cons. voorafgaat. In dit geval treedt steeds samprasārana op, zodat geen syllabeverlies plaats heeft: *ager* < **agrs* < **agros*. Naast het gewone *sacer* vinden we nog *sakros* op de inscr. van de lapis niger (CIL I[2] 1). 2) als aan *-r-* een korte vocaal voorafgaat en het woord meer dan tweelettergrepig is; *vesper* < **vesperos;* verder *līber signifer puer* e.a. Daarentegen treedt de syncope als regel niet op bij tweelettergrepige woorden, óók als de voorafgaande vocaal kort is: *sparus merus ferus;* wel echter bij *vir* < **viros* (de oorspronkelijke quantiteit van de *i* is onzeker; het umbr. heeft *viro* en *veiro*, het o. ind. *vīrás*). Anderzijds staan bij meerlettergrepige woorden soms gesyncopeerde en ongesyncopeerde vormen naast elkaar; zo *Īnferus* en *superus* bij Livius Andronicus naast *Īnfer* en *super* bij Cato; *socerus* naast *socer* bij Plt.; *prosperus* naast later *prosper;* hetzelfde bij de gr. eigennaam *Euandrus* naast *Euander* bij Verg. De syncope treedt niet op, wanneer aan de *-r-* een lange vocaal voorafgaat: *clārus pūrus sevērus* e.a., of wanneer de *-r-* ontstond uit *-s-* zoals bij *umerus numerus* e.a. Sporadisch treffen we hetzelfde syncope-verschijnsel ook aan na *-l-*: in de ongewone vormen *famul figel mascel* en bij het gewone *nihĭl* (I § 111, 2b).

§ 85. Een afzonderlijke behandeling vragen de vormen op *-ius*. In de nominativus singularis manifesteert zich ook hier de syncopetendentie, doch op zeer beperkte schaal en wel onder dialectische invloed; zo op inscr. in eigennamen als *Caecilis Vibis Mercuris* voor *Caecilius* etc. (CIL I[2] 1036; 552; 563). Ook *alis* en *alid* voor *alius* en *aliud*. Deze vormen zijn echter nooit gewoon geworden. De vocativus eindigt steeds op -ī: *fīlī Cornēlī Pūblī*. Een geïsoleerde vorm als *fīlie* bij Liv. Andr. is niet oud taalgoed maar jonge analogievorming. De via het grieks ontleende eigennaam *Dārīus* met ī uit ει valt buiten de groep van woorden op *-ius* en heeft dus normaal *Dārīe*. De genitivus singularis heeft aanvankelijk steeds -ī door contractie uit *-iī*. Voc. en gen. vielen dus naar de vorm samen. Volgens de grammaticus Nigidius Figulus bij Gellius (N.A.

XIII 26, 1) was er echter een onderscheid in betoning en wel: voc. *Váleri*, gen. *Valéri*. Welke ook de historische verklaring van dit onderscheid in betoning moge zijn (en misschien is er wel helemaal geen historische verklaring voor te geven), in ieder geval zien we hier een poging, om door middel van een tegenstelling in betoning twee, overigens fonetisch identieke vormen te onderscheiden. Later eindigt de gen. sing. echter ten gevolge van analogische aanpassing aan de andere casusvormen op *-iī*. De vormen op *-iī* komen het eerst in gebruik bij de adjectiva en wel sinds Lucretius: *patriī piī*; bij de substantiva sinds de Augusteïsche dichters; zij zijn volkomen normaal in gebruik op het einde van de 1. eeuw n. Chr. De vormen op -ī leven dan alleen nog voort in oude uitdrukkingen als *rēs mancipī* „voorwerp van eigendom", *compendī facere* „besparen". In deze tijd worden de vocativi van het type *Valerī* dan ook normaal betoond op de tweede syllabe: *Valérī* naast de genitivus, die nu luidt *Valériī* (Gellius N.A. XIII 26, 2). De nominativus pluralis eindigt regelmatig op *-iī*, ouder *-iei*. De invloed van het paradigma hield hier de contractie tegen, zodat vormen op -ī zeldzaam zijn. Ook in de dativus-ablativus pluralis zijn de ongecontraheerde vormen op *-iīs*, ouder *-ieis* normaal. De samengetrokken vormen op *-īs* komen sporadisch voor; zo staat op het Monumentum Ancyranum *municipis* naast *municipiis*, *stipendis* naast *conciliis* etc. Verder hebben we het geïsoleerde *grātīs* naast *grātiīs*. Ook in de dichtertaal zijn de vormen op *-iīs* gewoon. Mogelijk dat in de omgangstaal de vormen op *-īs* op ruimer schaal zijn gebruikt, zoals zou kunnen blijken uit omgekeerde schrijfwijzen als *meritieis* = „meritis" (CIL VI 19419). Algemeen gangbaar is de contractie bij *dīs* uit *dīvīs*.

Derde declinatie

§ 86. Singularis

	Consonantstammen masc.-fem.	ntr.	*i*-stammen masc.-fem.	ntr.
nom.-voc.	*ops homo canis*	*vās*	*turris pars*	*mare*
acc.	*opem*	*vās*	*turrim*	*mare*
gen.	*opis (-os -us -es)*		*turris (-us : partus)*	
dat.	*opī (-ei -ē)*		*turrī (-ei -ē)*	
abl.	*ope*		*turrī (-īd)*	
	Pluralis			
nom.-voc.	*opēs*	*vāsa*	*turrēs*	*maria*
acc.	*opēs*	*vāsa*	*turrīs*	*maria*
gen.	*opum (-om)*		*turrium (-iom)*	
dat.-abl.	*opibus*		*turribus*	

§ 87. De 3. decl. is de meest heterogene onder de vijf lat. declinaties. Terwijl de andere declinaties gekenmerkt worden door een eigen stamvocaal (-ā -*o* etc.), omvat de 3. decl. woorden waarvan de stammen op geheel uiteenlopende wijze zijn gevormd: 1. alle variaties van de consonantstammen (voor een overzicht cf. § 17, voor de vorm van de nom. § 45) 2. de *i*-stammen (§§ 12-14). 3. enkele geïsoleerde stammen zoals oude diftongst. *bōs bov-is*, *Iuppiter Iov-is*, of lange vocaalst. als *sūs* „zwijn" *vīs* e.a. Verder omvat deze decl. zowel masc. en fem. als ntr.; en zowel substantiva als adjectiva als participia.

§ 88. Het belangrijkste onderscheid valt te maken tussen de consonantstammen en de *i*-stammen. De tegenstelling demonstreert zich hier niet alleen in de stamvorming, maar ook in de gedeeltelijk andere flexie. Anderzijds zijn de overgangen tussen beide typen echter zeer menigvuldig, zo zelfs dat zij niet meer scherp van elkander te onderscheiden zijn. Op deze wijze ontstaat ten slotte toch een tamelijk éénvormig declinatieschema, zodat een afzonderlijke indeling en behandeling van de cons.st. en van de *i*-st. met het oog op de structuur van de lat. grammatica onpraktisch en zelfs onmogelijk zou zijn.

Substantiva

§ 89. Als uitgangspunt van de versmelting van de beide typen, n.l. van de cons.st. en de *i*-st., zou men kunnen beschouwen de gesyncopeerde vormen van het type *gēns pars dōs nōstras animal* (§ 14, 1a en b; I § 111, 1c en 3a), die als gevolg van een algemeen klankproces in de nom. een vorm vertonen die geheel overeenkomt met die van de cons.st.; men vergelijke *gēns (genti-)* met *dēns (dent-)*, *dōs (dōti-)* met *pēs (ped-)*, *animal (animāli-)* met *sāl (sal-)*. Van hieruit heeft de vermenging tussen beide typen, die overigens betrekkelijk jong is (ze is nog niet op deze zelfde wijze doorgevoerd in de andere italische talen), zich tot andere naamvallen uitgebreid. Reeds vroeg hebben de cons.st. in de dat.-abl. plur. *-i-bos -i-bus* van de *i*-st. overgenomen, daar de vereniging van de oorspronkelijke uitgang *-bos -bus* met een cons.st. tot tal van ongewenste consonantverbindingen zou hebben geleid (§ 76). In de gen. sing. hebben de *i*-st. *-is* van de cons.st. overgenomen (§ 51). In de dat. sing. hebben beide -ī (§ 57). In de nom. plur. is *-ēs* van de *i*-st. op de cons.st. overgegaan (§ 66). Hierbij komt, dat *-im* in de acc. sing. der *i*-st. op grond van een algemene tendentie der lat. uitspraak de neiging vertoont, om over te gaan in *-em* (§ 50 en I § 109, 20), hoewel deze tendentie niet steeds is gerealiseerd.

§ 90. De flexieverschillen tussen de cons.st. en de *i*-st. bepalen zich dus in de historische periode van de taal, afgezien van de nom. sing., tot de acc. en de abl. sing., de acc. en de gen. plur., en de nom. acc. ntr. plur. (men zie de paradigma's § 86). Intussen is echter ook in deze naamvallen de oppositie tussen cons. flexie en *i*-flexie allesbehalve systematisch doorgevoerd. Over het algemeen constateren wij een terugwijken van de *i*-flexie, die als „onregelmatig" werd gevoeld:

1. In de acc. sing. werd *-em* regelmatig doorgevoerd bij alle mnl. *i*-st.: *hostem īgnem orbem*. De enige uitzondering is de riviernaam *Tiberim*. *-em* is ook doorgevoerd bij de meeste vr. *i*-st.: *avem clādem caedem nūbem*. *-im* is uitsluitend behouden bij enige vr. *i*-st., die hun nom. op *-is* hebben zoals *cucumim* „kommer" *sitim tussim ad fatim* naast adverbiaal verstard *affatim* „tot verzadigens toe". In andere gevallen hebben we *-im* afwisselend met *-em*, zoals *clāvim* naast *clāvem*; op dezelfde wijze *crātim cutim febrim nāvim neptim pēlvim puppim secūrim turrim* e.a., alle naast *-em*.

2. Voor de abl. sing. is helemaal geen regel te geven. De dichters gebruiken, ook bij cons.st., -ī of *-e* veelal naar gelang de behoeften van het vers. Verder wordt -ī meestal aangetroffen bij de weinige subst. die hun acc. op *-im* hebben, maar ook wel afwisselend met *-e* bij subst. met de acc. op *-em*: *classī* en *classe*, *cīvī* en *cīve*, *fīnī* en *fīne* etc. Bij de cons.st. vinden we b.v. *corporī portiōni* e.a. naast *-e*.

3. In de acc. plur. hebben we *-īs* bij de *i*-st. vrij regelmatig tot het einde van de republiek. Daarna dringt naar het voorbeeld van de cons.st. *-ēs* door, dat in de tijd van Quintilianus normaal is.

4. Het duidelijkst gescheiden blijven cons.st. en *i*-st. in de gen. plur.; *-ium* handhaaft zich hier met opvallende regelmaat. Soms vinden we echter *-um* bij *i*-st. naast *-ium*; zo *apum* naast *apium*, *vātum* naast *vātium*, *volucrum* naast *volucrium*. Anderzijds dringt *-ium* ook door bij de cons.st., en constateren we sinds Cicero in de groep van de abstracta op *-tās* regelmatig een aarzeling tussen vormen als *cīvitātum* en *cīvitātium*, en ontmoeten we verder ook vormen als *dentium fraudium laudium*.

5. In de nom.-acc. ntr. plur. blijft *-ia* regelmatig daar waar de gen. plur. *-ium* heeft.

Adjectiva en participia

§ 91. De adjectiva van de 3. decl. zijn grotendeels *i*-st. (voor overzicht cf. §§ 12-14), die in de nom. voor het masc. en fem. eindigen op *-is*, voor het ntr. op *-e* (uit *-i* volgens I § 109, 1). Bij de adj. van het type *ācer ācris ācre* is de verdeling: *ācer* voor het masc. naast *ācris* voor het fem. secundair; oorspronkelijk kent de taal alleen de vorm *ācris*, die, zoals inderdaad bij Ennius

nog het geval is, zowel voor het masc. als voor het fem. werd gebruikt (I § 111, 3b).

Onder de cons.st. wordt de enige grote groep gevormd door de adj. op -āx van het type *tenāx* (§ 17, 4). Zij hebben, evenals alle cons.st. in de nom. slechts één vorm voor masc., fem. en ntr., waarbij de uitgang -*s* in het ntr. onverklaard blijft, zoals ook bij de participia *amāns tenēns* etc. en bij vormen als *prīnceps particeps* e.a. (§ 33). Verder horen tot de cons.st. adj. als *atrōx ferōx fēlīx* en geïsoleerde vormen zoals *vetus dīves pauper inops superstes particeps prīnceps* e.a. Ten slotte horen hiertoe ook de participia van het type *ferēns* < **ferent-s* (§ 17, 3b), althans wat betreft het masc. en ntr. Het fem. was oorspronkelijk wel een *i*-st. **ferenti-s*, maar viel na syncope in de laatste syllabe met de vorm voor het masc. samen.

§ 92. In tegenstelling tot de subst. volgen de adj., zowel de cons.st. als de *i*-st., overwegend de *i*-flexie, met dien verstande, dat de acc. sing. echter nooit -*im* heeft doch steeds -*em*. De abl. sing. heeft regelmatig -ī, de gen. plur. -*ium*, de nom.-acc. plur. ntr. -*ia*. Ook de participia volgen deze tendentie, hoewel de invloed der cons.flexie hier groter is. Zij hebben in de abl. sing. regelmatig -*e*, wanneer ze zuiver participiaal gebruikt worden, b.v. in de abl. absol. *praesente patre*. Bij adjectivisch gebruik daarentegen hebben ze -ī: *sapientī mente*. De dichters maken van deze aarzeling een vrijer gebruik ten behoeve van de metrische eisen van het vers; zo heeft Plt. Most. 1139 *absente*, doch Mil. 1341 *absentī*. Wordt een participiale vorm als subst. gebruikt, dan treedt weer -*e* op: *parente*, *cliente*. De gen. plur. heeft bij de participia regelmatig -*ium*, doch in de oude poëzie vinden we vormen als *precantum amantum*, terwijl Vergilius nog *sequentum* heeft (Aen. VI 200) en Horatius *recentum* (Od. I 10, 2). In de nom.-acc. plur. ntr. is de normale uitgang -*ia*, maar Gellius noemt als oude vorm uit de lyrische poëzie van Laevius *silenta* (N.A. XIX 7, 7); verder is er de oude poëtische plur. *fluenta*, die vrij laat de sing. *fluentum* „stroom" deed ontstaan.

§ 93. Volgen dus de adjectiva (en participia) overwegend de *i*-flexie, onder de cons.st. zijn er enkele die zich sterker naar de consonantische flexie oriënteren en die de uitgangen -*e* -*um*

hebben: *dīves dīvite dīvitum*, *prīnceps prīncipe prīncipum*, *particeps participe participum*, *superstes superstite superstitum*, *caeles caelite caelitum*, *compos compote compotum*; andere hebben in de abl. sing. -ī, maar in de gen. plur. -*um*: *inops inopī inopum*, *memor memorī memorum*, *vigil vigilī vigilum* e.a.

§ 94. Een afzonderlijke groep vormen de comparativi op -*ior* -*ius*. Deze richten zich in tegenstelling tot de normale adjectiva helemaal naar de consonantische flexie en hebben dus -*e* -*um* -*a*: *maiore maiorum maiora*.

Geïsoleerde vormingen

§ 95. Tot de 3. decl. horen ook enkele diftong- en lange vocaalstammen, die echter voor de flexie geen aparte groep vormen en zich min of meer aan de declinatie der cons.st. hebben aangepast.

bōs (dialectisch wegens *b*- < *gw*-; in het stadslatijn zou hieraan *v*- beantwoord hebben cf. I § 67) is eigenlijk een diftongstam *bov*-, zoals blijkt uit de gen. *bov-is* dat. *bov-ī* gen. plur. *boum* met wegvallen van *v* voor *u* (I § 33). De acc. sing. *bov-em*, de abl. sing. *bov-e* en de nom. en acc. plur. *bov-ēs* zijn gevormd naar het model der cons.st. In *bōs* en verder in de dat.-abl. plur. *būbus* (met de dialectische variant *bōbus*) is de diftong van de stam vertegenwoordigd door de lange vocaal. De gen. plur. *boverum*, die bij Cato (Agr. 62) eenmaal voorkomt, moet wel met -ē- gelezen worden en is een analogievorming naar -*ērum* van de 5. decl. (*bovēs bovērum* naar *rēs rērum*).

Een overeenkomstige diftongstam is aanwezig in *Iup(p)iter* < **Jov-pater* < **Djev-pater* cf. *diēs*. Duidelijk is dit nog in de gen. *Iov-is* dat. *Iov-ī*. De acc. *Iov-em* en de abl. *Iov-e* zijn weer gevormd naar de cons.st. De gen. plur. *Ioum* (éénmaal bij Varro, L.L. VIII 74) is op dezelfde wijze gevormd als *boum*, zoals ook *Iovērum* (ibid.) gevormd is naar *bovērum*.

Op een diftongstam *nāv*- berust *nāvis* (cf. gr. ναῦς), dat echter geheel in de *i*-decl. is overgegaan.

Een *i*-st. vertoont *vīs* abl. *vī* acc. *vim* (met verkorting van ī vóór -*m*, cf. I § 18, 3). De plur. *vīrēs vīrium vīribus* is gevormd naar cons.st. als *glīs* „hazelmuis" en *mūs* „muis" gen. *glīris* en *mūris*.

Een ū-st. bevat *sūs* „zwijn", dat in aansluiting aan de gen. *su-is* dat *su-ī* (met verkorting van de ū vóór vocaal, cf. I § 18, 3) geheel volgens de cons.st. wordt gedeclineerd: *su-em su-e su-ēs su-um*. De dat.-abl. heeft echter *sū-bus*, waarnaast ook *sŭ-bus* (naar *su-is* etc.) en *su-ibus* (naar de cons.flexie) voorkomen. *grūs* „kraanvogel" volgt hetzelfde paradigma; de dat.-abl. plur. is *gruibus*.

Griekse leenwoorden

§ 96. Als regel worden deze in het latijnse declinatiesysteem ingeschakeld: Ἀχιλλεύς > *Achillēs* gen. *-is* of *-ī* etc. Overgang in een andere decl. is niet zeldzaam: Τάρας - αντος > *Tarentum* -ī. Op het einde der republiek en in de keizertijd komt echter, vooral bij dichters en met name uit metrische overwegingen, de gewoonte op, om de griekse uitgangen te behouden: *crātēr* „mengvat" heeft dan *crātēros crātēra crātēres* (nom.-voc. plur.) *crātērăs* (acc. plur.). Hiernaast gaat het woord via de acc. sing. echter ook over in de lat. 1. decl. (§ 81) in de vormen *crātēra* en *crēterra*, beide met gen. *-ae* (*crēterra* waarschijnlijk onder etruscische invloed).

Vierde declinatie

§ 97. Singularis

	masc.-fem.	ntr.
nom.-voc.	*frūctus*	*cornū*
acc.	*frūctum*	*cornū*
gen.	*frūctūs (-ous : senātous)*	
dat.	*frūctuī (-uei)*	
abl.	*frūctū (-ūd)*	

Pluralis

	masc.-fem.	ntr.
nom.-voc.	*frūctūs*	*cornua*
acc.	*frūctūs*	*cornua*
gen.	*frūctuum (-uom), passum*	
dat.-abl.	*frūctibus, arcubus*	

§ 98. De 4. decl. omvat de *u*-st. (§ 15) en wel masculina, enkele feminina en neutra. Adjectiva horen tot deze decl. niet, afgezien van het compos. *anguimanus* „met slangenhanden", waarbij Lucr. (II 537, V 1303) de acc. plur. op -ūs heeft. In haar flexie vertoont deze decl. vrij veel contactpunten met de derde. Anderzijds plaatst vooral de vorm van de nom. en de acc. sing. ze ook dicht bij de tweede. Hierbij komt, dat de 4. decl. slechts een betrekkelijk gering aantal woorden bevat. Het gevolg van dit alles is, dat de decl. der *u*-st. zeker in de omgangstaal geen vast omsloten groep vormde, en dat zij van de andere kant in wetenschappelijk opzicht een speelbal kon worden van de heorieën der antieke grammatici, zodat het nauwelijks mogelijk ts een vast en op de praktijk passend paradigma op te stellen. i

§ 99. Naast de meer gebruikelijke vormen, zoals ze boven gegeven zijn, komen op inscr., bij auteurs en bij grammatici een aantal varianten voor. De gen. sing. heeft naast het gewone -ūs ook soms naar analogie van de 3. decl. *-uis* : *senātuis* (§ 51), of in aansluiting aan de 2. decl. -ī: *senātī* (§ 56). De dat. sing. vertoont naast *-uī*, in aansluiting aan de -ī van de *i*-st. of de -ō van de *o*-st. niet zelden -ū: *victū* (§ 57). De gen. plur. heeft naast *-uum* ook wel *-um* : *passum* (Plt. Men. 177, Truc. 334; ook bij Mart. II 5, 3), *currum* (Verg. Aen. VI 653). Deze vormen ontstonden wel naar het voorbeeld van de cons.st. (§ 72). De dat.-abl. plur. heeft zowel vormen op *-ibus* naar de 3. decl. als op *-ubus*, waartussen door de grammatici een kunstmatig onderscheid wordt aangenomen (§ 76). De sing. van het ntr. eindigt in de nom.-acc. sing. op -ū met onverklaarde lange vocaal (§ 46). Daarnaast demonstreert zich ook hier invloed van de 2. decl. in vormen op *-um*, zoals *cornum* en *genum* „knie", waarnaast ook weer *-us* optreedt: *cornus* en *genus* (masc. bij Lucilius volgens Nonius 207, 29 zoals ook *gelus* bij Afranius en Attius); verder *verum* en *gelum*.

§ 100. Ten slotte zijn er verschillende woorden, vooral boomnamen, die gedeeltelijk volgens de 2. gedeeltelijk volgens de 4. decl. worden geflecteerd: de *o*-st. *pīnus* „pijnboom" heeft naast gen. *pīnī* ook *pīnūs* en abl. *pīnū*; *fāgus* (*o*-st.) „beuk" heeft gen. *fāgī* en *fāgūs*, nom. plur. *fāgūs*; *quercus* (*u*-st.) „eik" heeft

gen. *quercī* en *quercūs*, gen. plur. *quercōrum* etc. Het merkwaardigste is de flexie van *domus*, dat, aanvankelijk wel een *o*-st. (cf. gr. δόμος), geleidelijk steeds meer vormen naar de *u*-st. heeft ontwikkeld. Zo heeft de gen. naast ouder *domī* jonger *domūs*, dat. *domuī* naast *domō*, dat.-abl. plur. steeds *domibus*, nom. plur. steeds *domūs*; de abl. sing. eindigt daarentegen meestal op -ō (zelden -ū), de acc. plur. steeds op -ōs; de loc. is naar de *o*-st. steeds *domī*.

Een declinatie die zo weinig vastheid van vormen bezat, kon zich op de duur niet handhaven. In de laat-lat. periode verdwijnt ze dan ook, doordat ze geheel opgaat in de tweede.

Vijfde declinatie

§ 101.	Singularis	Pluralis	
nom.-voc.	*rēs*	nom.-voc.	*rēs*
acc.	*rem*	acc.	*rēs*
gen.	*rei* (-ēī -*eī*), *rabiēs*	gen.	*rērum*
dat.	*rei* (jonger -ēī -*eī*)	dat.-abl.	*rēbus*
abl.	*rē* (-*ēd*, fal. *foied*)		

§ 102. De 5. decl. omvat de ē-st., die weinig talrijk en overigens van heterogene oorsprong zijn (§ 16). Zij zijn alle feminina behalve *diēs* „dag" en zijn afleiding *merīdiēs* „middag"; *diēs* is echter soms fem. en wel in de betekenis „tijd" „termijn" mogelijk onder invloed van een naar zijn betekenis verwant woord als *tempestās*. In het laat-lat. wordt *diēs* regelmatig in alle betekenissen fem., ongetwijfeld ten gevolge van het feit dat alle andere woorden in de 5. decl. fem. zijn.

§ 103. Nog sterker voor de 5. decl. dan voor de 4. decl. geldt, dat zij geen vast omlijnde groep vormt. Enerzijds sluiten de flexie-uitgangen van de 5. decl. zich nauwer aan bij die van de 1. en treden er herhaaldelijk wisselingen op tussen de abstracta op -*iēs* en -*ia* en op -*itiēs* en -*itia*, anderzijds is het aantal woorden dat tot de 5. decl. hoort, zeer gering en zijn eigenlijk alleen van *rēs* en *diēs* alle naamvallen vertegenwoordigd. Van andere woorden komt de plur. praktisch niet voor, althans niet in de omgangstaal. Dichters hebben vormen als

faciēs en *speciēs* als nom. of acc. plur.: Ennius heeft (Ann. 128 en 429) de nom.-acc. plur. *spērēs* bij *spēs* (gevormd als *vīrēs* bij *vīs*, dus alsof het een *s*-st. was). De vormingen op -*iēs*, die alle een vorm op -*ia* naast zich hebben, komen bij Plautus alleen voor in de nom. en acc. sing. en soms in de abl. sing. Naderhand neemt zowel het aantal vormingen op -*iēs* alsook de verscheidenheid van hun flexievormen toe. De plur. bij deze woorden blijft echter als regel gevormd worden van de corresponderende *iā*-stammen. Het compositum *requiēs* gen. *requiētis* heeft een acc. *requiem*, een dat. *requiei* en een abl. *requiē*; *quiēs* was een oude ē-st., zoals kan blijken uit de abl. *quiē* bij Naevius en de afleiding *quiē-tus*.

Eigennamen

§ 104. De eigennamen op -ēs van vreemde, vooral griekse oorsprong, zoals de goden- en heroënnamen *Herculēs Achillēs Ulixēs*, maar ook de personennamen als *Aristīdēs Dēmosthenēs*, voor zover zij althans parisyllaba zijn, richten zich in het oudlat. naar het paradigma der 5. decl. Zij hebben in aansluiting aan de nom. op -ēs de acc. op -*em*, de gen. op -ī (uit -*ei*) naast archaïserend tweelettergrepig -ēī, de dat. op -ī, de abl. op -ē. Sinds de 2. helft van de 2. eeuw v. Chr. komt echter voor de gen. naast -ī ook -*is* voor, het eerst *Herculis* op een inscr. uit c. 146 (CIL I² 626). Volgens Varro worden in de 1. eeuw v. Chr. de vormen op -ī en -*is* naast elkaar gebruikt: *Herculī* en *Herculis clāva* „de knots van Hercules" zijn volgens hem beide even gebruikelijk (L.L. VIII 26). Dit komt ook overeen met de vormen die we aantreffen in de inscr. en in de hss. van Cicero, Vergilius en Horatius. Sinds Ovidius wordt echter de gen. op -*is* de enige algemeen gebruikte vorm en in de 1. eeuw n. Chr. is de vorm op -ī niet meer bekend. Hiermede zijn dan deze eigennamen op -ēs overgegaan naar de 3. decl. en volgen zij het paradigma van woorden als *vātēs verrēs* e.a. Deze ontwikkeling heeft wel haar oorsprong genomen bij de flexie van de populaire en veel gebruikte godennaam *Herculēs* en heeft zich vervolgens ook bij de andere eigennamen verbreid (cf. M. Leumann, *Der lateinische Genetiv Achilli*: Museum Helveticum II, 1945, pp. 237-258).

DE VERGELIJKINGSTRAPPEN

§ 105. De vorming en flexie der adjectiva is in het vooraf-gaande tegelijk met die der substantiva behandeld. Ter aanvulling hiervan moet nu nog afzonderlijk ter sprake komen de wijze waarop de adjectiva (en adverbia) hun vergelijkingstrappen vormen, d.w.z. vormen ontwikkelen waardoor wordt aangeduid, dat een eigenschap aan een persoon of zaak in grotere mate (comparativus), of in de grootste (relatieve superlativus of elativus), of zeer grote mate (absolute superlativus) toekomt.

Comparativus

§ 106. Deze eindigt voor het masc.-fem. op *-ior* gen. *-iōris*, voor het ntr. op *-ius* gen. *-iōris*. We hebben hier te doen met rekkingstrap en *o*-vocalisme *-jōs-* van een suffix *-jes-*, waarvan de nultrap wordt gevormd door *-is-*. In deze drie oorspronkelijke vormen *-jōs -jes- -is-* komt het suffix in het latijn nog in relicten voor: *maiosibus* (bij Paulus-Festus, waarnaast ibid. ook *meliosibus*; bij Varro L.L. VII 27 *meliosem*) uit **mag-jōs-*; *maiestās* uit *mag-jes-*; verder *mag-is* en *mag-is-ter*. De gewone voltrap met *o*-vocalisme vinden we terug in de normale vorm van de nom.-acc. sing. ntr. *maius* < **mag-jos*. In de casus obliqui ging de *-s-* van het suffix in het lat. volgens de geldende uitspraak over in *-r-*: *maiōribus* < *maiōsibus* (I § 47), die vervolgens analogisch ook overging op het woordeinde in de nom. sing. masc.-fem.: *maior*, met verkorting van de ō in de slotsyllabe (I § 18, 3). Het ntr. *maius* met *-ius* uit *-ios* (hier geen rekkingstrap doch gewone voltrap van het suffix) heeft echter de *-s* in de nom.acc. sing. behouden. Andere comparatief-suffixen heeft het latijn niet. Voor *-ero-* en *-tero-* cf. § 11, 7a.

Superlativus

§ 107. Deze eindigt in het lat. normaal op *-issimus*: *altissimus*. Het is de enige vorming die produktief is, hoewel ook andere vormingen in geïsoleerde gevallen voorkomen. De herkomst van het suffix is onzeker.

§ 108. Aanvankelijk werden de comparatief- en superlatief-suffixen wel achter de wortelvorm der betreffende adjectiva gevoegd, niet achter de stam, zoals deze in (de nom. sing. van) de positivus is vertegenwoordigd. Zo *maior* < **mag-jōs*, *maximus* < **mag-simos*, beide naast de positivus *magnus* die met suffix *-no-* is gevormd. Of *sen-ior* naast de anders gevormde positivus *sen-ex*. In de historische periode is het echter zo, dat zich een bepaald paradigma voor de vergelijkingstrappen heeft ontwikkeld, waarbij *-ior* en *-issimus* als een soort uitgangen worden gevoeld, die in de plaats treden van de uitgang van de gen. sing. Deze toestand, die voor het levende taalgebruik bepalend is, berust echter zeker op een secundaire ontwikkeling. De modellen zijn nu:

altus alt-ī : alt-ior alt-issimus
brevis brev-is : brev-ior brev-issimus
ferōx ferōc-is : ferōc-ior ferōc-issimus
prūdēns prūdent-is : prūdent-ior prūdent-issimus.

Bijzonderheden

§ 109. Naast de gewone superlativus op *-issimus* kent het lat. verschillende andere superlatief-vormingen, die echter geen van alle produktief gebleven zijn:

1. Een enigszins ruimere verbreiding hebben gevonden de vormingen op *-simus*. Zo na consonanten: *maximus* < **mag-simos*, *pessimus*, *proximus* en, met analogische uitbreiding, *medioximus* bij *mediocris*; ook ōx*imē* = ō*cissimē* (Paulus-Festus cf. L. p. 211). Op dezelfde wijze zijn gevormd (althans voor het latijnse taalgevoel) de superlativi op *-errimus* bij de adj. op *-er* (zowel *-ro*-st.: *miser*, als *-ri*-st.: *ācer*): *miserrimus ācerrimus* uit *-er-simos* met ontwikkeling van *-rs-* tot *-rr-* (I § 142, 5). *-simus* hebben ook enkele adj., gevormd met het suffix *-li-*: *facillimus simillimus humillimus gracillimus* uit *-il-simos* met overeenkomstige assimilatie van *-ls-* tot *-ll-*. Bij de andere *li*-adj. vinden we daarentegen het normale type: *nōbilissimus ūtilissimus* e.a.

2. Op *-(i)mus* en *-timus*: *summus* < **sup-mos*, *prīmus* < **prīs-mos*; zo ook het adverbium *dēmum* (bij *dē*) „het verst weg"

„eindelijk"; verder *īnf-imus mini-mus ci-timus dex-timus in-timus ul-timus op-timus* e.a. Deze superlativi staan herhaaldelijk naast vormingen met het suffix *-ero-*. *-tero-* en naast comparativi op *-ior* : *superus suprā* : *superior summus*, *īnferus īnfrā* : *īnferior īnfimus*, *dexter dextrā* : *dexterior dextimus* (§ 11, 7b). Voor de wisseling van *u* en *i* bij deze en andere superlatief-vormingen vergelijke men I § 12.

3. Op *-ēmus* zijn gevormd: *extrēmus postrēmus suprēmus*, alle waarschijnlijk naar het voorbeeld van *dēmum*.

§ 110. De composita met *-dicus -ficus -volus* hebben in het klassieke latijn steeds hun comparativi en superlativi op *-entior -entissimus*. Het uitgangspunt hiervoor zijn de vormen op *-volēns* zoals *malevolēns*, die in het oud-lat. nog meer voorkomen dan die op *-volus*; ook vormen op *-dicēns* worden, hoewel zeldzamer, nog aangetroffen: *maledicēns* (Plt., Merc. 410); bij *-ficus* is de vormingswijze analogisch naar de twee vorige doorgevoerd. Dus *malevolus -entior -entissimus*, *maledicus -entior -entissimus*, *magnificus -entior -entissimus*. Het oud-lat. heeft echter nog *magnificius mūnificior mīrificissimum beneficissimō magnificissimē*.

§ 111. Soms wordt de compar. omschreven door middel van het adv. *magis* (*plus*) en de superl. door *maximē*. In het klass. lat. is dit regelmatig het geval, wanneer aan *-us* een vocaal voorafgaat, en wel om moeilijkheden in de uitspraak te vermijden: *arduus*, *magis arduus*, *maximē arduus*; *dubius*, *magis dubius*, *maximē dubius*. Het oud-lat. heeft echter nog *arduius strēnuius innoxiōrem ēgregiisima*. In de keizertijd vinden we anderzijds *piissimus*. Overigens wordt in de laat-lat. periode het gebruik van de omschrijvende methode normaal ook bij de gewone adjectiva; *plus* gaat *magis* in deze tijd voor een gedeelte verdringen: *plus miser*, *plus fēlīx* naast *magis miser*, *magis fēlīx* etc. Beide zijn overgegaan in de rom. talen: fr. *plus beau*, port. *mais formoso*.

§ 112. De regelmatige vorming van de comparativus en superlativus volgens een vast paradigma berust op een betrekkelijk jonge ontwikkeling. Het lat. vertoont met name bij de veel gebruikte woorden nog sporen van de oude toestand, die laten zien, hoe positivus, comparativus en superlativus aanvankelijk van verschillende wortels werden gevormd, omdat de betekenis van iedere afzonderlijke wortel niet alle drie vergelijkingstrappen toeliet:

bonus melior optimus
malus peior pessimus
multī plūrēs plūrimī
parvus minor minimus

minor is oorspronkelijk niet een compar., maar een vorming van de wt. *mei-/mi-* (cf. *minuo*), die „verminderen" betekent, en zo bij „klein" in comparatieve zin kon worden gebruikt.

§ 113. Door wegval van *-v-* vinden we naast elkaar *dītior* en *dīvitior*, *dītissimus* en *dīvitissimus* (I § 33); *iūnior* is door syncope ontstaan uit *iuvenior* (I §§ 121-122), dat in oud- en klass. lat. ongebruikelijk is, maar in de keizertijd weer gereconstrueerd wordt (Seneca, Tacitus e.a.).

Het indeclinabile *frūgī* „degelijk" heeft *frūgālior frūgālissimus* van een verder ongebruikelijk **frūgālis*; het oppositum *nēquam* „slecht" heeft *nēquior nēquissimus*.

Het adv. *diū* heeft *diŭtius diŭtissimē* met een moeilijk te verklaren *-t-*, waarvan vermoed wordt, dat ze van *sētius* oorspr. „later" stamt.

De kracht van het gewone paradigma met *-ior -issimus* blijkt o.a. hieruit, dat als abnormaal gevoelde vormen vaker door secundaire toevoeging der normale „uitgangen" in het gewone paradigma worden ingeschakeld: *postremissimus* (C. Gracchus bij Gellius N.A. XV 12, 3), *extremissimus* (Tert. Apol. 19, 4) *minimissimus* (Arnobius V 7), *pluriora* (Fulgent. Myth. I 16 ed. Helm p. 9, 15).

DE PRONOMINA

§ 114. Er is alle reden, om de pronomina als een afzonderlijke groep te behandelen, daar hun stamvorming en flexie in veel opzichten afwijken van die der nomina. De indruk van „onregelmatigheid", die de pronomina op ons maken, hangt wel samen met de grote veelheid van vormen die ze omvatten, en het groot aantal veranderingen die deze sinds de i.e. periode hebben ondergaan, wat op zijn beurt weer samenhangt enerzijds met het frequente gebruik van de pronomina in de zin, anderzijds met hun geringe woordomvang, waardoor zij in bijzondere mate onderhevig zijn aan het „slijtage"-proces dat het leven der taal voor een belangrijk deel beheerst. In dit licht dient ook de tendentie der pronomina gezien te worden, om door geminatie of door toevoeging van partikels hun woordomvang uit te breiden en hiermede tevens hun deictische kracht te vergroten: *ego-met suō-pte sē-sē* etc. De indruk van onregelmatigheid ontstaat verder ook mede hierdoor, dat de pronomina ten gevolge van het feit dat zij herhaaldelijk in onbetoonde positie voorkomen, onderhevig zijn aan fonetische veranderingen, die in andere, meer zelfstandige woorden niet of in geringere mate optreden.

We kunnen drie groepen onderscheiden:

§ 115. 1. De pronomina personalia laten het duidelijkst de kenmerken der pronominale flexie en stamvorming herkennen. Zij hebben eigen uitgangen, die grotendeels niet verklaard kunnen worden; zij hebben een verschillende stam in de nominativus en in de andere naamvallen: *ego* naast *mihi* en *mē*; en in de singularis en de pluralis: *ego* naast *nōs*, *tū* naast *vōs*. Het geldt hier een eigenaardigheid, die in alle i.e. talen, ook b.v. in het nederlands optreedt: *ik* naast *mij* en *wij*. Dat de plur. niet van dezelfde stam gevormd wordt als de sing. is overigens voor de hand liggend, daar „wij" niet samengesteld is uit een opsomming van verschillende „ik", maar veelmeer uit „ik" „jij" „hij" etc. Het belangrijkste verschil met de andere groepen bestaat hierin, dat bij de pron. pers. het onderscheid der geslachten niet is doorgevoerd, zodat b.v. *ego* zowel voor masc. als voor fem. en ntr. wordt gebruikt. De pronomina possessiva

volgen in hun stamvorming de pronomina personalia, in hun flexie echter geheel de nomina, zodat bij hen het genus-onderscheid wel is doorgevoerd.

2. De demonstrativa vormen een groep waarvan de flexie in verschillende opzichten overeenkomt met die van de nomina. Zij volgen overwegend de *o*-declinatie voor het masc. en ntr., de ā-decl. voor het fem. Er worden echter ook enkele vormen van de *i*-decl. aangetroffen, zoals *is id*. Het onderscheid van de genera is bij de demonstrativa als regel doorgevoerd. Daarnaast hebben ze echter bepaalde vormen die voor alle drie geslachten dezelfde zijn: gen. sing. op -ī̆*us*, dat. sing. op -ī. Verder onderscheiden zij zich van de nomina door *-e* in de nom. sing. masc. en *-od -ud* in het ntr.

3. De interrogativa-indefinita en relativa vormen de derde groep, terwijl zij de meeste overeenkomst vertonen met de demonstrativa. Hun flexie is echter een combinatie van vormen van de *i*-flexie met die van de *o*- en ā-flexie. De vormen van de gen. en dat. sing., die ook weer voor alle drie de genera dezelfde zijn, vertonen overeenkomst met die der demonstrativa en in de sing. ntr. hebben zij eveneens *-d*.

Personalia en possessiva

§ 116. Singularis

nom.	*ego (egō)*	*tū*	
acc.	*me (mēd)*	*tē (tēd)*	*sē (sēd), sēsē*
gen.	*meī (mīs)*	*tuī (tīs)*	*suī*
dat.	*mibī̆ (mibei mī)*	*tibī̆ (tibei)*	*sibī̆ (sibei)*
abl.	*mē (mēd)*	*tē (tēd)*	*sē (sēd), sēsē*

Pluralis

nom.-acc.	*nōs*	*vōs*
gen.	*nostrum nostrī*	*vestrum vestrī (vo-)*
dat.-abl.	*nōbīs*	*vōbīs (vōbeis)*

Singularis

§ 117. Nominativus: *ego* is door jambenverkorting (I § 18, 5) ontstaan uit *egō*, dat nog een enkele maal bij Plautus gelezen wordt (Cist. 745); cf. gr. ἐγώ. In onbetoonde positie treedt een verdere verkorting op in *e-quidem* < *ego-quidem*. Het vulgair lat. heeft *eo*, dat de onmiddellijke voorloper is van de vormen in de rom. talen, die geen van alle een *-g-* bevatten (verdwenen in onbetoonde positie); b.v. *eo* in CIL VIII 13134, 21 naast *ego* ibid., 18. *tū* heeft in tegenstelling tot gr. σύ τύ steeds -ū; de lange quantiteit gaat echter weer door toonloosheid ten gevolge van enclitische positie verloren in *tu-quidem*.

Genitivus: *meī tuī suī* (dit laatste evenals de andere vormen van dit pronomen ook voor de plur.) zijn formeel gen. van ntr. sing. der possessiva, zoals ook in andere talen het geval is (cf. ned. *gedenk mijner*); „van mij" wordt dus weergegeven door „van mijn wezen". Het oud-lat. kent daarnaast sporadisch *mīs tīs*, wellicht ontstaan uit de oude enclitische datief-vormen **moi *toi* via **mei *tei* met toevoeging van *-s* als kenmerk van de genitivus (cf. gr. μοι τοι; oorspronkelijk dativi maar mogelijk syntactisch in relatie getreden met de genitivus possessivus).

Dativus: *mihī̆ tibī̆ sibī̆* hadden oorspronkelijk in de slotsyllabe steeds -ī uit *-ei*, dat nog voorkomt in *mihei* (CIL I² 1206), *tibei* (ibid. 632), *sibei* (ibid. 581, 4; S.C. Bacch.). Door jambenverkorting ontstond sinds Plt. *mihĭ* etc., waarnaast echter ook *mihī* etc. in gebruik bleef. De *i* van de eerste syllabe berust op *e*, zoals blijkt uit umbr. *mehe tefe* en pael. *sefei*. De in beginsyllabe ongewone overgang van *e* in *i* kwam wel tot stand door assimilatorische inwerking van de *i* der tweede syllabe onder invloed van het onbetoonde gebruik dezer vormen. Opvallend is naast de *-b-* van *tibi* en *sibi* de *-h-* van *mihi*; mogelijk is zij een gevolg van dissimilatie onder invloed van de labiale nasaal *m-* aan het begin. Naast *mihi* komt sinds Plt. regelmatig de door uitval van *h* en contractie ontstane korte vorm *mī* voor.

Accusativus: De oudste inscr. hebben uitsluitend de vormen *mēd tēd sēd*; bij Plt. komen ze voor naast *mē* etc. De *-d* in deze vormen is vreemd en kan niet bevredigend worden verklaard. Naast *sē* komt de gegemineerde voorm *sēsē* voor.

Ablativus: Hier treffen we precies dezelfde vormen aan als in

de accusativus, aanvankelijk met, later zonder *-d*, die hier echter hun parallel vinden in de flexie der nomina: *dolōd* etc. De volkomen identiteit tussen de vormen van acc. en abl. blijft vreemd.

Pluralis

§ 118. Nominativus-accusativus: *nōs vōs* hebben steeds ō, terwijl de afleidingen *noster voster (vester) o (e)* hebben.

Genitivus: *nostrum* en *vestrum* zijn, evenals dit het geval was in de singularis, genitivi plurales van pronomina possessiva. Bij de oud-lat. toneeldichters vinden we ook de langere vormen *nostrōrum vestrōrum (-ārum)*, die echter later ten gevolge van een differentiatie-proces uitsluitend voor de possessieve functie gereserveerd worden; *multī nostrum* is dus oorspronkelijk „velen van de onzen", vervolgens „velen van ons". Na Plt. komen naast *nostrum vestrum* in gelijke betekenis ook de gen. sing. *nostrī vestrī* op. Ook hier werkt zich weer een differentiatie uit in die zin, dat de vormen op *-um* vooral, hoewel niet uitsluitend, in partitieve zin gebruikt worden: *ūnus nostrum* „een van ons". De vormen op *-um* vonden dus hun plaats daar waar de meervoudige betekenis het sterkst gevoeld werd.

Dativus-ablativus: *nōbīs vōbīs* hebben sporadisch naast zich de oudere vormen *nōbeis vōbeis*. We herkennen hierin het element *-bei-* van de sing. *ti-bei* etc. met toevoeging van *-s* zoals in *isteis* = „istis".

Possessiva

§ 119. De possessiva zijn voor de sing. *meus tuus*, voor de plur. *noster vester (voster)*; het reflexieve *suus* dient zowel voor sing. als voor plur. Het niet-reflexieve poss. van de 3. pers. kent het lat. niet; dit wordt vervangen door de genitivus van het anaphorisch pronomen *eius eōrum eārum*, of door de overeenkomstige vormen van *ille*. De possessiva worden behandeld als adj. van de 1. en 2. decl.: *meus mea meum*, *noster nostra nostrum* etc.

§ 120. Bijzonderheden:

1. Bij *meus* hebben we vaak in de nom. plur. en in de dat.-abl.

plur. de samengetrokken vormen *mī* en *mīs* uit **mii* en **miis*, cf. *mieis* (CIL I² 15); voor *i* uit *e* in deze vormen cf. I § 21, 1b. In het vulg.-lat. ontwikkelen zich in onbetoonde positie de vormen *mus* en *tus* voor *meus* en *tuus*. Voor de voc. *mī* cf. § 49.

2. *noster* en *vester* zijn gevormd met het suffix *-tero-* (§ 11, 7). Het oud-lat. kent uitsluitend *voster*, dat zich volgens een normale klankovergang in de loop van de 2. eeuw v. Chr. tot *vester* ontwikkelt (I § 21, 3b). In het vulg.-lat. doet een wisselwerking tussen *noster* en *vester* aan de ene kant *nester*, aan de andere kant opnieuw *voster* ontstaan, waarvan b.v. het fr. *votre* en it. *vostro* de voortzetting vormen.

3. Naast *suus* vinden we in het oud-lat. korte vormen als *sīs* = „suīs", *sam* = „suam", die we wellicht als éénlettergrepige uitspraak van *suīs* en *suam* moeten beschouwen (cf. *suo* éénlettergr. bij Lucr. V 420). Anderzijds ontwikkelen zich ook weer onafhankelijk hiervan in het vulg.-lat. in onbetoonde positie korte vormen als *coniugi so* (= „suo") (CIL V 2007).

§ 121. Zowel de personalia als de possessiva worden vaak versterkt met partikels, die ertoe dienen om aan de pronominale vormen grotere emfatische kracht te verlenen. De pers. krijgen *-te -met -pse -pte*: *egomet nōsmet mihipte tūte tēte sēpse* e.a. De poss. hebben *-pte*: *meāpte suāpte*. Vaak wordt ook *ipse* toegevoegd: *egometipse sēmetipsum*. Men vergelijke ook de geminatie bij *sēsē*.

Demonstrativa

1. *hic* „deze hier"

§ 122. Singularis

	masc.	fem.	ntr.
nom.	*hic*	*haec*	*hoc*
acc.	*hunc*	*hanc*	*hoc*
gen.	*huius (huiius)*	—	—
dat.	*huic*	—	—
abl.	*hōc*	*hāc*	*hōc*

Pluralis

	masc.	fem.	ntr.
nom.	*hī*	*hae (haec)*	*haec*
acc.	*hōs*	*hās*	*haec*
gen.	*hōrum (hōrunc)*	*hārum (hārunc)*	*hōrum (hōrunc)*
dat.-abl.	*hīs (hībus)*	—	—

§ 123. Stamvorming. Het oud-lat. heeft éénmaal *hec* (CIL I² 9). Wanneer dit de oorspronkelijke vorm is, moet de overgang van *e* tot *i* wel verklaard worden als een verzwakking van het vocalisme ten gevolge van gebruik in onbetoonde positie. De stam kan versterkt worden met twee deiktische partikels *-ĭ-* en *-c(e)*, die gecombineerd aanwezig zijn in vormen als *haec*, ouder *haice* < **hă-ĭ-ke*. Beide partikels dienen om de betreffende persoon of zaak nadrukkelijker aan te wijzen. Het element *-ce* wordt ook aangetroffen in *ec-ce ce-do* „geef hier", *ce-tte* „geeft hier". Bij de pronomina komt dit partikel het meeste voor bij de vormen van *hic*, die wegens hun geringe omvang aan deze versterking bijzonder behoefte hebben. In de klassieke periode is het gebruik hier beperkt tot de nom. acc. dat. abl. sing. en nom.-acc. ntr. plur. Aanvankelijk kon *-ce* echter achter alle vormen worden gevoegd, hoewel dit minder gebruikelijk was in de gen. sing. en in de casus obl. van de plur.; bij deze laatste staan bij Plt. en Ter. de *ce*-vormen uitsluitend vóór volgende vocaal. Plt. heeft nog de nom. plur. *hīsce*, gen. plur. *hōrunc hārunc*. Deze verdwijnen na hem. Bij Plt. en Cic. komen nog voor dat.-abl. plur. *hīsce* en acc. *hōsce hāsce*. Een enkele maal treft men de nom. plur. fem. *haec* aan i.pl.v. *hae*. Overigens differentieert *-c(e)* hier de nom. plur. ntr. *haec* t.o.v. nom. plur. fem. *hae*. Op overeenkomstige wijze is *-c(e)* kenmerkend voor de adv. *hīc* „hier", *hinc* „van hier", *hūc* „hierheen".

De *-e* van *-c(e)* is reeds bij Plt. en Ter. in de meeste gevallen door syncope verdwenen (I § 111, 1b). Inscr. bieden nog *haice* = „haec", *honc* = „hunc", *hoiusce* = „huius" e.a. Verder is de volle vorm regelmatig behouden gebleven voor het vraagpartikel *-ne* met normale overgang van *e* in *i* in open middensyllabe: *hicine* en *hiccine haecine hoccine* e.a.

§ 124. Flexie. De meeste vormen behoeven geen toelichting, daar zij overeenkomen met die der *o*- en ā-declinatie. *hic* < **ho-ce* heeft geen uitgang; *hoc* < **hod-ce* is gevormd met *-d* en heeft na assimilatie van *-dc* tot *-cc* de uitspraak *hocc* gekend (I § 78), die op haar beurt weer aanleiding gaf tot de uitspraak *hicc* in de nom. sing. masc., zoals b.v. het geval is bij Vergilius in het slot van de hexameter: *Mezzentius hic(c) est* (Aen. XI 16); cf. ook *hiccine; huius* gesproken en soms geschreven *huiius* is wel in onbetoonde positie ontstaan uit *hojjus* (*hoiusce* wordt nog gelezen op een inscr.). Bij Plt. wordt de vorm zowel tweelettergrepig (– ⏑) als eenlettergrepig gebruikt; in de keizertijd is hij geregeld tweelettergrepig (hetzelfde geldt voor *eius* en *cuius* = *eiius* en *cuiius*). De dat. *huic* is eveneens in onbetoonde positie ontstaan uit **hojjī-ce* (cf. *hoice* op een inscr.). Bij Plt. wordt hij tweelettergrepig gemeten (––), na zijn tijd echter steeds eenlettergrepig tot in de keizertijd, wanneer de tweelettergrepige uitspraak – nu echter met korte eerste syllabe en onzekere kwantiteit der tweede syllabe – weer opkomt (zo ook *ei* en *cui*, het laatste echter steeds met korte eindsyllabe).

De nom. plur. masc. heeft dezelfde uitgang als de *o*-st. (§ 67), die hier bij de pronomina echter oorspronkelijk is: *h*ī, ouder *hei* < **hoi*. Evenals bij de nomina vinden we ook hier in het oud-lat. de uitbreiding met *-s*: *heis heisce* op inscr., *hīsce* bij Plt. Het fem. en ntr. luidden oorspronkelijk beide *haec* (cf. boven); de verdeling *hae* fem. en *haec* ntr. is secundair. In de dat.-abl. is bij Plt. eenmaal *hībus* overgeleverd (Curc. 506), naast *ībus* bij *is* (Mil. 74).

2. *ille* „die" (bij hem),
iste „die" (bij jou)

§ 125.

Singularis

	masc.	fem.	ntr.
nom.	*ille*	*illa*	*illud*
acc.	*illum*	*illam*	*illud*
gen.	*ill*ī̆*us*	—	—
dat.	*ill*ī	—	—
abl.	*ill*ō	*ill*ā	*ill*ō

Pluralis

nom.	*ill*ī	*illae*	*illa*
acc.	*ill*ō*s*	*ill*ā*s*	*illa*
gen.	*ill*ō*rum*	*ill*ā*rum*	*ill*ō*rum*
dat.-abl.	*ill*ī*s*	—	—

§. 126 Stamvorming. Naast de st. *illo*- kent het oud-lat. de st. *ollo*-. Voor de verhouding tussen beide is geen afdoende omschrijving te geven. De nom. luidt zowel *ollus* als *olle*. Bij de comici komen deze vormen niet voor; de omgangstaal kent sinds Plt. uitsluitend *ille*. In de litteratuur, vooral in de hexametrische poëzie, blijven echter vormen als dat. sing. *oll*ī, nom. plur. *oll*ī, dat.-abl. plur. *oll*ī*s* als archaïsmen voortleven. Verwant zijn ō*lim ultimus ultr*ā.

is-te, gevormd uit de pron. st. *i*- (cf. *is id*) en de pron. st. **to*- (cf. *tum tam*), komt in functie en flexie overeen met *ille*. Beide kunnen ook versterkt worden met het partikel *-c(e)*, dat dan in de nom. fem. en ntr. plur. voorafgegaan wordt door -ī̆-; deze versterkte vormen komen vooral voor bij Plt. en wel speciaal in de nom. sing. *illic istic istaec istuc*, in de acc. sing. *illunc -anc*, *istunc -anc*, en in het ntr. plur. *illaec istaec* (de volle vorm *-ce* weer in combinatie met het vraagpartikel *-ne*: *illicine isticine* < **ille-ce-ne* **iste-ce-ne* etc.); *-c* is vast geworden in de adv. *ill*ī*c ist*ī*c* „daar", *ill*ū*c ist*ū*c* „daarheen".

§ 127. Flexie. De nom. sing. masc. op *-e*, ntr. op *-ud* bieden de typische vormen van de pronominale flexie. Dit geldt ook voor de gen. op -ī̆*us* en de dat. op -ī, die voor alle drie de geslachten worden gebruikt. In de dat. ontwikkelen zich reeds vroeg onder invloed van het paradigma der *o*- en ā-st. vormen op -ō voor het masc. en ntr.: *ill*ō *ist*ō, en op *-ae* voor het fem.: *illae istae*. De gen. wordt in het oud-lat. geregeld -ī*us* gemeten; in het klass. lat. komt daarnaast -ĭ*us* op met gewone verkorting van lange vocaal voor volgende vocaal (I § 18, 1). Ook kent het oud-lat. de gecontraheerde, eenlettergrepige uitspraak van *-ius*, zoals deze voortleeft in de adverbiale vormingen *ist*ī*(s) mod*ī, *ist*ī*(s)formae*.

3. *is* „die" (bovengenoemd), „degene, die".

§ 128. Dit pronomen heeft eigenlijk niet zozeer demonstratieve alswel anaphorische en determinatieve functie. Verder worden de casus obliqui gebruikt als niet-reflexief pronomen personale van de derde persoon.

Singularis

	masc.	fem.	ntr.
nom.	*is*	*ea*	*id*
acc.	*eum (im em)*	*eam*	*id*
gen.	*eius (eiius)*	—	—
dat.	*eī*	—	—
abl.	*eō*	*eā*	*eō*

Pluralis

nom.	*eī iī ī*	*eae*	*ea*
acc.	*eōs*	*eās*	*ea*
gen.	*eōrum*	*eārum*	*eōrum*
dat.-abl.	*eīs iīs īs (ībus)*	—	—

§ 129. Stamvorming. We herkennen twee stammen: een st. *i-*, waarvan de nom. sing. masc. *is* en ntr. *id* zijn gevormd (zoals ook de archaïsche acc. sing. masc. *im em* en de dat.-abl. plur. *ībus*). De andere stam is *eo-* < **ejo-*, fem. *eā-*, waarop alle andere casus teruggaan.

§ 130. Flexie. De gen. sing. *eius*, soms o.a. op inscr. geschreven *eiius*, en gesproken *ejjus*, wordt bij Plt. (evenals *huius*) zowel tweelettergrepig (– ᵕ) als eenlettergrepig gebruikt. In de keizertijd is hij steeds tweelettergrepig. De lengte van de eerste syllabe is een gevolg van de geminata *-jj-*. De dat. sing., waarvoor op oud-lat. inscripties de schrijfwijze *eiei* (CIL I² 583, 12) voorkomt, gaat terug op **ejjei*; zo wordt de tweelettergrepige meting ēī bij Plt. en, archaïserend op het einde der verzen, bij Lucr. verklaard. Plt. gebruikt de vorm echter ook reeds eenlettergrepig. In de klassieke poëzie is dit de gewone meting. In

de keizertijd komt weer de tweelettergrepige meting, maar nu met korte eerste syllabe (ĕi) op. Plt. en Cato hebben ook wel *eae* voor de dat. sing. fem.

De nom. plur. *eī* ontstond via *eei* uit **ejoi* en ontwikkelde zich via *iei* en *iī* tot ī (I § 21, 1b). Plt. heeft tweelettergrepig *eī*. In de klassieke poëzie wordt de vorm steeds eenlettergrepig gemeten, later komt weer tweelettergrepig *iī* op. Oud-lat. inscr. bieden vormen op *-s*: *eeis ieis* en *īs*. In de dat.-abl. plur. hebben we overeenkomstige vormen: *eīs* (inscr. *eieis eeis ieis*) *iīs īs*; daarnaast oud-lat. *ībus*. Eenmaal ook *eābus* naar *deābus fīliābus* e.a.

4. *īdem* „dezelfde"

§ 131. Het uitgangspunt voor deze vorming was het van oudsher overgeleverde ntr. *id-em* met identiteitspartikel *-em* (cf. *ita* naast *item*); doordat de samenstellende delen niet meer zuiver werden gevoeld, splitste men volgens de gewone regels voor de lettergreepgrens (I § 88) *i-dem*, en hiernaar vormde zich fem. *eadem* en masc. *īdem* uit *is-dem*, met vereenvoudiging van de groep *-sd-* via *-zd-* en rekking van de voorafgaande vocaal (I § 144, 2a). De flexie richtte zich nu naar *is*. Volgens de geldende regels werd hierbij de groep *-md-* als *-nd-* gesproken: *eundem eandem eōrundem*, waarnaast zich echter onder invloed van het paradigma ook *eumdem* etc. handhaafde (I § 143, 3).

5. *ipse* „zelf"

§ 132. Dit pronomen is ontstaan als een samenstelling uit *is* en het partikel *-pse* (voor *-pse* cf. *sirempse* „geheel gelijk"). Vandaar de oud-lat. vormen *eapse eampse eāpse eaepse eumpse eōpse*, alsook *reāpse* „in werkelijkheid". Vorm- en betekenisverwantschap leidden er echter reeds vroeg toe, dat het woord zich richtte naar de demonstrativa *iste* en *ille*, waarvan het de flexie met de gen. *ipsī̆us*, de dat. *ipsī* etc. overnam. Het fem. luidde nu *ipsa*, zoals *ista illa*, het ntr. echter *ipsum* in tegenstelling tot *istud illud*; deze vorm vindt zijn verklaring door het voorkomen van een oude nom. sing. masc. *ipsus* (Plt. Epid. 417). Pas in het laat-lat. vormt zich een ntr. *ipsud*.

6. De stam *so-*

§ 133. Het lat. kent nog resten van een demonstrativum, gevormd van de st. *so-* (cf. gr. ὁ ἡ). Zo in het oud-lat. *sā-psā* = „eā ipsā", *sum-pse sam sōs sās*.

Pronominale adjectiva

§ 134. Gedeeltelijk in flexie en in betekenis met de demonstrativa verwant zijn de z.g. pronominale adjectiva. Hiertoe kunnen we rekenen:

1. *alius alia aliud* „(een) ander". *alis* en *alid* treden in jongere tijd, met name bij Lucretius, op als nevenvormen voor de nom. sing. masc. en nom.-acc. sing. ntr. Een geheel bevredigende verklaring van deze vormen is moeilijk te geven. Ze verschijnen blijkbaar vooral onder de dwang van het metrum, b.v. *alit ex alio* (Lucr. I 263), en maken de indruk populaire allegrovormen te zijn. Van *alius* is gevormd het adj. *aliēnus* „van een ander", met het suffix *-īno-*, dat door dissimilatie overging in *-ēnus*.
2. *alter altera alterum* „de een" of „de ander" (van twee); gevormd met het suffix *-tero-* (§ 11, 7); uit **ali-tero-s*.
3. *ūnus ūna ūnum* „een"; *ūllus ūlla ūllum* „enig", als deminutivum met suffix *-lo-* bij *ūnus*, ontstaan uit **ūn(u)-lo-; nūllus nūlla nūllum* „geen" gevormd met het negatief-partikel *ne* en *ūllus* (syncope van *e* in *ne*).
4. *sōlus sōla sōlum* „alleen"
5. *tōtus tōta tōtum* „geheel"
6. *uter utra utrum* „wie van beiden?", gevormd met het suffix *-tero-* (§ 11, 7). Met behulp van het negatief-partikel *ne* werd hiervan voorts gevormd *neuter neutra neutrum* „geen van beiden", aanvankelijk steeds drielettergrepig, later echter geregeld tweelettergrepig (I § 26). Verder *uterque utraque utrumque* „elk van beiden" en het compositum *alteruter alterutra alterutrum* of *altera utra, alterum utrum* „de een" of „de ander van beiden".

§ 135. Flexie. Alleen *alius* heeft de nom.-acc. sing. ntr. op *-ud*. Alle hebben ze de gen. sing. op *-ī̆us* en de dat. op *-ī* voor

alle drie de geslachten. Hun adjectief-karakter leidde er echter toe, dat zij eerder dan *ille* en *iste* de invloed van de nominale flexie ondergingen en genitivi ontwikkelden op *-ī*: *aliī ūllī nūllī sōlī neutrī*; dativi op *-ō*: *aliō ūnō nūllō tōtō*; en op *-ae*: *aliae ūnae sōlae tōtae*. Een gen. op *-ae* komt alleen bij *aliae* voor (Lucr. en Cic.). Daar de gewone gen. op *-ī̆us* bij *alius* aanleiding tot verwarring kon geven, wordt hier ofwel de gen. *alterī̆us* gebruikt van *alter*, ofwel vormen van het possessief-adj. *aliēnus*.

Interrogativa-indefinita en relativa

§ 136. Singularis

	masc.	fem.	ntr.
nom.	*quis quī*	*quae (qua)*	*quid quod*
acc.	*quem*	*quam*	*quid quod*
gen.	*cuius (cuiius)*	—	—
dat.	*cuī̆*	—	—
abl.	*quō*	*quā*	*quō*
		Pluralis	
nom.	*quī*	*quae*	*quae (qua)*
acc.	*quōs*	*quās*	*quae (qua)*
gen.	*quōrum*	*quārum*	*quōrum*
dat.-abl.	*quibus*	—	—

§ 137. Stamvorming. De hier te behandelen vormen gaan gedeeltelijk terug op de *i*-st. *kwi-* lat. *qui-*, gedeeltelijk op de *o-* ā- st. *kwo-/kwā-* lat. *quo-/quā-*. Zowel de *qui*-vormen als de *quo*-vormen hadden oorspronkelijk de functie van interrogativum-indefinitum. Als interrogativum waren zij betoond: *quís* „wie?", *quí hómines* „welke mensen?", *quórum* „van wie?". Als indefinita misten zij een eigen betoning en waren ze proclitisch: *sí quis* „indien iemand", *né quis* „opdat niemand", *áliquis, núm quis* etc. Het gebruik van deze vormen voor het relativum was in oorsprong aan het indo-europ. vreemd (cf. het gr. relat. ὅς < **jo-s*) en is een innovatie van het italisch. Men heeft voor dit relativum zowel de vormen van de *qui*-st. als van de *quo*-st. gebruikt, hoewel die gevallen, waarin de

vormen van het relativum en het interrogativum-indefinitum van elkander onderscheiden zijn, de tendentie laten zien om voor de eerste van de *o*-st., voor de tweede van de *i*-st. uit te gaan. Zo in de nom. sing. masc. *quī* naast *quis*, in de nom.-acc. sing. ntr. *quod* naast *quid*. Overigens vallen de vormen van het interrog.-indef. en het relat. vrijwel geheel samen en worden zij zonder onderscheid zowel van de *i*- als van de *o*-st. gevormd.

§ 138. Aanvankelijk, zo b.v. in de oud-rom. dramatische poëzie, werd *quis* nog gebruikt zowel voor de nom. sing. masc. als fem. van het interrog.-indef.; naderhand is *quae* als fem. naast *quis* getreden. Aan de andere kant worden door de dramatici *quī*, abl. sing. van de *i*-st., en *quīs*, dat.-abl. plur. van de *o*-st., zowel als interrog.-indef. alsook als relat. gebruikt. Daarnaast zien we, dat in de nom. sing. masc. en ntr. *quī* en *quod* in adjectief-functie ook vragend gebruikt kunnen worden: *quī puer* „welke jongen?", *quod dōnum* „welk geschenk?". Op dezelfde wijze hebben we ook bij de samenstellingen *ecquis* en *aliquis* de adjectief-vormen *ecquī* en *aliquī*, *ecquod* en *aliquod*. Zo blijkt, dat de ontwikkeling hierop uitloopt, dat de vormen van de *i*-st. en van de *o*-st. steeds minder gescheiden worden gehouden.

§ 139. Van de stam *qui*- zijn gevormd in de s i n g u l a r i s : de nom. *qui-s* en *qui-d*, de acc. *quem* < **quim* met normale overgang van *i* in *e* in eindpositie vóór -*m* (I § 109, 2a) (de acc. van de *o*-st. leeft alleen nog voort in de conjunctie *quom cum*). Verder de oude abl. *quī*, die in het oud-lat. gebruikt wordt in alle genera en zelfs met betrekking tot de plur., en voortleeft in verstarde adverbiale uitdrukkingen als *nē-quī-quam* „geenszins", *cēterōquī* en *aliōquī* „overigens", *atquī* „maar op de een of andere wijze" „daarentegen", *quīn* < *quī-ne* „waarom niet?" e.a. In de p l u r a l i s : het oud-lat. heeft de nom. *quēs (sei ques esent* in S. C. de Bacch. CIL I² 581, 3, cf. Varro, L.L. VIII 50; *quescumque* bij Cato volgens Charisius I 91, 17 K). Zo ook *quesdam* bij Accius, Ribb. 447. Verder steeds in de dat.-abl. *quibus* en in de acc. ntr. *quia*, dat als conjunctie bewaard is.

Alle andere vormen van sing. en plur. zijn gevormd van de st. *quo-/quā*-, soms versterkt met het partikel -ĭ-: b.v. *qui quae*. Het oud-lat. heeft in de dat.-abl. plur. nog *quīs*, gevormd van

de *o*-st. als *lupīs* of *hīs*, niet verkort uit *quibus*. Als archaïsme leeft deze vorm in de dichtertaal voort.

§ 140. F l e x i e. *quis* is normaal gevormd met de uitgang -*s*; *quī* zonder -*s* uit **quo-ĭ*, cf. *quoi* op de forum-inscr. (CIL I² 1), *qoi* op de Duenos-inscr. (I² 4), *quei* vaker op inscr. (b.v. I² 10); fem. *quae* < **quă-ĭ*, soms zonder -*i* n.l. *qua*, vooral als indef. in de verbinding *sī qua* en in het compos. *aliqua*; *quid* en *quod* hebben normaal volgens de pronominale flexie -*d*. De gen. *cuius*, op inscr. vaker geschreven *cuiius*, is ontstaan uit **quojjos*, dat op inscr. (CIL I² 7) en bij Varro (L.L. VIII 44) aangetroffen wordt als *quoius*. De dat. *cui* komt in deze vorm voor sinds de tijd van Augustus; hij berust op **quojjei* en komt aanvankelijk voor als *quoiei* (CIL I² 11 en passim), als tweelettergrepig *quoii* bij Plt. (Men. 493), en verder meestal, met name in de klassieke periode, als *quoi*. *quoius cuius* wordt bij Plt. zowel – ⏑ als ⏑⏑ gemeten; *quoi cui* wordt door Plt. – – of ⏑⏑ gemeten, zonder dat het duidelijk is, of de tweemorige uitspraak eenlettergrepig of tweelettergrepig was. In de volgende eeuwen en door heel de klassieke periode is de uitspraak eenlettergrepig; in de keizertijd, bij Seneca en Martialis, komt de tweelettergrepige uitspraak *cŭĭ* dan weer op (met korte eindsyllabe in tegenstelling tot ĕī). In de pluralis is de nom. masc. normaal *quī* < **quoi*, waarvoor inscr. *quei* bieden (CIL I² 581, 2 e.a.); ntr. is *quae* en *qua*, zoals in de nom. sing. fem. Over nom. *quēs* en dat.-abl. *quīs* cf. boven § 139.

Samengestelde vormingen van de interrogatief-indefiniet- en relatief-stam

§ 141. 1. *quisquis* „wie ook". Gevormd door middel van reduplicatie; het ntr. is zowel *quicquid* als *quidquid* (I § 143, 1a).

2. *ecquis* „is er iemand die?". Uit *et-quis* (I § 143, 1a); niet, zoals soms aangenomen, uit **ecce-quis*. Het fem. is zowel *ecquae* als *ecqua*.

3. *aliquis* „iemand". Gevormd met de st. *ali*- van *alius*. Fem. is *aliqua* (cf. § 143, 1).

4. *quīdam* „een zeker iemand". -*dam* is onverklaard.

5. *quisnam* „wie dan wel". Uit *quis* + *nam*.

6. *quispiam* „iemand wie hij ook zij". Uit *quis* + *pe* + *iam;* voor *-pe* cf. het adv. *quippe* < *quid-pe.
7. *quisquam* „iemand". Substantivisch gebruikt vooral in ontkennende zinnen. Uit *quis* + *quam;* cf. de abl. op -ī in het adv. *nēquīquam* „geenszins".
8. *quisque* „ieder". Enclitisch gebruikt. Uit *quis* + *que* met oorspronkelijk copulatieve, vervolgens generaliserende betekenis van *que;* cf. *ubi quemque hominem aspexero* „waar en wie ik zie" = „ieder die ik zie" (Plt. Amph. 1048); zo vaker in oud-lat. in de betekenis van *quicumque* „ieder die".
9. ū*nusquisque* „ieder". Niet-enclitisch.
10. *quīcumque* ouder *quīcomque* „ieder die". Uit *quī* + *quom (cum)* + *que;* eigenlijk „wie en wanneer".
11. *quīvīs* „wie ge maar wilt". Gevormd met de verbaalvorm *vīs.* Het gebruik ging wel uit van de verbinding met de acc. *quid-vīs* „wat ge wilt" of *quem-vīs* „wie ge wilt".
12. *quīlibet* „wie ge belieft". Gevormd met *libet lubet.* Het uitgangspunt is wel *quid-libet;* cf. *ama quid lubet* (Plt., Curc. 38).

§ 142. Opmerking. Van de st. *qui-* zijn nog gevormd de twee adjectief-vraagwoorden *cuius cuia cuium* „van wie?", cf. Verg., Ecl. III 1: *cuium pecus? an Meliboei?* En *cuiās* met syncope ontstaan uit oud-lat. *quoiātis* „wat voor een landsman?". Cf. *nostrās vestrās Arpīnās* (I § 111, 3a).

DE NUMERALIA

§ 143. Cardinalia en ordinalia

	Cardinalia	Ordinalia
I	*ūnus -a -um*	*prīmus -a -um*
II	*duo -ae -o*	*secundus*
III	*trēs tria*	*tertius*
IIII IV	*quattuor*	*quartus*
V	*quīnque*	*quīntus*
VI	*sex*	*sextus*
VII	*septem*	*septimus*
VIII	*octō*	*octāvus*
IX	*novem*	*nōnus*
X	*decem*	*decimus*
XI	*undecim*	*undecimus*
XII	*duodecim*	*duodecimus*
XIII	*trēdecim*	*tertius decimus*
XIV	*quattuordecim*	*quartus decimus*
XV	*quīndecim*	*quīntus decimus*
XVI	*sēdecim*	*sextus decimus*
XVII	*septendecim*	*septimus decimus*
XVIII	*duodēvīgintī*	*duodēvīcēsimus*
XVIIII XIX	*undēvīgintī*	*undēvīcēsimus*
XX	*vīgintī*	*vīcēsimus*
XXX	*trīgintā*	*trīcēsimus*
XXXX XL	*quadrāgintā*	*quadrāgēsimus*
L	*quinquāgintā*	*quinquāgēsimus*
LX	*sexāgintā*	*sexāgēsimus*
LXX	*septuāgintā*	*septuāgēsimus*
LXXX	*octōgintā*	*octōgēsimus*
LXXXX XC	*nōnāgintā*	*nōnāgēsimus*
C	*centum*	*centēsimus*
CC	*ducentī -ae -a*	*ducentēsimus*
CCC	*trecentī -ae -a*	*trecentēsimus*
CCCC	*quadringentī -ae -a*	*quadringentēsimus*
D	*quingentī -ae -a*	*quingentēsimus*
DC	*sescentī -ae -a*	*sescentēsimus*
DCC	*septingentī -ae -a*	*septingentēsimus*

DCCC	*octingentī -ae -a*	*octingentēsimus*
DCCCC	*nōngentī -ae -a*	*nōngentēsimus*
M	*mīlle*	*mīllēsimus*
MM	*duo mīlia*	*bis mīllēsimus*

De cardinalia van een tot twintig

§ 144. Alleen *ūnus duo trēs* worden verbogen. In het indo-europees werd ook het telwoord voor „vier" verbogen, in het lat. is *quattuor* echter tot een indeclinabile verstard.

ūnus < *oinos;* de acc. wordt in het lat. nog aangetroffen op een der Scipionen-inscr.: *honc oino* (CIL I² 9). De oorspronkelijke vorm van het woord zien we ook nog in het compositum *Oinumama* = „ūnimamma" ter aanduiding van een Amazone op een oude spiegel (CIL I² 566). *ūnus* kan vergeleken worden met het gr. hom. οἶος „alleen" en is in vergelijking met de normale i.e. wt. voor „een" *sem* (cf. gr. εἷς < ** sem-s*) meer nadrukkelijk en expressief. Voor de flexie cf. § 135.

duo is een oude dualisvorm (cf. gr. δύω). De lat. vorm heeft steeds -ŏ, hetzij als een gevolg van de werking der jambenverkorting, hetzij als voortzetting van een i.e. doublet naast de normale vorm met -ō (in het grieks van Hom. vinden we reeds δύο en δύω naast elkaar). De acc. had aanvankelijk de dualisvorm *duo;* zo nog bij Plt. Ep. 373, en als litterair archaïsme bij Verg., Aen. XI 285, en Hor., Serm. I 7, 15. In een jongere fase richten acc. en gen. zich mede onder invloed van het jonge femininum *duae* naar de *o-* en ā-st. en worden *duōs duās* (ntr. blijft *duo*) en *duōrum duārum*. De dat.-abl. ondergaat de invloed der cons.st. en wordt *duōbus duābus*. Naar analogie van *trium* wordt in een oudere periode ook wel een gen. *duom duum* gevormd en wel in de verbinding *duom-virum* „van de tweemannen", waaruit vervolgens *duomvir* naar *triumvirum* en *triumvir*. Als zelfstandige gen. leeft *duom* nog voort bij Plautus en Sallustius. In het laat-lat. komt de nom. plur. *duī* op, waaruit it. *due* ontstond.

Naast *duo* staat met gelijke flexie *ambō* „beiden". Het woord houdt -ō tot in de laat-lat. periode, wanneer het onder invloed van *duo* en in overeenstemming met de algemene ontwikkelingsgang van -ō in eindpositie (I § 18, 7) tot *ambŏ* wordt (cf. Val. Flaccus VII 653).

trēs is een oude *i*-st. en ontstond uit **trej-es*. Het ntr. is *tria* met daarnaast een oudere i.e. vorm **trī*, zoals in *trī-gintā*. Daarnaast wordt *tri-* (met ĭ) aangetroffen als eerste lid in samenstellingen als *tri-ceps tri-fūr* e.a. en *tre-* in *tre-centum*, waarschijnlijk met *e* ten gevolge van assimilatie onder invloed van de *e* der volgende syllabe, die in het compositum de toon droeg. De flexie van *trēs* is geheel volgens de *i*-st. De acc. is *trēs* naast een ouder *trīs* < **tri-ns*.

quattuor. In de composita van het type *quadrupēs* (naast *quadripēs* naar *tripēs* etc.) en *quadrāgintā* is *-dr-* i.pl.v. *-tr-* vreemd en niet afdoende verklaard (I § 57).

quīnque < **kwenkwe* (gr. πέντε) met overgang van *e* in *i* voor velare nasaal (I § 21, 1a) en secundaire rekking van de *i* onder invloed van *quīntus quīnctus*, waar de vocaal gerekt werd vóór de groep *-kt-*, zoals b.v. ook in *sānctus iūnctus* e.a. In het vulg.-lat. ontstond door dissimilatie de vorm *cinque*, waarop fr. *cinq* berust.

novem heeft zijn *-m* secundair gekregen van *decem*. Men zou verwachten **noven*, cf. *nōnus* < **noven-os* en *nōnāgintā* (cf. ook I § 43: het lat. spreekt in eindpositie bij voorkeur niet *-n* maar *-m*).

decem. 11 – 17 zijn samenvoegingen van het type *un-decim* < < **oin(o)s-dekem;* de ŭ van *undecim* is uit ū verkort voor *-nd-* (I § 18, 2); *-im* in plaats van *-em* is in deze verbindingen vreemd en niet in overeenstemming met de normale tendenties van de uitspraak (I § 109, 2a); men meent een verklaring te vinden in het feit, dat we te doen hebben met zwakbetoonde eindsyllaben van langere woorden, waardoor het proces van de reductie van *e* tot *i* in de hand gewerkt zou zijn. *quīndecim* ontstond door syncope uit *quīn(que)-decem;* *sēdecim* met vereenvoudiging van de consonantgroep in middenpositie uit *sex-decem* via **segz-decem* en met normale rekking van de *e* in de eerste syllabe (I § 150, 2b); 18 en 19 *duodēvīgintī undēvīgintī* = „twee" en „een van twintig".

De cardinalia van twintig tot honderd

§ 145. *vīgintī* is een compositum van de beide dualis-vormen *vī* = „twee" en *-gintī* = „tientallen"; vandaar de afwijkende vorm in vergelijking met *trīgintā quadrāgintā* etc. *trīgintā* is

samengesteld uit de oude ntr. plur. *trī* van de *i*-st. (cf. § 144) en *-gintā*, waarin de oude vorming van het ntr. plur. op -ā voortleeft (§ 69). De overige tientallen zijn alle met dit element *-gintā* gevormd: *quadrāgintā quinquāgintā sexāgintā* etc. De midden -ā- van deze vormen is onverklaard; mogelijk moeten we het uitgangspunt zoeken in de groep *-rā-* van *quadrāgintā*. Vreemd is ook de *g* van *-gintā* naast de *c* van *trī-cēsimus;* een afdoende verklaring is moeilijk; misschien moet het uitgangspunt gezocht worden in *nōnā-gintā* naar *nōn-gentī* (cf. § 146). *septuāgintā* heeft zijn *u* wel naar een verloren *octuāgintā* (cf. *octō* < **oktōu* en gr. ὀγδο(ϝ)ήκοντα), dat op zijn beurt door invloed van *octō* overgegaan is in *octōgintā*.

De cardinalia van honderd tot duizend

§ 146. *centum* is wel een subst. ntr. „honderdtal". De andere honderdtallen werden aanvankelijk in het lat. weergegeven door composita in het ntr. sing. van het type *ducentum sescentum*, zoals deze b.v. bij Lucilius nog worden aangetroffen. Sinds Plautus echter vindt men daarnaast de hiervan afgeleide adjectief-vormingen van het type *ducentī*, die uit de aard der zaak steeds in de plur. staan. De *g* van *quadringentī quingentī septingentī octingentī nōngentī* is secundair; primair is de *c* van *ducentī* etc. Wellicht ontstond de *g* in de vormen *septingentum* en *nōngentum* als gevolg van de positie tussen voorafgaande en volgende nasaal; van hieruit is zij dan overgegaan op de andere honderdtallen en op de tientallen van het type *nōnāgintā*. De *-in-* van *octin-* is wel overgenomen van *septin-; quadrin-* is weer gevormd naar *octin-*.

mīlle is in het oud-lat. nog een ntr. subst., waarvan een gen. kan afhangen: *mīlle hominum*. In het klassiek lat. wordt het steeds gebruikt als adject.: *mīlle hominēs*. De plur. *mīlia* is steeds een subst. met de flexie van de *i*-st.: *mīlium mīlibus*.

De ordinalia

§ 147. De ordinalia zijn vanaf 4 suffixale vormingen, afgeleid van de cardinalia. Van 1 - 3 hebben ze eigen en geïsoleerde vormen.

prīmus < *prīs-mos*, cf. *prīscus* „oud", is eigenlijk een super-

latiefvorming met het suffix *-mo-* (§ 109, 2). *secundus* < **sequondos*, eigenlijk „de volgende", is een verbaaladjectivum bij *sequor* (§ 11, 10b); hiervoor wordt ook soms gebruikt *alter* (§ 134, 2). *tertius* < **tritios*, met syncope **trtios*. *quartus quīntus sextus* zijn gevormd met het suffix *-to-*. *septimus octāvus* < ** oktōu-os* (met oer-italische overgang *-ōu-* > *-āu-*, cf. osc. *Uhtavis* = „Octāvius"), *nōnus* < **noven-os*, *decimus* zijn eenvoudig gevormd met *-o-*. Verder zijn alle ordinalia op *-ēsimus* gevormd: *vīcēsimus* < < **vīkēnsimos* (cf. ouder *vicensuma* in enkele oud-lat. inscr., zoals Lex repet. 21 en Sent. Minuc. 27, cf. I § 42). Eveneens *trīcēsimus* en vervolgens met *g* (die weer secundair is naast de *c* van *trīcēsimus* en *vīcēsimus*) *quadrāgēsimus quīnquāgēsimus* etc. Bij de honderdtallen *centēsimus ducentēsimus* etc. is *-ēsimus* dan verder geheel als suffix behandeld en consequent aan de vorm der cardinalia toegevoegd. Zo ook *mīllēsimus*.

Multiplicativa en distributiva

§ 148. multiplicativa	distributiva
semel	*singulī -ae -a*
bis	*bīnī*
ter	*ternī trīnī*
quater	*quaternī quadrīnī*
quīnquiēs	*quīnī*
sexiēs	*sēnī*
septiēs	*septēnī*
octiēs	*octōnī*
noviēs	*novēnī*
deciēs	*dēnī*
vīciēs	*vīcēnī*
trīciēs	*trīcēnī*
quadrāgiēs etc.	*quadrāgēnī* etc.

De multiplicativa

§ 149. *semel* bevat de i.e. wt. *sem* voor één, die ook in *sem-per* aanwezig is; zo ook in *sin-gulī* met overgang van *sem-* in *sim-* voor velare nasaal (I § 21, 1a), en in *sim-plex* en *sim-plus*, waarbij de overgang *sem-* in *sim-* moeilijk te verklaren is. *bis* uit ouder *dvis* (I §§ 137, 3 en 125, 2), cf. *du-plex du-plus* „dubbel". *ter* <

< *terr* < **ters* < **tris* met syncope van *i*, cf. *terruncius* „drietwaalfde van een as" „driecentstuk", en verder de uitspraak *terr* bij Plautus, Bacch. 1127. *quater* < **kwatrus*, i.e. **kwetrus*, zoals *ager* < **agros*. Vanaf 5 treden regelmatige vormingen op en wel afleidingen van de cardinalia op *-iēs*, ouder *-iēns* (I § 42): *sexiē(n)s septiē(n)s* etc. Op dezelfde wijze zijn ook gevormd *totiē(n)s quotiē(n)s complūriēns* (Plt. Cato) *pauciēns* (Paulus-Festus).

De distributiva

§ 150. *singulī* is waarschijnlijk een compositum met als eerste lid *sem-;* het tweede lid wordt wel in verband gebracht met de wt. *gen* cf. *gigno*. Alle andere distributiva bevatten het suffix *no-*, dat ook in ū*nus* aanwezig is; *bīnī* < **dvis-no-* is dus een afleiding van *bis dvis; ternī* < **tris-no-;* hiernaar vervolgens *quater-nī* etc.; anderzijds ontstonden ook *trīnī* en *quadrīnī* naar *bīnī* etc.

DE INDECLINABILIA

§ 151. Naast de geflecteerde vormen heeft het latijn, zoals iedere andere taal, een aantal nominale en pronominale vormingen die buiten de bestaande flexiesystemen vallen en niet aan regelmatige veranderingen van hun vorm onderhevig zijn. Een structurele ordening van deze indeclinabilia is in de regel niet mogelijk. Wij bespreken hier twee groepen, waarin althans voor een deel een zekere regelmaat te bekennen is.

Adverbia

§ 152. Adverbia zijn onveranderlijke woorden, die in de zin naast andere woorden, vooral verba en adjectiva, voorkomen, om een bijkomende nuance tot uitdrukking te brengen.

Het latijn kent een aantal op uiteenlopende wijze gevormde, geïsoleerde adverbia, die niet als delen van een bepaald systeem worden gevoeld. Hiertoe behoren allereerst verstarde nominale vormen, die los zijn komen te staan van het gewone flexiesysteem.

1. Nominativi van het type *aliter* < **aliteros*, waarvan de nominatief-functie nog zichtbaar is in een zin als Plt., Truc. 172 *longe est aliter amicus atque amator*. Zo ook *deinceps*, oorspronkelijk een adjectief op gelijke wijze gevormd als *princeps*, en als zodanig nog gebruikt in een oud-latijnse inscr., de Lex repet.: *iudex deinceps faciat pr<incipe cessante, item quaestor* > (CIL I^2 583, 79). Verder *rūrsus* < *re-vorsus*, *retrōrsus* < *retrō-vorsus* (beide naast de acc. *rūrsum retrōrsum*), gevormd met het part. perf. pass. *vorsus versus*.

2. Accusativi treden in verstarde vorm op in *sūrsum* < *sub-vorsum* (naast het minder gebruikelijke *sūrsus*); verder de bovengenoemde *rūrsum retrōrsum;* ook *plērumque perperam* (naast het zelden gebruikte adj. *perperus*) *clam palam prōtinam* e.a.

3. Ablativi worden eveneens op deze wijze gebruikt: *grātīs* en *grātiīs, forte sponte magnopere eādem rēctā contrā suprā modō vulgō principiō meritō(d)* en vele andere.

4. Naast deze verstarde flexievormen staan vrij veel woordgroepen, samengesteld uit praepositie plus nomen, die tot vaste verbindingen zijn geworden en als één woord worden

gevoeld: *ad-modum af-fatim dē-nuō in-vicem ī-licō* (< **in-stlocō*) *sē-dulō pro-fectō quem-ad-modum inter-eā ant-eā ante-hāc post-eā post-hāc inter-im* e.a. Dat deze verbindingen inderdaad als één woord werden gevoeld, blijkt uit de behandeling van de korte vocalen in de middensyllaben van *īlicō sēdulō profectō* e.a. Op weer andere wijze samengesteld zijn woordgroepen als *quāquā-versum quā-rē scī-licet sīs* (< *sī vīs*) etc.

§ 153. Hiernaast heeft het lat. enige produktieve vormingen, die in de historische periode als paradigmata dienen voor grotere groepen van adverbia, welke een belangrijk aantal van dit soort vormingen omvatten:

1. op -ē, zoals *longē probē*, ouder *-ēd*, zoals nog in *rected* (CIL I² 365) en *facilumed* (S.C. Bacch. 27). Op deze wijze worden geregeld alle adverbia gevormd van de adjectiva met *o*-st., waaronder ook alle superlativi, dus *maximē gravissimē* etc. Naar hun origine zijn dit wel ablativi (§ 64), zoals ook de overeenkomstige, doch geïsoleerde adverbia op -ō(*d*) en -ā(*d*) van het type *meritō(d) extrā(d)*. De veel gebruikte vormen *bene* en *male* hebben -ĕ ten gevolge van de werking van de wet der jambenverkorting (I § 18, 5).

2. op -(*i*)*ter* worden gevormd de adverbia van alle adjectiva der 3. declinatie: *ācriter fortiter ferōciter vērāciter fēlīciter* etc. De vormingen op *-ter* gingen wel uit van *audācter*, dat door syncope ontstaan was uit *audāciter*; naar dit voorbeeld ontstonden dan vervolgens *lubenter dīligenter sapienter clēmenter* etc. Een mogelijk andere verklaring is, dat deze vormen ontstonden door haplologie, b.v. uit **luben(ti)ter* etc. (I § 97).

Het uitgangspunt voor de vormen op -(*i*)*ter* moet wellicht gezocht worden in *aliter* „anders", dat ontstond uit een oude nominativus **aliteros*. In dezelfde begripssfeer als *aliter* liggen: *pariter similiter aequiter*; in aansluiting hieraan breidde de vorming zich dan verder uit en werd ten slotte algemeen. In het oud-lat. vinden we deze vormingen ook bij adj. op *-us*: *aequiter ampliter largiter dūriter saeviter blanditer* e.a. Pas in het klassiek lat. raakt het type uitsluitend gekoppeld aan de adj. van de 3. decl. Cicero heeft in zijn oudere geschriften nog *hūmāniter*, in de jongere echter uitsluitend *hūmānē*. Een bijzondere groep vormen de adv. op *-ter*, die van praeposities zijn gevormd. Naar

het voorbeeld *in* : *inter* ontstonden *subter obter praeter propter* bij *sub ob prae prope* etc.

3. op -(*i*)*tus* is een bepaald aantal adverbia gevormd, waaronder wel van ouds overgeleverd is *intus* bij *in*. In aansluiting hieraan ontstond dan *subtus* naast *sub* (cf. *inter subter*). Verder kennen we enkele, in semantisch opzicht bij elkaar horende groepen van vormen op *-itus*, die grotendeels wel occasioneel ontstonden en niet duurzaam bleven voortleven: *penitus funditus rādīcitus stirpitus*; verder *dīvīnitus hūmānitus caelitus*; ten slotte *pūblicitus antīquitus prīmitus*. Alleen *intus* en *subtus* leven in de rom. talen voort.

4. op *-tim* en *-sim* wordt een vrij grote, hoewel tot onvruchtbaarheid gedoemde categorie van adverbia gevormd, waarvoor het uitgangspunt gezocht moet worden in de acc. sing. van *ti*-abstracta (§ 14, 1a); zo *partim* „deels" bij *pars* < **part(i)s* (I § 111, 3a). Meestal hebben we te doen met verbaalafleidingen: *cursim statim cōnfestim raptim passim strictim sēnsim pedepressim sēparātim certātim* e.a. Daarnaast staat een aantal denominatieve vormingen, die overwegend distributieve betekenis hebben; hierbij dienen wij waarschijnlijk uit te gaan van *nōminātim*, dat met *nōmen* i.pl.v. met *nōmināre* in verband werd gebracht en dat tot voorbeeld werd voor *cūriātim* „naar curiën", *centuriātim* „naar centuriën", *tribūtim* „naar tribus"; zo ook *ordinātim generātim ōstiātim turmātim gregātim membrātim* e.a. Ook pronominale vormingen vallen hieronder: *tuātim nostrātim alternātim*.

5. Bij de comparativi wordt regelmatig de nom.-acc. sing. ntr. als adverbium gebruikt, b.v. *peius longius gravius*. Incidenteel gebeurt dit ook bij adj. van *o*- en *i*-st.: *multum nimium parum cēterum facile immāne*.

6. De adverbiale vormingen op *-mente* in de rom. talen gaan niet terug op een overeenkomstige categorie van adv. in het lat., maar hebben wel voorgangers in uitdrukkingen als *mini-tantī mente, percussā mente, sānā mente, tōtā mente* e.a.; cf. it. *raramente dolcemente*, fr. *vraiment constamment* etc.

Praeposities

§ 154. De praeposities ontwikkelden zich aanvankelijk uit adverbia, doordat deze enerzijds regelmatig werden gebruikt in

verbinding met bepaalde casus der nomina, en anderzijds als eerste lid in verbale samenstellingen (praeverbia). De ontwikkeling van adverbium tot praepositie zien we zich in sommige gevallen nog in de historische periode voltrekken. Zo kent het oud-lat. *cōram* nog uitsluitend als adverbium „openlijk"; sinds Cicero treedt het echter ook op als praepositie met de abl.: *cōram genere meō* „ten overstaan van mijn schoonzoon"; *simul* is vrijwel steeds adverbium „tegelijkertijd"; daarnaast wordt het soms als praepositie met de abl. (naar *cum*) gebruikt, b.v. *simul nōbis* „tegelijk met ons"; *rētrō* is in het klassiek lat. steeds adverbium „terug"; in het laat-lat., sinds Apuleius, wordt het echter ook als praepositie gebruikt met de abl.: *vāde rētrō mē* „kom achter mij".

§ 155. Een aantal van de latijnse praeposities heeft zich, evenals de adverbia, ontwikkeld uit oorspronkelijk nominale flexievormen; zo b.v. de ablativi *causā* en *grātiā*, die steeds achter de genitivus van het bijbehorende subst. werden geplaatst en geleidelijk tot praeposities verstarden met de betekenis „omwille van"; *adversum* en *adversus* „jegens", gevormd met de acc., respectievelijk met de nom. van het part. perf. pass. *versus*; *penes* „in het binnenste van" „bij" „in de macht van", eens locativus zonder uitgang bij het ntr. *penus -oris* „mondvoorraad", oorspronkelijk wel „binnenste van het huis, waar de mondvoorraad werd opgeborgen"; *tenus* „tot aan", wellicht verstarde nom. sing. van *tenus -oris* „vogelstrik"; *fīnī* en sinds Varro *fīne* „tot aan", abl. sing. van *fīnis*; *circum* „rondom", acc. sing. bij *circus* „kring". Bij dit soort praeposities treedt zeer vaak een aarzeling op in de rectie. Zo staat *tenus* met abl. gen. of acc.; *fīnī* met abl. en gen.; *forās* staat met gen. en acc.; *cōram* met abl. of gen.; *clam* met abl. en acc.

§ 156. Hiernaast staan oude overgeërfde vormingen, die waarschijnlijk ook eenmaal naamvalsvormen zijn geweest, welke geïsoleerd raakten en vervolgens tot adverbia en dan ook tot praeposities verstarden. Over de wijze waarop zij zijn gevormd, is echter niets te zeggen, daar dit proces te ver terug ligt. In tegenstelling tot de voorafgaande groep kunnen zij niet alleen dienen als praeposities maar ook als praeverbia in verbale

samenstellingen. Als praeposities hebben zij bovendien een vaste rectie; wanneer ze met verschillende naamvallen worden verbonden, beantwoordt daaraan een verschil in betekenis. Tot deze groep behoren b.v. *in* met *endo* en *indu-* (*indu-perāre*), *sub ob per a(b)* met *abs*, *prō ex* met *ē*, *ad cum prae* e.a.

§ 157. De benaming „praepositie" is niet zeer bevredigend. Als adverbia waren deze woordjes eenmaal zelfstandig en waren ze niet gebonden aan de plaatsing vóór een bepaald woord. Toen ze in het systeem van de rectie werden ingeschakeld, werden ze meestal geplaatst vóór hun substantivum, waar ze bij hoorden en waarmee ze als enclitica een woordgroep gingen vormen, maar ook vaak erachter, terwijl de plaatsing in andere gevallen wisselt. Zo staan *causā* en *gratiā* steeds achter hun substantivum; eveneens *tenus*: *pūbe tenus* of met gen. *crūrum tenus* (beide bij Verg.); ook *fīnī*: *ānsārum fīnī* „tot aan de hengsels", *osse fīnī* „tot op het been". Minder vaak staan achter hun substantivum *circum post cōram iuxtā*; *cum* staat steeds achter de vormen van het pron. pers.: *mēcum tēcum sēcum nōbiscum vōbiscum*; zo ook vaak bij pron. rel.: *quōcum quibuscum* naast *cum quō*, *cum quibus*.

§ 158. Daar de praeposities over het algemeen kleine, doch anderzijds zeer veel gebruikte woordjes zijn, valt het niet te verwonderen, dat zij hun positie trachten te versterken. Dit wordt bereikt, doordat verschillende praeposities worden gecombineerd tot een geheel, zoals daarnaast ook één verbum met verschillende praeverbia kan worden samengesteld. Daar het hier het resultaat van een affectwerking geldt, zullen we de meeste voorbeelden van dit gebruik kunnen verwachten in de documenten van de omgangstaal. Zo ontmoeten we in het laat-lat. combinaties als *dēpost expost īnsuper dēsuper exadversum incōram* e.a. De rom. talen laten de doorwerking van deze tendentie zien in vormen als fr. *devant* < *dē-ab-ante* e.a.

HET VERBUM

Infectum en perfectum

§ 159. De opbouw van het latijnse verbaalsysteem wordt beheerst door de tegenstelling tussen de infectum-stam en de perfectum-stam. De grondgedachte van deze tegenstelling komt reeds tot uitdrukking bij de romeinse grammaticus Varro (L.L. IX 96-101 en X 33; 47-48), die de *infecta* plaatst tegenover de *perfecta* en in dit verband o.a. de groep *discebam disco discam* stelt tegenover de groep *didiceram didici didicero*.

Zowel van de infectum-stam als van de perfectum-stam wordt een aantal vormen afgeleid, die in elk van deze groepen op onderling dezelfde wijze geordend zijn. Zo vinden we niet slechts in het infectum, maar ook in het perfectum een indicativus van het heden, het verleden en de toekomst; een conjunctivus van het heden, die tevens ook voor de toekomst wordt gebruikt, en een conjunctivus van het verleden; ten slotte in beide een infinitivus:

	infectum	perfectum
indic.	*dūco*	*dūxī*
	dūcēbam	*dūxeram*
	dūcam (dūcēs)	*dūxero*
conj.	*dūcam (dūcās)*	*dūxerim*
	dūcerem	*dūxissem*
inf.	*dūcere*	*dūxisse*

Daarnaast worden van de infectum-stam nog gevormd: een imperativus *dūc*, een participium *dūcēns*, een gerundium *dūcendī*, met een participium op *-ndus dūcendus*.

Niet onmiddellijk van een dezer stammen afgeleid, maar wel in nauwe relatie tot de perfectum-stam staande, is er verder een z.g. participium perfecti passivi op *-tus (-sus) : ductus*, een hiervan gevormd supinum *ductum* en *ductū*, en een infinitivus futuri *ductūrum (esse)*, waarvan weer het participium futuri *ductūrus* is afgeleid.

Voor het medio-passivum levert de gewone infectum-stam eveneens in het activum de vormen voor de ind., conj., infin. en imper. De perfectum-stam is hier echter uitgeschakeld. In

plaats daarvan worden de vormen van de perfectum-groep omschreven door middel van het part. op *-tus (-sus)* en de copula: *ductus sum*, *ductus eram*, *ductus ero* etc.

§ 160. De infectum-stam en de perfectum-stam staan in beginsel los van elkaar, m.a.w. wanneer men de infectum-stam kent, is daarmede niet tevens de perfectum-stam gegeven. Zo hebben we bij de ā-verba *amo* : *amāvī*, maar anderzijds ook *domo* : *domuī*. Bij de *e/o*-verba staan *dīco* : *dīxī* naast *lego* : *lēgī* etc. In de infectum-stam *vinco* is een *n*-infix aanwezig, dat in de perfectum-stam *vīcī* (overigens met -ī-) ontbreekt. *gigno* heeft praesens-reduplicatie en nultrap van de wortel, terwijl *genuī* de reduplicatie mist en de voltrap van de wortel vertoont. Het komt ook voor, dat tegenover twee verschillende infectum-stammen slechts één perfectum-stam staat. Zo hebben we naast *sīdo* „gaan zitten" en *sedeo* „zitten" vanouds slechts één perfectum *sēdī* (later ook *sīdī* bij *sīdo*.) Naast *sisto* „gaan staan" en *sto* „staan" staat het perfectum *stetī*. In weer andere gevallen berust de perfectum-stam op een geheel afwijkende wortel; zo *fero* naast *tulī*, *sum* naast *fuī*, *ferio* naast *percussī* of *īcī*. Daarnaast doet zich ook het geval voor, dat de infectum-stam een simplex is, de perfectum-stam daarentegen een compositum; door het praeverbium wordt dan een nadere nuance aan de betekenis van de verbaalstam toegevoegd: *tollo* „ik hef op" naast *sustulī* „ik heb opgeheven", waarbij in het perfectum het terminatieve karakter van het proces door de toevoeging van het praeverbium wordt onderstreept. Het latijn zet hiermede een oudere toestand voort, waarin het normaal was, dat de perfectum-st., die de handeling onder een ander gezichtspunt tot uitdrukking bracht dan de infectum-st., een geheel eigen vorming vertoonde.

Nu treedt er in de historische periode van het latijn, vooral bij de afgeleide verba, wel een tendentie tot regelmaat op; we hebben dan *amo* : *amāvī*, *dēleo* : *dēlēvī*, *audio* : *audīvī* etc. Maar deze nieuwe streving heeft de oude toestand, die zich het duidelijkst in de derde conjugatie demonstreert, toch niet geheel kunnen verdringen.

§ 161. Met het morfologisch onderscheid tussen infectum- en perfectum-stam correspondeert een functionele tegenstelling.

In de vormen van het infectum wordt de handeling als onvoltooid, in het algemeen als onbepaald, in het perfectum daarentegen als voltooid, in het algemeen als bepaald, gezien; zo *venio* „ik kom" naast *(per)vēnī* „ik ben aangekomen". Primair heeft deze tegenstelling alleen betrekking op de wijze waarop het verloop van de handeling wordt voorgesteld (actie of aspect), daarentegen niet zonder meer op de tijd waarin de handeling wordt geplaatst. Vandaar dan ook, dat het latijn perfecta kent die uitsluitend op het heden betrekking hebben; zo *nōvī* „ik weet", *meminī* „ik herinner mij", *ōdī* „ik haat". Hierbij valt alle nadruk op de toestand waarin het subject ten gevolge van de voltooide handeling verkeert. Daar de voltooide handeling echter krachtens haar aard gemakkelijk in het verleden wordt geprojecteerd, heeft zich de relatie met het verleden als een gebruikelijke nuance aan de perfectum-stam gekoppeld. De functie van de perfectum-st. heeft daardoor iets tweeslachtigs: naar omstandigheden kan de nadruk vallen op het voltooide karakter van de handeling en de verhouding van het feit dezer voltooide handeling tot de persoon die in het heden spreekt, ofwel op de relatie van de (voltooide) handeling met het verleden: *dixi* kan gebruikt worden voor „ik ben klaar met spreken" (de redenaar kondigt het einde van zijn toespraak met *dixi* aan), maar het komt evenzeer voor in een verbinding als *heri dixit se hodie venturum esse* „hij heeft gisteren gezegd, dat hij vandaag zou komen"; *vixit* vindt men voor „het is met zijn leven afgelopen" en daarnaast in *diu vixit felix* „hij leefde lang en gelukkig".

§ 162. Het latijnse perfectum omvat morfologisch gezien vormen, die vergeleken kunnen worden met griekse aoristus-vormingen (cf. *sī*-perf. met *s*-aor.), en andere, die men kan vergelijken met griekse perfectum-vormingen (cf. de gereduplicеerde perfecta). Bij de griekse aoristus had zich reeds vrij vroeg, als een geregeld verschijnsel, de relatie met het verleden ontwikkeld; het perfectum bleef in het grieks daarentegen lange tijd met het heden verbonden. Dit verklaart voor een deel de zekere tweeslachtigheid in het gebruik van de latijnse perfectum-stam. Maar afgezien daarvan blijft het feit, dat de voorstelling van de voltooide handeling in het algemeen en

steeds uit de aard der zaak zelf gemakkelijk met het verleden wordt geassocieerd, terwijl de geschiedenis bewijst, dat de taal anderzijds toch steeds de behoefte blijft gevoelen, een duidelijke uitdrukkingsvorm voor de voltooide handeling te bezitten. Wanneer dan ook in een latere periode van het latijn in het gebruik van het perfectum de relatie tot het verleden al te zeer gaat overheersen, zoekt de taal vanzelf een nieuwe uitdrukkingsvorm voor het begrip der voltooide handeling, en deze wordt gevonden door het inschakelen van de omschrijving met *habēre* en het participium perfecti passivi.

Tempus- en modus-stammen

§ 163. Om de tijdsrelatie tot uitdrukking te brengen, maakt het latijn niet, zoals dat wél het geval is met het grieks, gebruik van het augment of van primaire naast secundaire persoonsuitgangen, maar voegt het aan de infectum- zowel als aan de perfectum-stam bepaalde suffixen toe, waardoor z.g. tijdstammen ontstaan. Zo wordt in de groep van het infectum de indicativus van het verleden steeds gekenmerkt door *-bā-*: *laudā-bā-s dīc-ē-bā-mus*; de indicativus van het futurum soms door *-bo/be-* (resp. in de lat. uitspraak *-bu/bi-*), ofwel door -ē-: *laudā-bo monē-bi-mus* naast *dic-ē-s*. Ook van de perfectum-stam worden op overeenkomstige wijze tijdstammen gevormd. Zo wordt de indicativus van het plusquamperfectum gekenmerkt door *-erā-*: *dīx-erā-s fēc-erā-tis*; van het futurum exactum door *-ero/ere-* (resp. *-eru/eri-*): *dīx-eru-nt fēc-eri-tis*.

§ 164. Ook de modusvormen worden met behulp van eigen suffixen gevormd, die wisselen mét de tijdstammen en soms mét de conjugaties (verbaalstammen). Zo speelt bij de vorming van de conjunctivus van het praesens het suffix -ā- een grote rol: *leg-ā-s doce-ā-s audi-ā-s*; in de 1. conj. echter -ē-: *am-ē-s*; de conjunctivus van het imperfectum wordt in alle conjugaties gekenmerkt door *-rē-*: *amā-rē-s leg-e-rē-s*; van het plusquamperfectum door *-issē*: *dīx-issē-s audīv-issē-s*.

Persoonsuitgangen

§ 165. De persoonsuitgangen, die achter de tempus- en modus-stammen worden gevoegd, brengen tot uitdrukking de

personen, d.w.z. de verhouding van de spreker tot het subject van de zin, verder de numeri, t.w. de singularis en de pluralis (de dualis is in het lat. niet meer aanwezig), en ten slotte de genera verbi en wel activum en passivum. De persoonsuitgangen zijn in alle tempora en modi van het activum gelijk, behalve in de imperativus praesentis, die geen eigenlijke verbaaluitgangen heeft, en in de indicativus perfecti, waar een serie van eigen uitgangen aanwezig is. Hetzelfde geldt ook voor de niet omschreven vormen van het passivum, waar eveneens in alle tempora en modi gelijke persoonsuitgangen worden aangetroffen, met uitzondering van de imperativus.

Genera

§ 166. Van de drie genera, activum, medium en passivum welke voor het indo-europees aangenomen moeten worden, en die b.v. in het grieks voortleven, kent het latijn uitsluitend het activum en het passivum. Voor zover het oude medium in resten is blijven voortleven, zijn de vormen geheel en al samengevallen met die van het passivum. Als grammaticale categorie is het medium voor het latijn dan ook uitgeschakeld, maar bij bepaalde verba is het gebruik van het passivum – vooral in die gevallen, waarin het passivum met een objectsaccusativus wordt geconstrueerd – van die aard, dat we het moeten beschouwen als een voortzetting van het oude medium. Zo b.v. *copulantur dextras* „zij reiken elkander hun rechterhand", *velor caput* „ik bedek mijn hoofd", *induor arma* „ik trek mijn wapenrusting aan". We hebben in deze gevallen te doen met het van ouds bekende medium, aanduidend dat het subject op indirecte wijze bij de handeling is betrokken. Daarnaast vinden we ook voorbeelden van het z.g. reflexieve gebruik van het medium, waarbij wordt aangeduid, dat het subject op directe wijze n.l. als object aan de resultatieve werking van de handeling deel heeft; b.v. *vehor* „ik laat mij rijden", *disiungor* „ik scheid mij af", *cingor* „ik omgord mij", *corrumpor* „ik laat mij omkopen". Ook leven verschillende oude media voort in de z.g. deponentia, zoals *sequor* = gr. ἕπομαι. Het gevoel voor de mediale nuance is hier echter volkomen verloren gegaan en de betekenis wordt als zuiver actief ervaren.

§ 167. Het gebruik van het passivum is in het latijn zeer verbreid en wel in tweeërlei vorm:

1. Het persoonlijk gebruik, dat wij als normaal voelen, en waarbij een persoonlijk subject gegeven is, terwijl de agens door *a(b)* + abl. tot uitdrukking gebracht kan worden. Dit gebruik komt uitsluitend voor bij transitieve verba, in gevallen dus waarin het verbum in het activum met een accusativus wordt geconstrueerd. Het is het type: *puer laudatur a patre* „de jongen wordt door zijn vader geprezen". Deze gebruikswijze van het passivum staat dicht bij die van het medium, b.v. *vehor* „ik laat mij rijden" of „ik word gereden", naast *veho* „ik rijd" „beweeg voort".

2. Het onpersoonlijk gebruik, waarbij in tegenstelling tot het vorige de agens van de handeling niet wordt genoemd. Plautus heeft tal van uitdrukkingen van het type *bibitur* „men drinkt", *estur* „men eet", *facile nubitur* „men trouwt makkelijk", *caletur* „het is warm". Vergilius zegt *itur in antiquam silvam* „men gaat een oud woud binnen"; „verboden toegang" wordt op een inscriptie tot uitdrukking gebracht door: *privatum; precario adeitur*. Het gebruik van dit onpersoonlijk passivum, dat ook in andere talen voorkomt, is in het latijn en vooral in het oudlatijn (evenals in de overige italische talen) zeer verbreid, zodat het niet uitgesloten is, dat hierin de origine van het latijnse passivum gezocht moet worden.

Deponentia

§ 168. Deze aanduiding, d.w.z. „werkwoorden, die, hoewel actief in betekenis, hun actieve vorm hebben afgelegd" is een ongelukkige, door de latijnse grammatici gegeven benaming van verba die op grond van hun betekenis vroeger uitsluitend mediaal gebruikt werden, zonder dat een actieve gebruikswijze daarnaast stond; zo b.v. *vescor* „ik voed mij" „ik eet". Op de duur is echter de mediale nuance in het gebruik dezer vormen volkomen op de achtergrond geraakt en werd hun betekenis zuiver actief gevoeld: „ik meen" kan worden uitgedrukt door *puto* maar ook door *reor* of *arbitror*; „ik vrees" door *timeo* maar ook door *vereor* etc. Vandaar dat de categorie der deponentia in het latijn zeer zwak staat en van begin af aan de neiging ver-

toont om samen te vallen met het activum, zodat overgangen van de ene categorie in de andere, met name in de omgangstaal, geen zeldzaamheid zijn. Zo is *contemplor* „ik beschouw" de gewone vorm, Plautus heeft echter ook *contemplo*; anderzijds is *adiūto* „ik kom te hulp" normaal, maar Pacuvius heeft daarnaast *adiūtor*. De omgangstaal vertoont in het algemeen de tendentie de deponentia uit te schakelen, daar zij te weinig eigens hebben, om zich als levende categorie te kunnen handhaven. Dit wordt ook in de hand gewerkt, doordat activum en deponens verschillende vormen gemeenschappelijk hebben en wel het participium praesentis en futuri en het gerundium en gerundivum; van *sequor* en *lego* vinden we zonder uiterlijk onderscheid naast elkaar: *sequēns* en *legēns*, *secūtūrus* en *lēctūrus*, *sequendī* en *legendī*, *sequendus* en *legendus*; en de betekenis is bij beide groepen gewoon actief „volgend" en „lezend" etc. De ontwikkeling loopt hierop uit, dat de omgangstaal het gevoel voor de deponentia totaal kwijtraakt, zodat zij in de latere perioden van het latijn alleen nog voortleven in litteraire en wetenschappelijke kringen. Een schrijver als Tertullianus schept nog nieuwe deponentia als *coniectārī* „vermoeden", *rememorārī* „vermelden", *lacrimārī* „wenen", maar daartegenover worden ook door hem oude deponentia als passiva gebruikt: *cavillārī* „geplaagd worden", *cōnfitērī* „beleden worden", *remūnerārī* „beloond worden". In de romaanse talen hebben de deponentia dan ook geen voortzetting gevonden.

Thematische en athematische flexie

§ 169. De indo-europese verbale flexie gaat uit van de tegenstelling tussen thematische en athematische flexie. Wanneer de persoonsuitgangen onmiddellijk achter de wortel, of ook wanneer deze onmiddellijk achter de verbaal-, tempus- of modus-stam worden gevoegd, spreekt men van athematische vormingen. Zo b.v. in het gr. εἶ-μι ἴ-τε (wt. *ei/i*), δί-δω-μι δί-δο-τε (praesens-st. *di-dō-/di-dŏ-*), θείη-ν θεῖ-τε (optatief-st. van de aor. *the-iē-/the-i-*). In het latijn *fer-s fer-te* (wt. *fer*), *erā-s erā-tis* (imperfectum-st. *erā-*), *siē-s sī-tis* (conjunctief-optatief-st. *siē-/sī-*). Wanneer daarentegen de persoonsuitgangen achter verbaalstammen worden gevoegd die met *-e/o-* (resp. in

het lat. *-i/u-*), de z.g. themavocaal, zijn gevormd, spreekt men van thematische flexie; de 1. pers. sing. eindigt dan steeds op -ō: λέγ-ω λέγ-ο-μεν λέγ-ε-τε, in het latijn *leg*-ō̆ *legimus* (met *i* uit *o*) *leg-i-te* (met *i* uit *e*) *leg-u-nt* (met *u* uit *o*). Tot deze groep horen in het latijn vooral de werkwoorden, die in de derde conjugatie hun plaats hebben gevonden.

§ 170. De tegenstelling tussen thematische en athematische flexie, die voor het indo-europese flexie-systeem fundamenteel was, heeft voor de opbouw van het systeem der latijnse verbaalflexie geen betekenis meer. Thematische en athematische flexie gaan hier door elkaar, zonder dat de tegenstelling tussen beide nog als zodanig wordt gevoeld. Zo is *laudo* uit **laudā-jo* thematisch, maar van dezelfde ind. praes. zijn de andere vormen als *laudā-s laudā-tis* etc. athematisch. Ditzelfde geldt ook voor de opbouw van de ind. praes. der derde en vierde conjugatie. Anderzijds zijn *es-t es-tis, fer-s fer-t fer-tis, vol-t vol-tis* etc. athematisch, waartegenover *sum su-mus su-nt, vol-o vol-u-mus vol-u-nt, fer-o fer-i-mus fer-u-nt* op dezelfde wijze gevormd zijn als de thematische verba.

De voornaamste resten van de athematische flexie leven in het latijn voort in de vervoeging der z.g. onregelmatige werkwoorden: *eo do sum edo fero volo fio*, die dan ook daarom als „onregelmatig" worden gevoeld, omdat ze voor een deel de eigenaardigheden der oude athematische flexie vertonen. Maar ook bij deze kleine groep zijn de 1. pers. sing. en plur. en de 3. pers. plur. van de ind. praes. vrijwel in alle gevallen op de wijze der thematische flexie gevormd.

De conjugaties

§ 171. Van meer belang dan de tegenstelling tussen thematische en athematische flexie is voor de opbouw van het latijnse verbaalsysteem in de historische periode de indeling in vier conjugaties. Deze indeling in conjugaties – aanvankelijk drie (Varro) en wel naar gelang de 2. pers. sing. praes. ind. gekenmerkt werd door ā ē of ĭ̆; later (in de keizertijd) vier, toen men ging onderscheiden tussen ĭ en ī: *capĭs* naast *fīnis* – stamt van de latijnse grammatici en schijnt door het taalgevoel te worden gedekt. Zij past overigens niet alleen op het latijn, maar ook op

de andere italische talen (oscisch en umbrisch) en is dan ook wel oer-italisch. We onderscheiden dus:

1. Een groep van verba die in de meeste vormen van het infectum gekenmerkt wordt door een ā.
2. Een groep die gekenmerkt wordt door ē.
3. Een groep die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van de oorspronkelijke themavocaal *e/o*, waarmede in de bestaande vormen als regel *i/u* correspondeert.
4. Een groep die gekenmerkt wordt door ī.

§ 172. Deze indeling past alleen op de vormen van het infectum-, niet op die van het perfectum-systeem. In overeenstemming met de toestand in het indo-europees is de vorming van de perfectum-stam onafhankelijk van die van de praesensstam. Vandaar dan ook, dat dezelfde perfectum-typen in verschillende conjugaties voorkomen. Zo komen b.v. de perfecta op *-vī* voor in alle vier de conjugaties: *amāvī implēvī crēvī audīvī*. De perfecta op *-sī* in de 2. 3. en 4. conj.: *auxī dīxī sēnsī*. De participia op *-itus* in de 1. 2. en 3. conj.: *domitus monitus gemitus*.

Hiernaast ontwikkelt zich echter bij de jongere, afgeleide verba een „regelmatig" perfectum-type naar het paradigma: *-āre -āvī -ātus* en *-īre -īvī -ītus*. Door de frequentie van deze jonge afleidingen werd dit type als „regelmatig "gevoeld, terwijl de oorspronkelijke toestand, zoals we die het meest nog aantreffen bij de verba van de 3. conj. (en bij een deel van die der 2. conj.) als „onregelmatig" werd ervaren.

Verbum finitum en verbum infinitum

§ 173. Men verdeelt de verbaalvormen in finiete en infiniete vormen. De finiete vormen zijn de belangrijkste. Zij worden gekenmerkt door de aanwezigheid van de persoonsuitgangen en zij omvatten de indicativi, de conjunctivi en de imperativi. De infiniete vormen hebben geen persoonsuitgangen. Zij staan, wat hun vorming en gedeeltelijk ook wat hun gebruik betreft, dichter bij de nomina. Het zijn: 1. De verbaal-substantiva: infinitivi, gerundium, supinum I en II. Het gerundium en het supinum zijn een soort casus-vormen van de infinitivus praesentis. 2. De verbaal-adjectiva: participium en gerundivum.

DE AFZONDERLIJKE PERSOONSUITGANGEN

§ 174. In het latijn worden de persoonsuitgangen niet tevens gebruikt tot aanduiding van de tijd. Deze wordt tot uitdrukking gebracht door de verbaal-stam: *laudā-s* „ik prijs" *laudā-bā-s* „ik prees". In het indo-europees daarentegen dienden de persoonsuitgangen ook mede tot uitdrukking van de tijd, terwijl de verbaal-stam, afgezien van de facultatieve toevoeging van het augment, in de vormen voor heden en verleden gelijk bleef. Zo b.v. nog in het grieks: φέρ-ω naast ἔ-φερ-ο-ν; φερ-ό-μαι naast ἐ-φερ-ό-μην. Het indo-europees kende zodoende, zowel voor het activum als voor het medium, twee series van uitgangen: de primaire uitgangen in de ind. van het praes. en misschien in de conj. (de ind. van het perf. had afzonderlijke uitgangen), en de secundaire uitgangen in de ind. der z.g. historische tijden: imperf., aor. en plusquamperf., in de optativus en misschien in de conjunctivus. Zo was in de 3. pers. sing. act. de primaire uitgang *-ti*, de secundaire *-t* etc. Zoals reeds eerder werd vermeld, speelt deze tegenstelling tussen primaire en secundaire uitgangen voor het latijn geen rol meer. De facto gaan echter ook in het latijn de bestaande uitgangen gedeeltelijk op oorspronkelijk primaire, gedeeltelijk op oorspronkelijk secundaire uitgangen terug.

Hier volgen nu de uitgangen eerst voor het activum, vervolgens voor het passivum. De uitgangen van de ind. perf. act. en die van de verschillende imperativi zullen afzonderlijk worden behandeld.

Activum

§ 175. 1. sing. -ō in de ind. praes., ind. fut. op *-bo* en *-so*, ind. fut. exact. op *-ero*: *lego amābo faxo* (ook *ero*) *lēgero*. Reeds vroeg is -ō verkort tot -ŏ, aanvankelijk in jambische woorden (Plt. heeft *sciŏ* naast *intellegō*), vervolgens ten gevolge van analogische uitbreiding en onder invloed van de zwakke positie der slotsyllaben ook in niet-jambische woorden. In de keizertijd is *-o* meestal kort, hoewel de lange uitspraak nog niet geheel is verdwenen (I § 18, 7).

-m staat in de ind. imperf. en plqpf. en in alle conjunctivi: *legēbam amāveram dīcam amārem monuissem audīverim*. *-m* is de

oude secundaire uitgang (cf. gr. ἔλεγον εἴην etc.), maar wordt in het lat. niet meer als zodanig gevoeld.

2. sing. *-s* in alle vormen: *legis amās audiēbās dīcēs velīs siēs.*

3. sing. *-t* in alle vormen: *est legit dīcēbat amābit velit siet.* *-t* is ontstaan uit de oude primaire uitgang *-ti* als gevolg van de tendentie van het lat. tot syncope van korte vocalen in eindsyllaben (I § 110). Daarnaast vertoont het lat. nog een enkel spoor van de secundaire uitgang *-t*, die dan, evenals dat het geval was in het oscisch en umbrisch, gesproken werd als *-d* (in het umbr. wordt de uitspraak van deze *-d* in eindpositie verwaarloosd): *esed* = *esset* op de Forum-inscr., *sied* op de Duenos-inscr.; zo ook in de ind. perf. *fhefhaked* op de Manios-inscr. uit Praeneste, *feced* op de Duenos-inscr. en CIL I² 2437. Cf. osc. *fakiiad* = *faciat*, *kumbened* = *convēnit etc.* Sinds de 2de eeuw bieden de lat. inscr. echter steeds *-t;* zo b.v. in het S.C. Bacch. *velet* = *vellet*, *eset* = *esset*. Dit wijst dus op een samenvallen van de primaire en secundaire uitgangen, waar immers het onderscheid voor het lat. verbaalsysteem niet meer van belang was.

Op latere inscr. vinden we vormen als *sied rogad* e.a. We hebben hierbij echter te doen met de in het latere lat. gebruikelijke verwisseling van *-d* en *-t* in eindpositie (I § 56). Anderzijds valt in de vulgair-lat. inscr. *-t* vaak weg; zo in Pompei *amà peria valia* (I § 56).

1. plur. *-mus* in alle vormen zonder onderscheid. *-mus* < < **-mos* volgens I § 109, 4c.

2. plur. *-tis* in alle vormen, < **-tes* (I § 109, 2b) < *-te* + *s*. *-te* is de oude normale uitgang van 2. plur. In het lat. is hij in deze vorm regelmatig in gebruik bij de imperativus: *leg-i-te*. In de indicativus werd *-s*, het kenmerk van de 2. pers. sing., toegevoegd, om op deze wijze de vorm ten opzichte van de imperativus te differentiëren volgens het schema *lege* : *legite* (imper.) = *legis* : *legitis* (indic.).

3. plur. *-nt* in alle vormen, < **-nti* met wegvallen van de slot-*i* volgens I §§ 109, 1 en 110. Misschien hebben we *-nti* nog in de vorm *tremonti* = „tremunt" in een regel van het Carmen Saliare, waarvan de lezing en de interpretatie overigens niet geheel zeker zijn (Terentius Scaurus VII 28, 11-12, K). *-u-nt* < < *-o-nt* volgens I § 109, 4b.

§ 176. In het oud-lat. treft men een beperkt aantal vormen aan op *-nunt*. De meest verbreide hieronder is *danunt* (Naevius, Plautus, Caecilius en op een inscr. van ± 150 v. Chr. in CIL I² 1531); verder *explenunt* (Paul.-Fest.), *prodinunt redinunt* (Enn.), *nequinont* (Liv. Andr.), *obinunt* (Paul.-Fest.) – deze alle bij *īre* –; dan *solinunt* = „solent", *ferinunt* = „feriunt" (Paul.-Fest. cf. L. p. 70); en ten slotte het pass. *inserinuntur* (Liv. Andr. cf. Paul.-Fest. L. p. 482, 27). In het klassieke lat. leven deze vormen niet meer voort. Voor de verklaring moeten we wel uitgaan van *danunt*, dat wellicht ontstond, doordat het eenlettergrepige *dant* in aansluiting bij *da-mus da-tis* tot tweelettergrepig *da-nunt* werd omgevormd. Voor het taalgevoel was de afwisseling van vormen met en zonder *-n-* (*da-mus da-tis da-n-unt*) niet al te vreemd, daar de *n* vaker als suffix en infix optreedt, cf. *cer-n-o* naast *crē-vī*, *li-n-o* naast *lē-vī*, *fra-n-g-o* naast *frēgī* etc. Naar analogie van *danunt* moeten dan de andere vormen zijn ontstaan.

Passivum

§ 177. Het meest opvallend zijn de *r*-vormen in de 1. en 3. pers. sing. en plur. Geheel overeenkomstige vormen komen voor in de andere italische talen en in het celtisch. Hiernaast worden ook soms *r*-uitgangen aangetroffen in enkele van de overige i.e. talen met name in het tochaars en het phrygisch. Het osc.-umbr. en het oud-iers kennen onpersoonlijk gebruikte vormen, die *-r* zonder meer als uitgang hebben; zo b.v. umbr. *ferar* = lat. *feratur* „men drage". Misschien was *-r* aanvankelijk het kenmerk van het onpersoonlijk passivum en heeft het zich van hieruit tegelijk met de uitbouw van het onpersoonlijk tot het persoonlijk passivum ook in de andere personen (behalve in 2. sing. en plur.) doorgezet.

§ 178. 1. sing. *-r* wordt hier achter -ō van het act. gevoegd, waarbij naar de normale regel -ō voor *-r* wordt verkort (I § 18, 3). Bij de vormen op *-m*, zoals *legam*, komt *-r* in plaats van *-m*, dus *legar* etc.

2. sing. *-re* en *-ris*. *-re* is wel – met overgang van intervocalische *-s-* tot *-r-* (I § 47) en verder van *-o* tot *-e* in eindpositie (waarvan in het lat. overigens geen andere voorbeelden zijn

aan te halen) – te vergelijken met de griekse secundaire mediale uitgang -σο. In ieder geval is *-re* ouder dan *-ris*, dat bij Plautus slechts negen maal en bij Terentius in het geheel niet voorkomt. *-ris* ontstond waarschijnlijk ten gevolge van de behoefte aan duidelijkheid; *legere* was immers behalve 2. sing ind. pass. tevens ook 2. sing. imper. pass. (en bovendien nog inf. praes. act.); tegenover de verhouding imper. act. *lege* naast ind. act. *legis* trad nu ook in het pass. de verhouding imper. *legere* naast ind. *legeris* (voor *i* < *e* cf. I § 109, 2b). De vormen op *-re* en *-ris* bleven in de klassieke en in de post-klassieke periode beide in gebruik. De eerste kregen echter een archaïsche nuance. Een verdere differentiatie is op te merken bij Cicero. In de ind. praes. gebruikt hij bij voorkeur *legeris*, om verwarring met imper. praes. en inf. act. *legere* te voorkomen; in de conj. praes., in de ind. en conj. imperf. en in de ind. fut., waar verwarring uitgesloten is, worden echter bij voorkeur de vormen op *-re* gebruikt: *legāre legēbāre legerēre legēre* etc.

Het oud-lat. biedt, vrijwel uitsluitend op inscr., enkele vormen op *-rus*: *spatiarus* (CIL I² 1732), *utarus* (1702), *figarus* (IV 2082), *patiarus* (VI 10736), *experirus* (Cato, agr. 157, 8). *-rus* < -**ro-s* < -**so-s* (I § 109, 4c) moet wel een oude vorm van deze uitgang vertegenwoordigen en wijst in de richting van gr. -σο.

3. sing. *-tur* uit de mediale secundaire uitgang **-to* + *r*; cf. gr. -το; *-tor* vinden we nog in *nancitor* = „nanciscitur" bij Festus (cf. L. p. 166 en 167) (cf. I § 109, 4).

1. plur. *-mur* < **-mo* + *r*, zoals in act. *-mus* < **-mo* + *s*.

2. plur. *-minī*. Deze uitgang valt buiten het schema der gewone verbaaluitgangen en is ontleend aan de nominale flexie. Hij is te vergelijken hetzij met de griekse infinitivus op -μεναι, hetzij met het participium op -μενος.

3. plur. *-ntur* uit de mediale secundaire uitgang **-nto* + *r*; cf. gr. -ντο.

PERFECTUM

§ 179. De indicativus van het perfectum wordt in het latijn gekenmerkt door een eigen serie van uitgangen, die slechts zeer ten dele met de normale, boven besproken persoonsuitgangen vergeleken kunnen worden. Het gaat hier niet om een speciale

eigenaardigheid van het latijn, want ook in het indo-europees werd de indicativus van het perfectum door afzonderlijke uitgangen gekenmerkt, zoals een vergelijking met het grieks reeds kan leren. Opmerking verdient hierbij, dat ondanks de grote verscheidenheid in stamvorming bij het latijnse perfectum de uitgangen in alle gevallen dezelfde zijn.

Het element *-is-*

§ 180. Vóór verschillende uitgangen van de ind. perf. wordt een element *-is-* aangetroffen, dat met de gewone overgang van *-s-* in *-r-* en vervolgens van *-i-* in *-e-* (I §§ 47 en 115, 4) vóór vocalen de vorm *-er-* krijgt. Zo *-is-tī -is-tis -er-unt* < **-is-ont*. Hoewel niet alle bijzonderheden vaststaan, is het toch wel duidelijk, dat we hier met een aoristisch element te doen hebben. Behalve in de ind. treedt dit element als kenmerk van de perfectum-flexie ook in alle andere vormen op. Zo *lēg-er-am lēg-er-o lēg-er-im lēg-is-sem lēg-is-se* etc.

De uitgangen

§ 181. 1. sing. *-ī*: *pepulī lēgī dīxī*. De -ī is niet oorspronkelijk (in dat geval zou in vormen als *pepulī tetulī* de *l* palataal geweest zijn en zouden we **pepilī* **tetilī* verwacht hebben volgens I § 115, 2), maar zij berust op een oude mediale uitgang *-ai*. Dat het perf. act. een mediale uitgang vertoont, hoeft niet te verwonderen, wanneer we bedenken, dat de oorspronkelijke betekenis van het perf. niet zozeer wijst op de handeling als wel op de toestand, die als een gevolg van de handeling wordt voorgesteld; vandaar dat de intransitieve of mediale nuance in deze vormen van het begin af aan gegeven is.

Het oud-lat. heeft vaker *-ei* in plaats van -ī: *petiei* (CIL I² 15), *fecei poseivei* (638) e.a. Voor de geschiedenis van de uitgang zijn deze vormen echter niet van belang, daar ze aangetroffen worden in inscr., die in hun orthografie regelmatig ī en *ei* verwisselen.

2. sing. *-is-tī*: *nōv-is-tī dīx-is-tī*. De uitgang is samengesteld uit het element *-is-* en uit *-tī-*, dat ook als *-tei* geschreven en gesproken is: *gesistei* (CIL I² 10) en dat wel teruggaat op oorspronkelijk **-tai*; op zijn beurt moeten we dit waarschijnlijk

zien als een omvorming van de i.e. uitgang *-tha* (cf. gr. οἶσ-θα) naar *-ai* van de 1. sing.

Het element *-is-* kan door haplologie verdwijnen in vormen van *s*-perfecta, waarin de klankgroep *-sis-* verschijnt; b.v. *mīstī* : *mīsistī*, *clausti* : *clausistī*, *dīxtī* : *dīxistī* (I § 97). Door contractie na uitval van *-v-* ontstaan korte vormen als *laudāstī* *nōstī* naast *laudāvistī* *nōvistī* (§§ I 33 en 126, 2c).

3. sing. *-it* : *meminit fēcit*. Het oud-lat. kent vormen op *-ed* : *fhefhaked* op de Manios-inscr. van Praeneste en *feced* op de Duenos-inscr. De *e* is wel kort evenals in de oscische vormen *deded* = „dedit" en *dadikatted* = „dēdicāvit". De *-d* vertegenwoordigt de oorspronkelijk secundaire uitgang. In het latijn werd echter op de duur de primaire uitgang *-t* algemeen doorgevoerd, terwijl volgens het normale klankproces de *e* van de eindsyllabe overging in *i* (I § 109, 2b).

Op inscr. vinden we vormen met ī (geschr. *ei*): *posedeit* (CIL I² 584, 28), *fuveit* (1297). Zo ook bij Plautus *vendidīt* (Capt. 9), *ēmīt* (ibid. 34), *vīxīt* (Pseud. 311). De lange quantiteit is in deze gevallen wel overgenomen uit de 1. sing. op -ī, maar kan zich tegenover het normale *-ĭt* niet handhaven. Gevallen van *-īt* in de dactylische poëzie zoals *dēspexīt* (Catull. 64, 20), *ēnituīt* (Verg. Georg. II 211) moeten verklaard worden door metrische rekking.

1. plur. *-(i)-mus* : *lēgimus amāvimus*. De normale uitgang *-mus* (cf. § 175) wordt door middel van *-i-* met de perf.-stam verbonden. Deze *i* berust wel op *a* en vindt haar uitgangspunt in vormen als *dedimus* < **de-da-mos*, *stetimus* < **ste-sta-mos*, waar de *a* een bestanddeel van de stam vormde. Van hieruit is de *i* door analogische uitbreiding algemeen geworden in alle perf. vormen.

2. plur. *-is-tis* : *lēg-is-tis monu-is-tis*. Deze vormen bevatten weer het element *-is-* + de gewone uitgang *-tis* van de 2. plur. (cf. § 175). Voor de korte vormen als *accestis* : *accessistis*, *amāstis* : *amāvistis* etc. cf. de opmerking bij 2. sing.

3. plur. *-ēre* en *-ĕ̄runt* : *cēpēre* en *cēpĕ̄runt*, *laudāvēre* en *laudāvĕ̄runt*. *-ēre* is oud en wordt gekenmerkt door de *r*, die ook in andere i.e. talen en met name in het indo-iraans, het tochaars en het celtisch in overeenkomstige positie in de 3. plur. voor-

komt. Hiernaast wordt *-ĕrunt* < **-is-ont* eveneens van het begin af aan aangetroffen. Bij Plautus staat het vaak aan het einde der verzen, waar het een geschikte jambe leverde. De inscr. bieden verder nog *dedrot* (CIL I² 378) en *dedro* (379), die berusten op *dedĕront* = „dederunt". Ook de korte vormen *nōrunt laudārunt* etc. wijzen op *nōvĕrunt laudāvĕrunt* met ĕ (I § 126, 2c). En ten slotte leven de vormen op *-ĕrunt* voort in de rom. talen. We kunnen dus aannemen, dat zij steeds in gebruik zijn gebleven. *-ērunt* is wel een contaminatie van *-ēre* en *-ĕrunt*. Het is oud, want het is reeds bij Plautus de meest gebruikelijke vorm. De dactylische dichters gebruiken *-ērunt* veel, omdat vormen als *dīxĕrunt* niet in hun vers passen. Op de duur krijgt *-ēre* een archaïsche kleur. Uit de grotere inscr. verdwijnt het sinds ca. 150 v. Chr. Cicero geeft de voorkeur aan *-ĕ̄runt*, blijkens Or. 47, 157: *nec vero reprehenderim „scripsere alii rem" et „scripserunt" esse verius censeo* „hoewel ik geen bezwaar zou willen maken tegen *scripsere alii rem*, meen ik toch, dat *scripserunt* juister is". De vormen op *-ēre* worden nu typische bestanddelen van de dichtertaal, waar ze als archaïsmen op hun plaats zijn.

Imperativus

§ 182. De uitgangen van de imperatief-vormen staan apart, omdat zij grotendeels van geheel andere aard en oorsprong zijn dan de overige persoonsuitgangen. Zij stammen voor een deel uit de nominale flexie en van deze oorsprong vertonen zij ook in hun gebruik nog de sporen. Anderzijds demonstreren zij echter de tendentie, om zich steeds meer in het gewone schema der verbaal-flexie te voegen.

Het latijn kent een imperativus praesens en een z.g. imperativus futuri. Deze tegenstelling berust op het naast elkaar bestaan van twee vormen in de 2. pers. sing. en plur. van de imper.: *lege* naast *legitō* en *legite* naast *legitōte*. Een imperativus perfecti kent het latijn niet. Varro (L.L. IX 101) merkte in dit verband reeds op: *perfectum enim imperat nemo* „voor wat eenmaal voltooid is geeft men immers geen bevel". De enige vorm die voorkomt en die van oudsher is overgeleverd, is *mementō* bij *meminī* (cf. gr. μεμάτω). De betekenis van deze vorm is echter helemaal praesentisch.

Activum

Praesens:

§ 183. 2. sing. *lege laudā monē audī cape*. Een uitgang is hier niet aanwezig. De vormen bestaan eenvoudig uit de praesensstam, respectievelijk de wortel in enkele gevallen als *es* „wees", *fer* „draag", die uit de athematische flexie stammen. De vormen van het type *cape* zijn ontstaan uit **capi*, zoals *mare* uit **mari* (I § 109, 1).

2. plur. *-te: legite laudāte monēte audīte capite*. *-te* wordt gevoegd achter de stam, of, wat op hetzelfde neerkomt, achter de 2. sing. imper. *legite* ontstond volgens de normale klankovergang uit **leg-e-te* (I § 115, 1).

Futurum:

§ 184. 2. en 3. sing. *-tō: legitō laudātō monētō audītō capitō*. Formeel hebben deze vormen met de futurum-stam niets te maken. Het element *-tō* is eigenlijk een partikel „dan", die achter de verbaalstam of achter de wortel werd gevoegd; de oorspronkelijke vorm ervan is *-tōd* en dit wijst op de abl. sing. van de pronominaalstam *to-*, die deictische functie heeft. Vormen op *-tōd* vinden we nog in het oud-lat. Zo op de Duenosinscr. *statod* en op de inscr. van Spoleto *datod, licetod, violatod, suntod* (CIL I² 366).

De vormen op *-tō* worden zowel voor de 2. als voor de 3. sing. gebruikt, aanvankelijk zelfs ook bij de deponentia (cf. § 186). Dit behoeft ons niet te verwonderen, daar *-tō* immers geen persoonsuitgang in de eigenlijke zin is, en dus ook niet oorspronkelijk op dezelfde wijze als de andere persoonsuitgangen persoon en genus bepaalt.

2. plur. *-tōte: legitōte* etc. Gevormd door toevoeging van *-te* aan de 2. pers. sing. Naar *lege* : *legite* ontstond overeenkomstig *legitō* : *legitōte*.

3. plur. *-ntō: leguntō laudantō* etc. Naar de 2. en 3. sing. op *-tō* is ook gevormd de 3. plur. op *-ntō* volgens het schema: *sunt* : *suntō* naast *est* : *estō*, of *agunt* : *aguntō* naast *agit* : *agitō*.

Passivum

§ 185. De imperativus passivi wordt praktisch alleen gebruikt bij de deponentia.

Praesens:

2. sing. *-re: sequere hortāre* etc. Dit is niet anders dan de 2. sing. ind. praes. Naderhand is er een differentiatie opgetreden door de invoering van *-ris* voor de ind. en de conj. (cf. § 178).

2. plur. *-minī: sequiminī hortāminī* etc. De vorm is dezelfde als in de 2. plur. van de ind. De imper. moet ongetwijfeld vergeleken worden met de griekse infin. op -μεναι.

Futurum:

§ 186. 2. en 3. sing. *-tor: sequitor hortātor* etc. De uitgang is samengesteld uit *-tō* van het act. + *-r* van het pass. Van ouds waren de vormen op *-tō(d)* ook bij de deponentia in gebruik. Zo bij Cato en in inscr.: *obsequito utito utunto*. Bij Cicero nog in wetsformules: *tuento patiunto*. Dat de *-r* aanvankelijk ontbreekt, is niet vreemd, daar *-tō(d)* immers geen eigenlijke persoonsuitgang is. De toevoeging van *-r* wijst erop, dat deze vormen in het normale flexie-schema werden ingeschakeld.

3. plur. *-ntor: sequuntor hortantor* etc.

Naast deze gebruikelijke vormen komen in de periode van de republiek vormen voor op *-minō*, die betrekking hebben op de 2. en 3. pers. sing.: *antestamino* (Leg. XII tab. 1, 1), *progredimino* (Plt. Pseud. 859), *fruimino* (CIL I² 584, 32) en enkele andere. De vormen zijn wel ontstaan door contaminatie van *fruiminī* en *fruitō* etc., misschien onder invloed van de verhouding *agite* : *agitō*.

DE VORMEN VAN HET INFECTUM-SYSTEEM

DE VIER CONJUGATIES OF PRAESENSKLASSEN

§ 187. Iedere conjugatie bevat, als een van ouds overgeleverd bestanddeel, een aantal primaire of wortelverba, en daarnaast een groep jonge, secundaire of afgeleide verba. De laatste worden van bestaande stammen, hetzij nominaalst. hetzij verbaalst., gevormd. Voor de verhouding tussen praesens-stam en perfectum-stam (waarbij zich tot op zekere hoogte de stam van het part. perf. pass. aansluit) vinden we bij de primaire verba het zuiverst de oorspronkelijke toestand terug, in zoverre als bij hen deze stamvormingen betrekkelijk zelfstandig ten opzichte van elkaar staan, m.a.w. de z.g. „onregelmatigheid" van de „stamtijden" bij de primaire verba geeft de oorspronkelijke situatie weer; zo *lego lēgī lēctus, lavo lāvī lautus* < **lavitus, video vīdī vīsus, sto stetī status, vincio vinxī vinctus*. De secundaire of afgeleide verba daarentegen richten zich naar een „regelmatig" paradigma en vormen zodoende een duidelijk schema vooral in de 1. en 4. conj.: *-o -āvī -ātus, -io -īvī -ītus*. Deze groep komt hierdoor tegemoet aan het streven naar duidelijkheid en is ten gevolge daarvan in sterke mate produktief. Zij breidt zich uit, doordat zij een groot aantal nieuwvormingen naar zich toe trekt en daarnaast de oude „onregelmatige" vormingen gedeeltelijk terugdringt en door jonge „regelmatige" vervangt.

De primaire verba zijn het talrijkst in de 3. conj., die dan ook het stempel der onregelmatigheid draagt. De 1. conj. anderzijds bevat het grootst aantal secundaire verba; zij bergt de voornaamste nieuwvormingen en trekt op de duur in het algemeen de meeste verba, ook uit de andere conjugaties, naar zich toe. De 2. en 4. conj. hebben ook beide hun groepen van afgeleide verba, maar deze zijn hier aanmerkelijk minder talrijk dan in de eerste.

EERSTE CONJUGATIE

Primaire verba

§ 188. Deze gaan ofwel terug op éénlettergrepige wortels, die op -ā eindigen: *flā-re* „blazen" cf. *flā-brum, fā-rī* „zeggen"

cf. *fā-bula, stā-re* „staan" cf. *ob-stā-culum* en met klankwisseling *stă-tus;* ofwel op tweelettergrepige bases op -ā, zoals *arā-re* „ploegen" cf. *arā-trum, lavā-re* „wassen" cf. *lavā-crum;* verder *domā-re vetā-re crepā-re* etc.

Secundaire verba

§ 189. De hoofdgroep hieronder vormen de denominativa afgeleid door middel van het suffix *-jo-* van ā-st. volgens het type *cūro* < **cūrā-jō* bij *cūra*. De groep is zeer omvangrijk; cf. *corōnāre : corōna, fugāre : fuga, multāre : multa* etc. Door analogische uitbreiding werden op dezelfde wijze echter ook verba op *-āre* gevormd van alle mogelijke andere nominaalst., zo van *o*-st.: *dōnāre : dōnum, aequāre : aequus;* van consonantst.: *laudāre : laus -dis, memorāre : memor;* van *i*-st.: *breviāre : brevis, levāre : levis;* van *u*-st.: *aestuāre : aestus, gustāre : gustus;* van ē-st.: *glaciāre : glaciēs*.

§ 190. Het opdringen der 1. conj. blijkt duidelijk uit het naast elkaar bestaan van primaire verba op *-ere* van de 3. conj. en secundaire verba op *-āre* van de eerste. Meestal zijn in deze gevallen de verba op *-āre* composita naast de simplicia op *-ere: aspernārī : spernere, compellāre : pellere, cōnsternāre : sternere, occupāre : capere, suspicārī : specere;* ook met klankwisseling van de wortelvocaal: *dicāre : dīcere, ēducāre : dūcere, labāre : lābī, cēlāre : occulere*.

§ 191. Een zeer produktieve groep vormen de iterativa of frequentativa en intensiva op *-tāre (-sāre)* en *-itāre*. Zij zijn oorspronkelijk gevormd van part. perf. pass. op *-tus (-sus);* zo *cantāre : cantum* bij *canere, cessāre : cessum* bij *cēdere;* cf. verder *excitāre iactāre potāre pulsāre* etc. Vaak is het part. perf. pass., waarvan zij gevormd zijn, niet meer in gebruik, zoals bij *cūnctārī hortārī dēlectāre putāre temptāre*. De vormingen op *-itāre* breiden zich uit, ook tot die verba waarbij het part. perf. pass. op *-ātus* eindigde; zo *clāmitāre* ondanks *clāmātus, rogitāre vocitāre* etc. Naar dit schema ontstonden ook dubbel-iterativa zoals *ductitāre* naast *dūcere* en *ductāre;* eveneens *factitāre gestitāre tōnsitāre*. Ook treedt *-itāre* op bij verba der 3. conj., zoals in

agitāre ondanks *āctus*, *cōgitāre quaeritāre* etc. Zelfs in enkele gevallen bij adjectiva: *nōbilitāre dēbilitāre* bij *nōbilis dēbilis*. Men ziet hieruit, welk een sterke uitbreiding het procédé heeft ondergaan.

Door de regelmatigheid van het paradigma evenals door hun klankvolheid en expressiviteit waren deze vormingen vooral geliefd in de omgangstaal; zij vinden dan ook een grote verbreiding in het laat-latijn en leven op ruime schaal in de romaanse talen voort.

§ 192. Hiernaast zijn nog een aantal vormingen te onderscheiden met gecombineerde suffixen, zoals *-igāre* in *rēmigāre* bij *rēmex -igis*, *lītigāre* bij *lītēs agere*, en verder analogisch *gnārigāre* = „narrāre", *lēvigāre* „glad maken" en *levigāre* „licht maken", *fūmigāre* etc. Op *-icāre: vellicāre fodicāre rubicāre claudicāre praevāricārī* etc. Op *-ulāre* en *-illāre*, aanvankelijk meest afgeleid van deminutiva zoals *modulārī* bij *modulus*, *scintillāre* bij *scintilla;* verder *violāre ambulāre pullulāre*. Op *-ināre: dapināre agināre inquināre farcināre*. Op *-cinārī: latrōcinārī vāticinārī*. Op *-erāre* bij stammen van neutra op *-es-*, zoals *generāre* bij *genus -eris*, *temperāre* bij *tempus* met *temperī* „op tijd" (naast normaal *-oris*); maar dan ook zonder *-es*-neutra: *tolerāre recuperāre* e.a. Op *-issāre* en *-izāre*, omzettingen van gr. -ίζειν: *rhētorissāre moechissāre cymbalisāre:* het jongere *-izāre* vooral in christelijke vormingen: *agōnizārī anathēmizāre baptizāre evangelizāre scandalizāre* etc.

TWEEDE CONJUGATIE

§ 193. Deze conjugatie bevat aanmerkelijk minder werkwoorden dan de eerste. Vooral de secundaire verba zijn veel geringer in aantal. Over het geheel overheersen de werkwoorden met intransitieve betekenis. Dit laatste heeft een eigen stempel op deze conjugatie gedrukt.

Primaire verba

§ 194. Zij berusten op éénlettergrepige wortels, zoals *implē-re flē-re nē-re* „spinnen"; of op tweelettergrepige bases zoals *iacē-re*. Het intransitieve karakter dezer vormen uit zich duide-

lijk door het bestaan van paren als intrans. *iacēre* „liggen" en trans. *iacere* „werpen"; *candēre* „gloeien" naast *ac-cendere* „aansteken"; *pendēre* „hangen" naast *pendere* „ophangen"; *pavēre* „met schrik geslagen zijn" naast *pavīre* „slaan"; *placēre* „behagen" naast *placāre* „verzoenen". Andere intransitiva zijn *calēre carēre frīgēre patēre tacēre tepēre vigēre*. Herhaaldelijk staan naast deze intrans. verba op *-ēre* substantiva abstracta op *-or* en adjectiva op *-idus*, zoals b.v. *calēre : calor : calidus* (§ 11, 10a). Soms staat het intransitieve en het transitieve gebruik van dezelfde woorden naast elkaar: *habēre* „hebben" en „houden" naast „zich (op)houden", „wonen"; *tenēre* „houden" en „zich houden".

Secundaire verba

§ 195. Er is een groep van denominativa die afgeleid worden hetzij van adjectiva hetzij van substantiva. De betekenis is ook hier weer intransitief; zo *albēre : albus*, *ārdēre : ār(i)dus*, *salvēre : salvus*, *nigrēre : niger*, *putrēre : puter;* van substantiva: *callēre* „eeltig zijn" : *callum* „eelt", *frondēre : frōns*, *lactēre : lac*, *sordēre : sordēs*.

§ 196. Hiernaast staat een groep van causativa en intensiva, die te kennen geven, dat de door de wortel aangeduide handelingsinhoud (op nadrukkelijke wijze) verwerkelijkt wordt. Het geldt hier een oude groep, die zich in het latijn niet meer verder heeft uitgebreid. Het vocalisme van de wortel wijkt af van dat van de overeenkomstige primaire verba en is als regel *o;* cf. de klankwisseling in gr. φορέω: φέρω en ons *drenken : drinken*. Zo vinden we in het lat. o.a. *docēre* naast *decet* (wt. *dek*), *monēre* naast *meminī* (wt. *men*), *nocēre* naast *nex necāre*. Verder met gedeeltelijk causatieve, gedeeltelijk intensieve betekenis: *mordēre movēre spondēre tondēre torquēre torrēre* „droog maken" cf. *terra* „het droge", „de aarde", *vovēre;* met ander dan *o*-vocalisme: *augēre cavēre suādēre terrēre*.

§ 197. Dat de 2. conj. voor het taalgevoel inderdaad door het stempel „intransitief" werd gekenmerkt, blijkt wel hieruit, dat de intransitiva bij voorkeur hun plaats in deze conjugatie zoeken. In het oud-lat. staan nog naast elkaar *fulgēre* en *fulgĕre*

„glanzen”, *fervēre* en *fervĕre* „gloeien”, *scatēre* en *scatĕre* „wemelen”. Op de duur blijven echter alleen de vormen op *-ēre* in gebruik. In de poëzie handhaven de vormen van de 3. conj. zich nog als archaïsmen, maar in proza moeten ze wijken voor die van de 2. conj. Quintilianus beschouwt de vormen op *-ĕre* als fout: *si quis antiquos secutus „fervere” brevi media syllaba dicat, deprendatur vitiose loqui* „indien iemand, in navolging der ouden, *fervere* met korte middensyllabe spreekt, dan merke men op, dat hij een foutieve uitspraak volgt” (Inst. I 6, 7). Anderzijds worden door middel van compositie met *facere* bij intransitiva van de 2. conj. transitiva gevormd. Zo naast *calēre* „warm zijn” *calefacere* „warm maken”. Men vergelijke verder *patefacere ol(e)facere* e.a.

DERDE CONJUGATIE

§ 198. In tegenstelling tot de ā- ē- en ī-verba nemen in de 3. conj. de primaire verba de belangrijkste plaats in, terwijl de secundaire verba slechts door een enkele jonge en produktieve groep worden vertegenwoordigd. Dit brengt dus mee, dat de 3. conj. wel de meest oorspronkelijke, maar anderzijds ook de meest „onregelmatige” en daardoor de minst produktieve is. Zij ondergaat in de historische periode geen belangrijke uitbreiding meer en is gedoemd in het groeiproces der taal op de achtergrond te raken.

Primaire verba

§ 199. We moeten een onderscheid maken tussen de grote groep op *-o : lego* en de kleine groep op *-io : facio*.

De groep op *-o :*

1. Het belangrijkste aandeel hebben de eenvoudige thematische verba, waarbij de praesens-stam niet door een bijzonder element wordt gekenmerkt en de themavocaal *-e/o-* dus zonder meer achter de wortel wordt gevoegd. De wortelvocaal kan lang of kort zijn, of uit een diftong bestaan. Het meest komen voor vormen met ĕ als wortelvocaal, vervolgens met ă: *clepo emo pendo tego cēdo rēpo mitto tingo* < **tengo dīco scrībo vīvo curro dūco ūtor colo loquor rōdo ago cado cano parco lābor rādo caedo laedo gluo nuo volvo* < *voluo* etc.

2. De praesens-st. eindigt op *-sco* (suffix *-sk-*). Het latijn heeft een aantal dezer vormingen overgehouden uit het indo-europees: *crēsco escit (g)nāscor (g)nōsco pāsco posco* < **pork-skō*, cf. *precor* en *procus* (I § 150, 2), *quiēsco suēsco vescor*. Ook *misceo* is op dezelfde wijze gevormd, doch is in de 2. conj. overgegaan. Oud lijken ook de deponentia op *-īscor : adipīscor nancīscor oblīvīscor proficīscor ulcīscor* e.a. In het latijn zelf is dit procédé echter ook vruchtbaar geworden voor de vorming van z.g. inchoativa (§ 201, 1).

3. De praesens-st. is gevormd met reduplicatie: *gi-gno* naast oud-lat. *geno*, *reddo* < **re-di-dō*, *sīdo* < **si-zd-ō* < **si-sd-ō* (wt. *sed*), *si-sto*. Ook wel *bi-bo*, cf. faliscisch *pi-pa-fo* = „bibam”; de reduplicatie is hier echter ook in het perf. *bibī* aanwezig.

4. De praesens-st. is gevormd met het suffix *-n- : cer-no* < < **kri-nō* cf. *crī-brum* „zeef”, *li-no* : *lēvī*, *si-no* : *sī-vī* met *pōno* < **po-sinō* cf. *po-situs* (I § 122, 2), *sper-no* : *sprē-vī*, *ster-no* : *strā-vī*, *con-tem-no* : *con-temptus*, *tollo* < **tol-nō* : *tulī*. Voor *danunt* cf. § 176.

5. De praesens-st. wordt gevormd met het infix *-n-*, dat in de wortel zelf vóór de eindconsonant wordt ingevoegd, b.v. *iu-n-g-o*, wt. *jeug/jug*, cf. gr. ἔζευξα, lat. *iugum*. Deze groep is vrij groot, maar heeft zich in het latijn niet meer verder uitgebreid: *findo* : *fīdī*, *frango* : *frēgī*, *fundo* : *fūdī*, *linquo* : *līquī*, *vinco* : *vīcī*, *rumpo* : *rūpī* (met *m* uit *n* vóór *p*, cf. I § 143, 3). De nasaal is vaak uit het praesens ook doorgedrongen in het perfectum: *fingo* : *finxī* : *fictus*, *pando* : *pandī* : *passus*, *pango* : *panxī* naast *pepigī* : *pactus*. Soms niet alleen in het perf., maar ook in het part. perf. pass.: *iu-n-go* : *iu-n-xī* : *iu-n-ctus*; verder *mando* : *mandī* : *mānsus*, *plango* : *planxī* : *planctus*, cf. *plāga* „slag”, *prehendo* : *prehendī* : *prehēnsus* e.a.

§ 200. De verba op *-io :*

Naast de primaire verba op *-o* staan die op *-io* van het type *facio facere*. Deze praesens-vorming komt alleen voor bij verba met korte stamsyllabe, indien deze op een consonant eindigt: *rapio capio apio* (*apere* bij Paulus-Festus) *cupio specio facio iacio lacio* (alleen in composita als *pellicio*) *morior pario fugio patior quatio fodio gradior sapio*.

Secundaire verba

§ 201. 1. De grootste en vruchtbaarste groep hieronder vormen de inchoativa op *-sco*. Het uitgangspunt hiervoor waren wel de primaire verba op *-sco* (§ 199, 2), bij welke in de betekenis van de wortel zelf een inchoatieve nuance aanwezig was: *crēsco* „groeien", *nāscor* „geboren worden", *nōsco* „leren kennen". Hiernaar werden dan van bestaande verbaalstammen verba met inchoatieve betekenis op *-āsco -ēsco -īsco* gevormd. De groep werd vooral produktief bij de afleidingen van de intransitiva der 2. conj.: *albēsco calēsco convalēsco ērubēsco exardēsco lūcēsco madēsco obstupēsco tābēsco*. De produktiviteit van deze groep blijkt hieruit, dat ze ook overgrijpt op afleidingen van verba der 3. conj., die dan -ē- krijgen: *alēsco* en *coalēsco* bij *alĕre*; hierbij ook composita met het vocalisme *o* of *u*: *abolēsco adolēsco* en *adulēsco*; de laatste vorm werd vervolgens het uitgangspunt voor de denominatiefvormingen *senēsco iuvenēsco*; verder *(in)crēb(r)ēsco (crēber)*, *innōtēsco (nōtus)*. Sporadisch komen nog enkele andere afleidingen van verba der 3. conj. voor: *tremēsco (tremo)*, *ingemēsco (gemo)*.

Op *-āsco*: *hiāsco labāsco inveterāsco*.

Op *-īsco*: *(ob)dormīsco (con)cupīsco*.

In de romaanse talen leven de vormingen van dit type op ruime schaal voort.

2. Een kleine groep zijn de jonge vormingen op *-assere -essere -issere*. Zo de inf. *impetrassere reconciliassere oppugnassere*. Verder *capesso (capio) facesso (facio) lacesso (lacio) expetesso (expeto) incipisso (incipio)*.

3. Als denominativa van *u*-stammen moeten wel beschouwd worden: *statuo (status) metuo (metus) tribuo (tribus) arguo (argū-tus)*.

VIERDE CONJUGATIE

§ 202. Evenals de 1. en 2. conj. bevat ook de 4. naast een beperkt aantal oude overgeleverde vormen een grotere groep van secundaire verba, die zich in de historische periode sterk uitbreidt en veel nieuwvormingen opneemt.

Primaire verba

§ 203. Zij omvatten vormingen door middel van het suffix *-jo-*, waarbij de *i* in tegenstelling tot de overeenkomstige vormingen in de 3. conj. lang werd gesproken. Dus *audio audīre* tegenover *facio facere*. Dit is het geval:

1. Wanneer de stamsyllabe lang is: *audio condio dormio farcio fulcio haurio mētior ordior sāgio saucio sarcio sentio vāgio vincio*.

2. Wanneer het stamelement uit twee korte lettergrepen bestaat: *amicio* (naast *iacio -ere*) *aperio operio redimio reperio* (naast *pario -ere*) *sepelio resipio* (naast *sapio -ere*).

3. Wanneer de stamsyllabe kort is, maar op *r l n* of *v* eindigt (behalve *pario* en *morior*): *ferio orior salio venio pavio*.

4. Bij éénlettergrepige verba: *scio ac-cio* (naast *cieo*), *suf-fio* „beroken", „verwarmen"; ook *fio* en *eo (īre)*.

§ 204. De verdeling der primaire *io*-verba over de 3. en 4. conj. is niet afdoende te verklaren. Men heeft naast andere opvattingen, die gepoogd hebben een afzonderlijke indo-europese origine aan te wijzen voor het type *făcio făcĭs* naast het type *sāgio sāgīs*, de oplossing gezocht in een eigen latijnse ontwikkeling als een gevolg van de werking van de wet der jambenverkorting: *făcĭs făcĭt* uit **făcīs* **făcīt* en vervolgens analogisch doorvoering van de ĭ door geheel het paradigma, dus *facimus facitis* naar *legis legit legimus legitis*. In deze verklaring voegt zich ook de tegenstelling tussen *iacio iacere*, *pario parere* enerzijds en *ámicio* (uit **am-iacio*) *-īre*, *réperio* (uit **re-pario*) *-īre* anderzijds. De uitzonderingen *vĕnio vĕnīs*, *sălio sălīs* etc. (cf. sub 3) zouden wellicht een verklaring hierin kunnen vinden, dat vocaal vóór *r l n* en *v* langer gevoeld wordt dan vóór *p c* etc., zodat deze gevallen minder voor de werking van de wet der jambenverkorting in aanmerking komen en men *venīs salīs ferīs pavīs* bleef spreken (cf. verder Stolz-Leumann blz. 320 v.). Een andere verklaringspoging is deze, dat het latijn oorspronkelijk alleen de ī-flexie kende. De geleidelijke overgang van de ĭ-flexie naar de ī-flexie wordt dan gezien als een proces dat gerealiseerd wordt in de historische fase en dat zich ten slotte volledig doorzet in de romaanse periode. Het voorbeeld voor de ī-flexie zou geleverd zijn door de belangrijke ā-flexie, die eveneens steeds meer aan invloed gewonnen heeft en tezamen

met de ī-flexie de enige is die genormaliseerd in de rom. talen blijft voortbestaan (A. Grauer in Bull. Soc. Ling. XL – 1939 – blz. 127-150).

Secundaire verba

§ 205. Naast het beperkt aantal primaire *io*-verba kent het latijn een belangrijke groep afgeleide werkwoorden op *-io*, die steeds de ī-flexie volgen of zich m.a.w. steeds in de 4. conj. voegen. Hieronder vallen:

1. Afleidingen van substantiva, waarvan de meeste teruggaan op *i*-st.: *fīnio mentior mūnio (moenia) partior dis- im-pertio potior saepio sitio sortior tussio vestio* e.a. Hiernaast echter ook afleidingen van andere dan *i*-st.: *pūnio* (poena) *servio (servus) fastīdio (fastīdium) custōdio (custōs -ōdis) fulgurio (fulgur) ex- im-pedio (pēs -edis) singultio (singultus -ūs)*.

2. Afleidingen van adjectiva. Van *i*-st.: *lēnio mollio ērudio stabilio inānio*, die alle transitief zijn; zowel trans. als intrans. wordt gebruikt *grandio* „groot worden" en „groot maken". Hiertegenover staat een groep intransitiva, afgeleid van *o*-st., ter aanduiding van minder aangename eigenschappen: *ineptio īnsānio lascīvio lippio saevio superbio* (met *dēmentio*, dat van een *i*-st. gevormd is). Het uitgangspunt voor deze vormingen was misschien het intrans. gebruikte *grandio*. Voor een deel hebben we wel te doen met ogenbliksvormingen. In alle gevallen hebben zij een sterk expressieve waarde.

3. Onomatopoëtische vormingen. Ook hier is de expressieve waarde weer duidelijk aanwezig, zoals in menig geval ook door de gegemineerde consonanten tot uitdrukking komt (I § 85): *gannīre* „keffen", *garrīre* „kletsen", *hinnīre* „hinniken", *grunnīre* „knorren", *mūgīre* „loeien", *rugīre* „brullen".

4. Desiderativa op *-urīre*. Eveneens expressief: *ēsurīre parturīre ēmpturīre canturīre*. De desideratieve betekenis is niet meer duidelijk in *ligurrīre* of *ligūrīre* „likken", *scatur(r)īre* „overstromen", *scalpur(r)īre* „krabben".

De secundaire verba hebben steeds het perfectum op *-īvī* en het part. perf. pass. op *-ītus*. Zij voegen zich hiermede in het regelmatig conjugatie-schema in tegenstelling tot de primaire verba, die als regel in de vorming van hun perf.- en sup.-stam „onregelmatig" zijn.

DE AFZONDERLIJKE TEMPORA EN MODI VAN HET INFECTUMSYSTEEM

§ 206. In het voorafgaande hebben wij gezien, dat de indeling in vier conjugaties berust op verschillen in de wijze waarop in elk der conjugaties de praesensstam wordt gevormd. Voor het overzicht der afzonderlijke flexievormen is de conjugatie-indeling echter van geen of weinig belang. De uitgangen immers zijn, zoals reeds uiteengezet, in alle conjugaties en voor alle tempora en modi dezelfde (cf. het overzicht der uitgangen §§ 175 – 186). Verschillen in het schema der flexievormen beperken zich tot de wijze waarop de afzonderlijke tempus- en modusstammen worden gevormd; daarnaast zijn zij ook aanwezig in de vorming van het verbum finitum. Deze verschillen corresponderen echter niet met de conjugatie-indeling. Zo gaan b.v. op een essentieel punt als de vorming van het futurum, enerzijds de 1. en 2. conj., anderzijds de 3. en 4. conj. samen: *laudābo monēbo* tegenover *legam -ēs audiam -ēs*. Het imperfectum echter wordt in alle conjugaties op dezelfde wijze gevormd.

Bij de hierna volgende behandeling der afzonderlijke tempora en modi zal dan ook niet het conjugatie-schema voorop staan, maar zullen de vormen uit de vier conjugaties telkens tezamen worden behandeld.

De indicativus praesentis

§ 207.

		Actief		
laudo	*doceo*	*lego*	*capio*	*audio*
laudās	*docēs*	*legis*	*capis*	*audīs*
laudat	*docet*	*legit*	*capit*	*audit*
laudāmus	*docēmus*	*legimus*	*capimus*	*audīmus*
laudātis	*docētis*	*legitis*	*capitis*	*audītis*
laudant	*docent*	*legunt*	*capiunt*	*audiunt*
		Passief		
laudor	*doceor*	*legor*	*capior*	*audior*
laudāris -re	*docēris -re*	*legeris -re*	*caperis -re*	*audīris -re*
laudātur	*docētur*	*legitur*	*capitur*	*audītur*
laudāmur	*docēmur*	*legimur*	*capimur*	*audīmur*
laudāminī	*docēminī*	*legiminī*	*capiminī*	*audīminī*
laudantur	*docentur*	*leguntur*	*capiuntur*	*audiuntur*

In vergelijking met de andere tempora en modi van het infectum wordt de indicativus praesentis hierdoor gekenmerkt, dat de uitgangen onmiddellijk achter de infectumstam worden gevoegd, zonder dat een bepaald tempus- of modussuffix aanwezig is: *laudā-s docē-s legi-s* etc.

§ 208. In de 3. conj. is de oorspronkelijke *o/e* wisseling van de themavocaal doorkruist door de gewone behandeling der korte vocalen in het woord. Behalve in de 1. sing. *leg-o* was de *o* oorspronkelijk ook aanwezig in de 1. plur. *legimus* < _*leg-o-mos_ (I § 116, 1); een enkele oude vorm heeft nog *u* i.pl.v. *i* (vóór de labiaal *m*, cf. I § 115, 3): *quaesumus*. Men vergelijke ook *volumus*, waar de *u* altijd is gebleven (wel onder invloed van de voorafgaande velare *l*, cf. I § 37). *o* was aanvankelijk ook aanwezig in de 3. plur.: *legunt* < _*leg-o-nt_ (I § 109, 4b). Inscr. hebben nog een corresponderende vorm van de 4. conj. *cosentiont* (CIL I² 9), en overeenkomstige perfectum-vormen: *dederont* (ib. 383) en *coiraveront* (ib. 364). Na *u* en *v* blijft *o* volgens de gewone regel langer (I § 21, 2): *veivont* (CIL I² 1712) *ruont sequontur* e.a. In de 2. en 3. sing. en 2. plur. was de themavocaal oorspronkelijk *e*, maar zij ging hier volgens de gewone regels van de lat. uitspraak over in *i*: *legis legit legitis legitur legiminī* < _*leg-e-s_ _*leg-e-tes_ etc. (I §§ 109, 2b en 115,1). In *leg-e-ris -re* bleef de *e* vóór *r* gehandhaafd (I § 115, 4).

§ 209. In de 1. en 2. conj. is in *laudo doceo* < _*laudā-jō_ _docē-jō_ nog een spoor van de oude thematische flexie te herkennen in de vorm van het element *o* (§§ 169 – 170). In alle andere personen treden de sporen van de tegenstelling tussen thematische en athematische flexie niet meer aan de dag en worden de uitgangen onmiddellijk achter de lange stamvocaal ā ē gevoegd. Voor de 4. conj. geldt hetzelfde, met deze uitzondering nochtans, dat in de 3. plur. de themavocaal weer te voorschijn komt, dus *audiunt* (niet _*audint_), zoals *capiunt* en *legunt*.

§ 210. In de 3. sing. act. worden in de 1., 2. en 4. conj. ā ē ī vóór *-t* verkort: *laudat docet audit*. In de overeenkomstige vormen van het passivum blijft de lange quantiteit normaal

gehandhaafd: *laudātur docētur audītur*. In de oud-lat. poëzie wordt nog vaker *-āt -ēt -īt* gescandeerd; zo *arāt habēt scīt* e.a. Normaal is ook dat in *laudant(ur) docent(ur)* ā en ē vóór nasaal + occlusiva verkort worden (I § 18, 2). Ten slotte wordt in *audiunt(ur) i* vóór volgende vocaal op de gewone wijze steeds kort gesproken (I § 18, 1).

§ 211. Een vorm als *neunt* bij *neo* „spinnen” (Lygd. – Tib. III 3,36) is jong en analogisch ontstaan: *neo nēmus neunt* zoals *scio scīmus sciunt*. *doleunt* in een vulgair-lat. inscr. (C.E. 820 = CIL V 1706) moet wel als *doliunt* gelezen worden met overgang van *e* in *i* vóór vocaal (I § 21, 1b).

De indicativus imperfecti

§ 212.	Actief	Passief
	legēbam	*legēbar*
	legēbās	*legēbāris -re*
	legēbat	*legēbātur*
	legēbāmus	*legēbāmur*
	legēbātis	*legēbāminī*
	legēbant	*legēbantur*

Eveneens in de andere conjugaties: *laudābam docēbam capiēbam* etc. In de 4. conj. staan naast elkaar *audiēbam* en *audībam*. De vormen van het type *audiēbam* zijn normaal in het klass. proza. Daarnaast komen de vormen van het type *audībam* voor sinds het oud-latijn; bij Plt. zijn ze in de meerderheid, door de klass. proza-schrijvers worden ze vermeden; de dichters echter gebruiken ze als archaïsche en poëtische vormen en om metrische redenen. Ze komen tot in het laat-lat. voor en blijven voortleven in de rom. talen, zodat we moeten aannemen, dat ze inderdaad een bestanddeel van de levende taal hebben gevormd.

§ 213. Het imperfectum vertegenwoordigt in het latijn een geheel ander type als in het grieks en in de indo-europese talen in het algemeen. In het lat. wordt het praeteritum, en zo ook het imperfectum, tegenover het praesens niet gekenmerkt door de aanwezigheid van secundaire uitgangen en van het augment,

zoals dat in het grieks het geval is (ἔ-φερ-ο-ν: φέρ-ω), maar door een eigen stam: *leg-ē-bās* onderscheidt zich van *leg-i-s* door de aanwezigheid van het stamvormend element *-bā-*, terwijl de uitgangen dezelfde zijn. Een gelijke toestand treffen we aan in de andere italische talen, zo in osc. *fu-fa-ns* = „erant" met *-fā-* = *-bā-*. Deze aparte stamvorming demonstreert, hoeveel belangrijker de tempus-tegenstelling voor deze groep van talen is dan b.v. voor het grieks.

§ 214. Het kenmerkende element van de indicativus van het praeteritum, zowel in het infectum als in het perfectum, is in het latijn de ā: *er-ā-s legē-bā-s dīx-er-ā-s*. Bij *erās* wordt de ā onmiddellijk achter de wortel gevoegd. In de praeterita van het perfectum wordt hij achter het element *-er-* (uit *-is-* cf. § 180) van de perfectumst. geplaatst. In het imperfectum liggen de zaken meer gecompliceerd.

§ 215. Behalve in het geval van *eram erās* eindigen alle indicativi imperfecti in het latijn op *-bam -bās*. De meest verbreide verklaring is, dat we bij deze vormen te doen hebben met composita, waarvan het tweede element *-bam* teruggaat op een met ā gevormd praeteritum van de wt. *bhū*, dus **bhvām *bhvās* met de betekenis „ik was" „jij was". Voor de wt. *bhū* kan men verwijzen naar het lat. *fuī* met *f-* uit *bh-* in beginpositie, terwijl de *-b-* van *-bam* etc. op normale wijze in middenpositie is ontstaan (I § 45). De verklaring van het eerste element dezer composita stuit echter op aanmerkelijk groter moeilijkheden. Gelet op de vormen van het type *laudā-bam docē-bam audī-bam* zou de verklaring voor de hand liggend zijn, dat *laudā- docē- audī-* niet anders dan de normale verbaalstammen zijn, die ook overigens ten grondslag liggen aan de gehele flexie in de conjugaties met lange stamvocaal. De imperfecta van de 3. conj., dus die van het type *legē-bam* en *capiē-bam* verzetten zich hier echter tegen wegens hun lange ē. Men heeft daarom *legē- capiē-* willen beschouwen als een locativus van een verbaalnomen, een soort infinitivus, waarbij *legēbam* dus letterlijk vertaald zou kunnen worden met „ik was *(-bam)* aan het lezen *(legē-)*". Anderzijds heeft men gedacht aan een participium, dus *legēbam* < **legēns-bām* „ik was lezend"; en ten slotte aan een verklaring uit de

gewone vorm van de infinitivus: *legēbam* < **legesi-bām* via **legez-bām*, dus met syncope gevolgd door vocaalrekking na vereenvoudiging van de groep *-zb-* tot *-b-* (I § 144, 2a). Een moeilijkheid bij de laatste verklaringswijze vormt echter een oude vorm als *dăbam* met zijn korte ă, en eveneens het ook zonder twijfel oude *ībam* bij *īre*, dat onmogelijk uit **iēns-bām* kan zijn ontstaan.

Het is zeer waarschijnlijk, dat het *bo*-futurum niet los moet worden gezien van het imperfectum op *-bam*. Mogelijk moet het uitgangspunt voor deze beide verwante vormingen gezocht worden bij de futura op *-bo*, waarvan de origine overigens ook niet afdoende te verklaren is (cf. § 220). Zo zou dan naar het voorbeeld van *ero* : *eram* ook *ībo* : *ībam* zijn ontstaan. Wanneer dit juist is, zou het overbodig zijn om ter verklaring van het tweede lid der imperfectumvormen op **bhvām* terug te gaan. De moeilijkheid van de ē- en *iē*-vormen der 3. en 4. conj. *leg-ē-bam capi-ē-bam audi-ē-bam* zou in dit geval een oplossing kunnen vinden, door aan te nemen, dat ē, respectievelijk *iē*, teruggaaan op de corresponderende futurumvormen in de 3. en de 4. conj.: *legēs capiēs audiēs* etc. (Stolz-Leumann p. 327).

De indicativus futuri

§ 216. Morfologisch gezien is het futurum weinig homogeen. Het schijnt in alle indo-europese talen vrij laat te zijn ontstaan en het vertoont dan ook in de afzonderlijke talen een opvallende veelheid en verscheidenheid van vormen. Het latijn kent een beperkt aantal oude vormen op *-so*, die wel op een desideratief-stam berusten; daarnaast heeft het een futurumvorming op *-am -ēs*, die op twee verschillende conjunctiefstammen teruggaat; en ten slotte een niet bevredigend verklaarde jonge vorming op *-bo*, die tevens ook in het nauw verwante faliscisch en in het iers voorkomt, en die onder de drie genoemde vormingen de meest produktieve is gebleken, hoewel ook weer niet sterk genoeg om zich op de duur te kunnen handhaven; want in het laat-lat. worden geleidelijk alle futurumvormingen door omschrijvingen met *habēre* en *velle* verdrongen.

Niet slechts morfologisch, doch ook syntactisch staat het futurum niet sterk, daar immers een handeling die in de toe-

komst ligt, gemakkelijk onder de modale variaties van wil, verlangen, wens of waarschijnlijkheid gezien kan worden. Wisselwerkingen tussen de categorieën van futurum en van conjunctivus zijn dan ook zeer voor de hand liggend.

Het futurum op *-am -ēs*

§ 217.

	Actief	Passief
	legam	*legar*
	legēs	*legēris -re*
	leget	*legētur*
	legēmus	*legēmur*
	legētis	*legēminī*
	legent	*legentur*

Zo ook *capiam -ēs audiam -ēs*.
Afgezien van de *a* in de 1. sing., is de kenmerkende stamvocaal van dit type ē. Zoals steeds zijn ā en ē in eindpositie vóór *-m -t -r* en in midden- en eindpositie vóór *-nt-* verkort.

§ 218. In oorsprong hebben we hier te doen met conjunctiefvormen. De ē-vormen doen denken aan gr. conj. van het type φέρῃς φέρητε, dus aan de gewone conj. met lange themavocaal. Naar het gr. φέρωμεν φέρωσι zouden we, met inachtneming van de gewone klankontwikkeling, verwachten **legōmus* en **legont -unt* (uit *-ōnt*), maar in overeenstemming met het feit dat het lat. geen gevoel meer heeft voor de functie – en met name niet voor de *e/o*-wisseling – van de themavocaal (cf. §§ 169 – 170), is hier ook in deze personen de ē doorgevoerd. In de 1. sing. zou aan gr. φέρω lat. **legō* moeten beantwoorden. Daar deze vorm echter zou samenvallen met de indicativus, heeft men hier de corresponderende vorm van de normale lat. ā-conj. genomen. Deze *a* in de 1. sing. in tegenstelling tot de ē in alle andere personen moet voor het taalgevoel vreemd zijn geweest. Vandaar dan ook, dat sommige Plautus-hss. vormen hebben als *accipiem faciem*, en dat volgens Quint. (I 7, 23) de oude Cato *dice* en *facie* (zonder *-m*) schreef voor *dīcam* en *faciam*. We krijgen echter de indruk dat het hierbij meer om incidentele variaties of schrijffouten gaat. Consequenties voor een verdere ontwikkeling heeft dit in ieder geval niet gehad.

Het futurum op *-bo*

§ 219.

	Actief	Passief
	laudābo	*laudābor*
	laudābis	*laudāberis -re*
	laudābit	*laudābitur*
	laudābimus	*laudābimur*
	laudābitis	*laudābiminī*
	laudābunt	*laudābuntur*

Zo ook *docēbo* en in de 4. conj. gedeeltelijk *audībo*.

De tendentie, die we constateren, is deze, dat het futurum op *-bo* zich met name doorzet in die conjugaties die vooral jonge, afgeleide verba bevatten, dus algemeen in de ā- en ē-conjugatie en gedeeltelijk in de ī-conjugatie, terwijl anderzijds in de 3. conj., waarin de oude thematische wortelverba hun plaats vinden, het *-am -ēs* futurum zich handhaaft. Het type op *-ībo* is in de 4. conj. weliswaar niet algemeen verbreid, maar het wordt niettemin, parallel aan het imperf. op *-ībam*, reeds aangetroffen in het oud-lat. *scibis* (Plt. Pseud. 1039), *convenibo* (Cas. 548), *largibere* (Bacch. 828), *dormibit* (Cato, agr. 5, 5) e.a. In de klassieke periode worden deze vormen zowel in proza als in poëzie vermeden; *lenibunt* bij Propertius (III 21, 32) vormt een uitzondering. In het laat-lat. echter komen ze weer veel sterker opzetten.

§ 220. Een bevredigende verklaring van deze vormen op *-bo* is moeilijk te geven. Zeker is, dat ze niet los beschouwd kunnen worden van het imperfectum op *-bam*. Dat het lat. taalgevoel deze band erkende, blijkt wel uit het parallel voorkomen in de 4. conj. van de fut. van het type *audībo* en de imperf. van het type *audībam* (naast de gewone vormen *audiam* resp. *audiēbam*). Het is echter moeilijk te zeggen, welke de chronologische verhouding tussen het fut. op *-bo* en het imperf. op *-bam* is. Men neemt wel aan, dat het onverklaarde fut. op *-bo*, met name in oude vormen als *ībo* en *dabo*, zich het eerst heeft ontwikkeld, en dat het imperf. op *-bam* hiernaar analogisch zijn ontstaan vond, volgens het schema *ero* : *eram* = *ībo* : *ībam*. De andere opvatting is, dat het imperf. op *-bam* als primair beschouwd

moet worden, en dat het fut. op *-bo* in aansluiting hieraan analogisch tot ontwikkeling is gekomen (cf. § 215).

§ 221. Zeker is in ieder geval, dat in het lat. de futura op *-bo* onder de fut.-vormingen het meest produktief zijn geweest. Vandaar dan ook, dat ze zelfs in de 3. conj. incidenteel optreden, waarbij dan op dezelfde wijze als in het imperf. het eerste verbale stam-element op ē eindigt. Plautus heeft *exsugebo* in de mond van een slaaf (Epid. 188) en uit de Atellanen van Novius (Ribbeck 8 en 10) worden door Nonius *dicebo* en *vivebo* geciteerd (Nonius 507, 1 en 509, 2). In het klassiek lat. worden dit soort vormen niet aangetroffen, maar in het laat-lat. neemt, zoals te verwachten is, hun aantal sterk toe; zo *dīcēbo īnferēbo oblīvīscēbor querēbuntur surgēbit tremēbit* e.a.

Bij *dare* hebben we, zoals we niet anders zouden verwachten, *dăbo* met ă. Van het compositum *reddo*, dat overigens in de 3. conj. is terechtgekomen, heeft Plautus nog het fut. *reddibo* (Cas. 129, Men. 1038), dat gezien moet worden als een directe voortzetting van **red-dabo*.

Het futurum op *-so*

§ 222. De futura van het type *dīxo* „ik zal zeggen", *faxo* „ik zal doen" zijn onder de lat. futurum-vormingen wel de oudste maar tevens de minst verbreide. Zij zijn beperkt tot resten, die uit een oudere taalperiode stammen en in de historische fase geleidelijk in onbruik raken. Eigenlijk komen ze min of meer als bestanddelen van het levende taalgebruik alleen voor in het oud-lat. In het klassiek lat. zijn zij beperkt tot het „geleerde" taalgebruik, zoals dat b.v. wordt aangetroffen in wetsformules bij Cicero e.a. Het oud-lat. kent ook passieve formaties als *faxitur* (Liv. XXII 10, 6), *iussitur* (Cato, agr. 14, 1), *mercassitur* (CIL I² 585, 71); en verder infinitivi *quaessere* en *impetrāssere*. Hieruit kan blijken, dat deze vormen tijdelijk een plaats hebben ingenomen in het systeem van het infectum.

§ 223. Naar hun oorsprong zijn de futura op *-so* wel conjunctivi met korte themavocaal van een indo-europese *s*-aoristus. Zij staan in het lat. dan ook vaak naast *s*-perfecta, zoals bij *dīxo* naast *dīxī*, *aspexo* naast *aspexī* e.a. Toch sluiten ze zich niet

onvoorwaardelijk bij de perfectumstam aan, zoals blijkt uit *faxo* naast *fēcī*, *capso* naast *cēpī*; anderzijds valt hun stam echter ook niet samen met de praesensstam, waarvan b.v. de *i* ontbreekt in *faxo* tegenover *facio*. Deze betrekkelijke zelfstandigheid zowel ten opzichte van de perfectumstam als van de praesensstam, het zich niet voegen in een vast systeem, is juist een teken van de hoge ouderdom dezer vormen.

§ 224. De oudste onder deze futura op *-so* zijn wel gevormd van wortelverba der 3. conj. We treffen o.a. aan *capso* met *accepso* en *occepso*, verder *clepsit dīxo faxo (-is -it -itis)* met *dēfexit* en *effexit*, *parsit rapsit aspexo respexit ulsit*. Ook hoort hierbij *quaes(s)o* met *quaesumus* en de infinit. *quaessere*, dat bij Plt. nog de waarde heeft van een futurum bij *quaero*, maar daarnaast gevoeld wordt als een desiderativum „ik tracht te verkrijgen", en als formulaire wending in gebruik is gebleven in de beleefdheidsformule *quaeso* „alstublieft".

§ 225. Een uitbreiding heeft deze groep ondergaan bij verba van de 1. conj. waarvan de vormen in bijzonderheden (met name wat de geminata *-ss-* betreft) moeilijk te verklaren zijn: *amāsso commōnstrāsso ēnicāsso indicāsso legāssit levāsso līberāsso nuncupāssit peccāsso servāsso* e.a. Hierbij worden dan ook infinitivi gevormd van het type *impetrāssere*.

De futura op *-so* zijn niet te scheiden van de eveneens oude conjunctief- (oorspronkelijk optatief-) vormen op *-sim* zoals *faxim* (cf. § 230, 3).

De conjunctivus praesentis

§ 226. De oude indo-europese conjunctief-vormen worden in het latijn niet meer als zodanig gebruikt. Zij hebben zich hier, zoals wij zagen (§ 218), ontwikkeld tot futura van het type *legam -ēs* en *faxo*. Voor de conjunctivus beschikt het latijn over nieuwe vormen, die het met de andere italische talen en gedeeltelijk ook met het celtisch gemeen heeft. De verklaring van deze vormen stuit echter op vrij ernstige moeilijkheden.

§ 227. Voor het praesens heeft het lat. een conj. die gekenmerkt wordt door ā, naast een ander, minder verbreid type, gekenmerkt door ē.

De ā-vormen

Actief	Passief
legam	*legar*
legās	*legāris -re*
legat	*legātur*
legāmus	*legāmur*
legātis	*legāminī*
legant	*legantur*

Zo ook *moneam -ar capiam -ar audiam -ar*.

De ē-vormen

Actief	Passief
laudem	*lauder*
laudēs	*laudēris -re*
laudet	*laudētur*
laudēmus	*laudēmur*
laudētis	*laudēminī*
laudent	*laudentur*

In beide typen hebben de gewone reducties van ā en ē plaats gehad vóór *-m -t -r -nt* en *-nt-*.

§ 228. De ā-conj. komt dus in alle conjugaties voor behalve in de eerste. Hij wordt dan ook als het meest normale type gevoeld. Deze ā-vorming is niet van indo-europese origine, maar berust op een innovatie, die behalve in het latijn en in de andere italische talen (osc. *deicans* = „dicant", umbr. *façia* = „faciat") ook in het celtisch voorkomt.

De invoeging van deze vormen in het systeem van de praesens-flexie is het gevolg van een secundaire ontwikkeling. Zowel voor het italisch als voor het celtisch geldt, dat deze conj. aanvankelijk werd gevormd van een stam die niet met de praesensstam identiek was en evenmin met de perfectumstam samenviel, maar die veeleer los van beide als een zelfstandige conjunctiefstam gezien moest worden. Hiervan getuigen oude vormen als *duam tagam* naast de ind. praes. *do* en *tango* en de ind. perf. *dedī* en *tetigī* (het stam-element der conjunctivi vinden we anderzijds terug in oude vormen als cypr. δοϜ-εναι en hom. τε-ταγ-ών). Het oud-lat. kent, buiten de

reeds genoemde, nog een aantal dezer vormen: *fuam*, *tulam* met *abstulās*, *crēduam* (cf. *duam*), *attigās -at*, *advenat* naast *ēvenat* en *pervenant*. Door het taalgevoel werden ze echter reeds vrij vroeg als „onregelmatig" ervaren. Naar analogie van het merendeel der gevallen, zoals *agam*, waarbij de conj. wèl van dezelfde stam gevormd was als de ind. praes., werden zij onder invloed van de nivellerende werking van het systeem vervangen door „regelmatige" vormen als *tangam crēdam veniam* etc. De oude vormen verdwenen hiermede snel uit het alledaagse taalgebruik en bleven uitsluitend als archaïsche resten, met name in de dichtertaal, voortleven. Zo lezen we nog bij Verg. Aen. X 108: *Tros rutulumve fuat nullo discrimine habebo.*

§ 229. Hiernaast is de ē-conj. wel in de 1. conjugatie terechtgekomen, omdat de normale ā-conj. daar zou zijn samengevallen met de ind. praes. De origine van deze ē-conj. is moeilijk te verklaren. Het is voor de hand liggend hem te vergelijken met de ind. fut. op *-am -ēs* (§§ 217 - 218) en dus te denken aan een oorsprong uit de oude indo-eur. conj. met lange themavocaal bij de verba van de thematische flexie, zoals λέγωμεν λέγητε naast de ind. λέγομεν λέγετε. Hierbij moet dan worden aangenomen, dat de ē als algemeen kenmerk is doorgevoerd in alle personen van het paradigma, niet alleen in de 1. en 3. plur. (zoals bij de overeenkomstige futura) maar ook in de 1. sing.

Oude geïsoleerde conjunctief-vormen

§ 230. Naast deze gebruikelijke typen met ā en ē zijn in het lat. resten over van oudere vormen met het suffix *-iē/ī-*, die teruggaan op oorspronkelijke optatief-vormingen.

1. De enige vormen waarin de oude variatie van het suffix *-iē/ī-* nog zichtbaar is, zijn: *siem siēs siet sient* naast *sīmus* en *sītis*. Deze vormen worden alleen nog aangetroffen in het oud-lat. en verder als archaïsmen. Naderhand is de ī uniform doorgevoerd: *sim sīs sit* etc. (cf. § 259).

2. Van het begin af aan vinden we de ī in het gehele paradigma van *velim velīs* etc., van *edim edīs* etc.; verder in *duim duīs duit* (cf. *duam* § 228).

3. Ten slotte kent het lat., parallel met de futura (d.w.z. met de oude athematische conjunctivi) op *-so*, een vrij groot aantal conjunctivi (d.w.z. oude optativi) op *-sim: axim dīxim empsim faxim noxit respexīs taxit locāssim occupāssit* e.a. Van dit soort vormen is alleen *ausim* algemeen in gebruik gebleven in formulaire wendingen van het type *ausim dicere* „ik zou zo vrij willen zijn te zeggen."

De conjunctivus imperfecti

§ 231.

Actief	Passief
legerem	*legerer*
legerēs	*legerēris -re*
legeret	*legerētur*
legerēmus	*legerēmur*
legerētis	*legerēminī*
legerent	*legerentur*

Zo ook *laudārem -er docērem -er caperem -er audīrem -er*.

Dit conjunctief-type komt buiten het italisch niet voor. We vinden het terug in osc. *fusid* = „foret" (beide uit *fu-sē-t).

§ 232. Het meest in het oog springend bij deze vormen is wel, dat zij zich formeel nauw aansluiten bij de corresponderende infinitivi: *laudāre docēre legere capere audīre*. Ook in het perfectum staat *laudāvissem* naast *laudāvisse* etc. Toch is het zeer de vraag, of de sleutel voor de verklaring dezer conjunctivi in de vormen van de infinitivus moet worden gezocht. Een werkelijk afdoende verklaring is tot nu toe niet gevonden, hoewel vele pogingen hiertoe zijn ondernomen. In ieder geval mag wel aangenomen worden, dat deze vormen hetzelfde element ē bevatten, dat ook in de conj. praes. van het type *laudēs laudētis* aanwezig is. Hieraan gaat dan vooraf de *s*, die tussen vocalen in *r* is overgegaan, maar in haar oorspronkelijke vorm behouden is in *es-se-m* en in geassimileerde vorm wordt aangetroffen in *vellem* < *vel-sē-m en *ferrem* < *fer-sē-m.

§ 233. Ongetwijfeld hebben we bij deze vormen te doen met een der belangrijkste innovaties in de structuur van het verbaalsysteem van het italisch en in het bijzonder van het latijn. Door

de creatie van een conj. imperf. naast de bestaande conj. praes., en van een conj. plusquamperf. naast de bestaande conj. perf. heeft het latijn vorm gegeven aan een oppositie, waardoor de conj. gebonden werd aan de tijden van de indicativus. Hieruit kan blijken, van hoe groot gewicht het tijdsbegrip in de opbouw van het lat. verbaalsysteem is. Daarenboven werd door deze oppositie een instrument geschapen, dat het mogelijk heeft gemaakt het conjunctiefgebruik in de zin uit te bouwen tot een gesloten systeem, dat aan de lat. zinsbouw voor een belangrijk deel zijn eigen karakter heeft verzekerd.

De imperativus praesentis

§ 234.

Actief

laudā	*docē*	*lege*	*capi*	*audī*
laudāte	*docēte*	*legite*	*capite*	*audīte*

Passief

laudāre	*docēre*	*legere*	*capere*	*audīre*
laudāminī	*docēminī*	*legiminī*	*capiminī*	*audīminī*

Normaal hebben *laudā docē audī* lange eindvocaal. In de oudlat. poëzie wordt in jambische woorden de eindvocaal echter vaak kort gelezen: *amă tacĕ vidĕ*. In veel gebruikte jambische woorden, die ongeveer de waarde van partikels gekregen hadden, werd de pyrrhichische uitspraak regel en bleef algemeen in gebruik, zo bij *vide cave puta* „bijvoorbeeld". In andere gevallen daarentegen werd de lange vocaal gehandhaafd: *valē venī parā* etc. (I § 18, 5).

§ 235. Uit *dīce dūce face* ontstonden door syncope de korte vormen *dīc dūc fac* (I § 111, 1a). De lange vormen komen nog voor in het oud-lat. b.v. bij Plt. Rud. 124: *tu si quid opus est, dice. – dic quod te rogo.* Catullus heeft ook *inger* uit *ingere*, wel naar analogie van *affer* (cf. § 267). Op dezelfde wijze als *dīc* uit *dīce* is ook de interjectie *em* uit *eme* ontstaan. Bij de composita van *facio* komt de korte vorm alleen voor in die gevallen, waarin de *a* van het simplex in het compositum behouden is; dus *calefac* bij *calefacio* maar *cōnfice* bij *cōnficio*.

De vormen van de imperativus passivi komen praktisch alleen bij de deponentia voor, b.v. *verēre* „vrees".

De imperativus futuri

§ 236. Actief

laudātō	*docētō*	*legitō*	*capitō*	*audītō*
laudātōte	*docētōte*	*legitōte*	*capitōte*	*audītōte*
laudantō	*docentō*	*leguntō*	*capiuntō*	*audiuntō*

Passief

laudātor	*docētor*	*legitor*	*capitor*	*audītor*
laudantor	*docentor*	*leguntor*	*capiuntor*	*audiuntor*

De vormen *laudātō laudātor* etc. worden zowel voor de 2. als voor de 3. sing. gebruikt (cf. §§ 184 en 186). In de vormen op *-tō* is de quantiteit van de -ō aanvankelijk steeds lang. In de Augusteïsche periode begint de korte uitspraak echter door te dringen; zo *caeditŏ* bij Prop. IV 5, 77 en *estŏ* bij Ovid. Tr. IV 3, 72.

§ 237. Waar de imper. praes. en de imper. fut. naast elkaar voorkomen, is het duidelijk, dat de laatste op een meer verwijderde, d.w.z. op een verder in de toekomst liggende handeling wijst. Zo wordt de imper. praes. met het pronomen *hic*, de imper. fut. met *ille* verbonden bij Plt. Pseud. 647: *tu epistulam hanc a me accipe atque illi dato.* Het verschil is ook duidelijk door de tegenstelling *cras - nunc* bij Plt. Merc. 770 *cras petito: dabitur. nunc abi.*
De imper. fut. heeft zich echter niet kunnen handhaven. Aanvankelijk wordt hij in het lat. weliswaar vrij veel gebruikt, maar in een volgend stadium is hij snel in onbruik geraakt en in de klassieke periode komt hij uitsluitend nog voor in de rechtstaal ten behoeve van de formulering van wetsbepalingen. In de rom. talen leeft hij niet voort.

DE INFINIETE VORMEN VAN HET INFECTUM

Infinitivi

§ 238. Het zijn onveranderlijke abstracte nomina, die zich

van de finiete vormen onderscheiden, doordat ze geen persoonsuitgangen kunnen aannemen, maar anderzijds met hen gemeen hebben, dat ze dezelfde naamvallen kunnen regeren: *parcere hominī* zoals *parco hominī; laudāre puerum* zoals *laudo puerum.* Waar de infinitivi gekenmerkt worden door nominale flexie-uitgangen en niet door persoonsuitgangen, zijn zij in wezen niet gebonden hetzij aan het genus activum, hetzij aan het genus passivum. De verdeling der verschillende vormen over actief en passief berust dan ook wel op een late ontwikkeling.

De infinitivus praesentis activi

§ 239. *laudāre docēre legere capere audīre.*
Dit type is uitsluitend eigen aan het latijn. De andere italische talen hebben het niet. Zij hebben een inf. op *-om -um:* umbr. *erom eru* = „esse", osc. *censaum* = „censēre".

§ 240. De lat. vormen zijn wel ontstaan als locativi op *-i* van neutrale nominale *s*-stammen, gevormd door toevoeging van *s* aan de gewone verbaalstam; dus *laudāre* < **laudās-i*, *legere* < **leges-i*, zoals bij de *s*-neutra van de subst. der 3. conj. *genere* < **genes-i. capere* < **capis-e* heeft *-e-* uit *-i-* vóór *r* (I § 115, 4). De *s* is nog aanwezig in *es-se* „zijn" en in *ēs-se* „eten" < **ēd-se*. In *ferre* < **fer-se* en *velle* < **vel-se* is de *s* aan de voorafgaande liquida geassimileerd (I § 142, 5).

§ 241. In de volkstaal valt de slot-*e* soms weg ten gevolge van syncope, die hier frequenter is dan in de cultuurtaal (I § 111, 1c). Zo in *biber*, dat verschillende malen voorkomt (b.v. Charisius I 124, 1vv. K.), verder *tanger* (CIL I² 501), *facer* (VI 18282), *vender* (ib. 20989), *haber* (VIII 8369); *īlicet scīlicet vidēlicet* zijn waarschijnlijk uit *īre licet, scīre licet, vidēre licet* verkort.

De infinitivus praesentis passivi

§ 242. *laudārī docērī legī capī audīrī.*
Wat de vorming betreft, moet worden opgemerkt, dat bij *leg-*ī en *cap-*ī de -ī onmiddellijk achter de wortel is gevoegd;

ferrī i.pl.v. **ferī* heeft zijn *-rr-* wel naar het act. *ferre*. In de andere conjugaties wijkt de vorming af en wordt een element *-rī* gevoegd achter de praesens-stam: *laudā-rī docē-rī audī-rī*.

§ 243. De verklaring levert grote moeilijkheden op. *-ī* vertegenwoordigt waarschijnlijk de dativus-uitgang *-ei* (§ 37), of misschien *-ai* (cf. gr. -μεναι). In overeenstemming hiermede is, dat de infinitivus herhaaldelijk met finale betekenis wordt gebruikt. *-rī* is waarschijnlijk gemodelleerd naar het actieve *-re*, en wel omdat **laudā-ī* **docē-ī* onmogelijk geweest zouden zijn. Een ernstige moeilijkheid bij deze verklaring vormt echter de vorm *pakari* van de Duenos-inscr. (CIL I² 4), indien we hierbij althans met een inf. pass. te doen hebben. De Duenos-inscr. ligt vóór de werking van het rhotacisme en vóór de overgang van de diftongen in monoftongen. *-rī* zou dan niet uit *-sei* of *-sai* kunnen zijn ontstaan. De vormen *solvei* en *mittei* op een inscr. van 117 v. Chr. (CIL I² 584, 44) kunnen natuurlijk niets bewijzen voor een oorspronkelijke diftong, daar ze dateren uit een tijd toen *ei* en ī waren samengevallen.

De vormen op *-ier*

§ 244. Het oud-lat. kent een aantal infinitivi passivi op *-ier* en *-rier*: *dīcier monērier* etc. Plautus gebruikt ze nog vrij veel, maar toch is het duidelijk, dat ze ook bij hem reeds archaïsmen zijn, die bij voorkeur op het einde der verzen, niet zelden uit metrische overwegingen, worden geplaatst. In de officiële inscr. worden ze aangetroffen tot in de 2. eeuw v. Chr. In het klassieke proza zijn ze echter niet meer aanwezig. De poëzie daarentegen blijft ze als archaïsmen gebruiken. Ze zijn vrij talrijk bij Lucretius, minder bij de Augusteïsche dichters, maar blijven tot in de laatste perioden van de antieke litteratuur deel uitmaken van het poëtisch apparaat.

Een bevredigende verklaring van de origine dezer vormen is niet te geven. Ontstond wellicht een vorm als *dīcier* naar analogie van een hypothetisch **fier*, dat zich misschien reeds vroeg door verkorting uit *fīere* (dat in het oud-lat. voorkomt, naast *fīerī*, en waarschijnlijk de oudste vorm vertegenwoordigt) had ontwikkeld?

De participia

§ 245. Evenals de infinitivi zijn ook de participia van verbaalstammen gevormde nomina, die echter in tegenstelling tot de infinitivi in het gewone flexie-schema zijn ingevoegd. Hun nauwe verwantschap met de nomina blijkt o.a. hieruit, dat zij incidenteel tot gewone nomina zijn geworden: *sōns* „schuldig" was oorspronkelijk een partic. (met ongewoon *o*-vocalisme) bij *sum*; *dēns* „tand" was eenmaal een particip. bij *edo* „eten"; *prūdēns* ontstond uit *prō-vidēns*; verder *ēlegāns frequēns petulāns rudēns repentē* met *repēns*, waarbij geen werkwoorden meer bekend zijn.

De participia zijn in het latijn in het algemeen schaars vertegenwoordigd. Van de infectum-stam is alleen een participium praesentis activi algemeen in gebruik.

Het participium praesentis activi

§ 246. *laudāns docēns legēns capiēns audiēns*.

Het suffix is *-nt-* en bij de vormen van de 3. conj. *-ent-* < *-nt-*: *laudāns laudantis* < **laudā-nt-s* **laudā-nt-es*; *ferēns ferentis* < **fer-ent-s* **fer-ent-es*. Sporen van *-ont-* (met *o*-vocalisme), zoals gebruikelijk in andere talen (gr. φέρων φέροντος), vindt men uitsluitend bij enige athematische oude vormen: *sōns sontis*, oorspronkelijk partic. bij *sum*, naast latere vormen met *e*-vocalisme in de composita zoals *prae-sēns*; verder bij *īre* de casus obliqui van het part. *euntis euntī euntem* etc., naast de nom. sing. *iēns*, die op zijn beurt het voorbeeld werd voor een latere gen. *ientis*.

Vóór *-ns* werd de stamvocaal in de nom. *laudāns legēns* etc., ongeacht de oorspronkelijke kwantiteit, steeds lang gesproken (I § 19, 1). Omgekeerd wordt vóór *-nt-* de stamvocaal steeds kort gesproken: *laudantem legentem* (I § 17, 2).

§ 247. Wat de flexie betreft, valt op te merken, dat de uitgang *-s* in de nom. sing. zowel bij het masc. als bij het fem. en ntr. is doorgevoerd. Voor het fem. moet hierbij worden uitgegaan van een oorspronkelijke *i*-stam **fer-enti-s*, die na syncope in de eindsyllabe samenviel met het masc. (§ 91); de *-s* van

het ntr. is onverklaard (§ 47). De *i*-flexie wordt verder aangetroffen in de gen. plur. op *-ium* en het ntr. plur. op *-ia*. De oude consonantische flexie wordt voor deze naamvallen nog gevonden in geïsoleerde vormen als *parentum*, of om metrische redenen bij de dichters, b.v. *amantum adulēscentum;* corresponderende gevallen voor het ntr. plur. zijn *silenta* en *fluenta* (§ 92).

§ 248. Dezelfde vormen die voor het part. praes. act. gelden, zijn ook bij de deponentia in gebruik; *hortāns sequēns* etc. Een part. praes. pass. ontbreekt. Soms wordt het part. praes. act. van transitieve werkwoorden intransitief of zelfs passief gebruikt; zo *quassanti capite* „hoofdschuddend", eig. „met schuddend hoofd" (Plt. As. 403), *volventibus annis* „in de loop der jaren" (Verg. Aen. I 234; cf. *volventia plaustra*, Georg. I 163), *res moventes* „roerend goed" (Liv. V 25, 6). Vaker *gignentia* „schepselen", *evidens* (= „quod videtur") „duidelijk", *animans* „levend wezen" etc. We hebben hier te doen met een verschijnsel van algemene aard, dat hierop berust, dat de infiniete vormen van het werkw., en met name de verbaalnomina, eigenlijk genus-indifferent zijn. We zien hetzelfde dan ook in vele andere talen. Men vergelijke ned. *met slaande trom*, fr. *ville passante* „een stad waardoorheen het verkeer gaat", duits *nach einer schlechtschlafenden Nacht* (Schiller); in het eng. herhaaldelijk bij het part. op *-ing: the church was building* „de kerk werd gebouwd".

§ 249. Resten van een part. medium (cf. gr. φερόμενος) worden in het lat. nog aangetroffen in enkele verstarde vormingen met het suffix *-mno-: fēmina* „de zogende", *alumnus* „die groot gebracht wordt", *columna* „de omhoog strevende" (wt. *kel*, cf. *excello*), *Vortumnus* „die zich wendt" (§ 11, 9 j).

Gerundium en gerundivum

§ 250. Gerundium: *laudandum docendum legendum capiendum audiendum* (met gen. - ī, dat. -ō, acc. *-um*, abl. - ō).

Gerundivum: *laudandus docendus legèndus capiendus audiendus -a -um.*

Het suffix is *-ndo-;* bij de thematische vormen *-endo-*, in

oudere vormen afwisselend met *-undo-* (< *-ondo-*): *faciundum scrībundō legundīs* e.a. Als rechtsterm handhaafde zich *pecūniae repetundae*. Steeds vinden we *eundum* -ī -ō. In *laudandum* etc. wordt de lange stamvocaal vóór *-nd-* kort gesproken (I § 17, 2).

§ 251. We hebben te doen met typisch latijnse vormen. De andere indo-eur. talen hebben geen parallellen. Het oscisch en umbrisch kennen wel gerundiva, echter geen gerundia (osc. *sakrannas* = „sacrandae", umbr. *pihaner* = „piandī"); mogelijk zijn deze vormen uit het latijn overgenomen.

Ondanks een groot aantal pogingen is het niet gelukt een bevredigende indo-eur. oorsprong voor gerundium en gerundivum aan te wijzen. Het lijkt dan ook waarschijnlijk, dat we uit moeten gaan van een latijnse oorsprong en eenvoudig verband moeten leggen met de nomina die met het suffix *-nd-* zijn gevormd, en die in hun gebruik veel overeenkomsten met deze vormen vertonen (§ 11,10b). Woorden als *secundus rōtundus oriundus* zijn eerder als adjectiva dan als gerundiva te beschouwen.

§ 252. We moeten wel uitgaan van het gerundium, dat niet anders dan een verbaalsubstantivum is, ervoor dienend om het verbaalbegrip zonder meer (vooral in actieve zin) aan te duiden, en dat niet zelden naast andere verbaalsubstantiva wordt gebruikt: *legendi et delectationis... causa* (Cic. de Or. II 84, 341). Hieruit kan zich het gerundivum ontwikkeld hebben langs de weg van een geadjectiveerd gerundium. Uit een constructie als *cūro mūrōs faciendum*, waarbij *faciendum* als verbaalsubstantivum het object vormde van *cūro*, en *mūrōs* op zijn beurt object was bij *faciendum*, ontstond de wending *cūro mūrōs faciendōs*, doordat ten gevolge van een verschuiving *mūrōs* als direct object getrokken werd bij *cūro* (naar het voorbeeld *cūro rem*), en tegelijk door een genus- en numerus-assimilatie *faciendōs* op de wijze van een adjectivum met *mūros* werd verbonden. Volgens eenzelfde proces werd *cōpia lūcis tuendī* (twee genitivi, elk afhankelijk van *cōpia*) tot *cōpia lūcis tuendae*.

§ 253. De modale betekenis „moeten" of „mogen", die aan gerundium en gerundivum in bepaalde wendingen eigen is,

kan haar verklaring vinden op overeenkomstige wijze als bij andere verbaalnomina, n.l. door het gebruik van deze woorden in zinnen als *mihi cavendum est*, een uitdrukking die op één lijn te stellen is met *mihi cautio est* (Plt. Bacch. 597) = „ik moet mij in acht nemen". Voor het gerundivum, voor zover attributief gebruikt, laten zich onder dit aspect de verbaal-adjectiva op *-bilis* vergelijken, waarbij ook deze modale zin aanwezig is (§ 14, 2b). Bij Cicero vindt men naast elkaar *mīrandum in modum*, *mīrābilem in modum* en *mīrum in modum*.

§ 254. Het gerundium wordt in het laat-lat. op de duur vrijwel uitsluitend in de ablativus gebruikt ter aanduiding van begeleidende omstandigheden, in concurrentie met het part. praes. act.; dus *faciendō* = *faciēns*. Dit is de enige vorm die in de rom. talen voortleeft. Het gerundivum zoekt steeds nauwer aansluiting bij het passivum en ontwikkelt zich in het laat-lat. tot een soort part. fut. pass. Zo heeft de Vulg. Gen. 18, 18: *benedicendae sint in illo omnes nationes terrae*, naast ibid. 26, 4: *benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae*.

DE ONREGELMATIGE VORMEN VAN HET INFECTUM

§ 255. De onregelmatigheid van deze vormen komt grotendeels hiervandaan, dat we te doen hebben met oude overgeleverde flexieverschijnselen, die bij deze zeer veel gebruikte en daardoor uit kracht van de traditie zich in hun oorspronkelijke vorm handhavende werkwoorden, als gevolg van een ingetreden isolatietoestand bewaard zijn gebleven en slechts ten dele zijn aangetast door de egaliserende tendenties, die de vorming van het latijnse verbaalsysteem hebben beheerst. Zo leven hier vooral resten voort van de oude athematische flexie, gemengd met jongere thematische vormen. Het athematische type treedt bij deze groep nog als regel duidelijk naar voren in de 2. en 3. pers. sing. en in de 2. plur. van de ind. praes. In de andere personen van de ind. praes. is gewoonlijk het thematisch type met *o*-vocalisme doorgevoerd, en wel is dit steeds het geval in de 1. sing. en de 3. plur. In de 1. plur. treedt het thematisch type altijd op, indien de wortel op een consonant eindigt. De imperativus en de infinitivus zijn veelal athematisch gevormd.

sum „ik ben"

§ 256. De sterke vorm van de wortel is *es*, de zwakke vorm *s*. In de flexie manifesteert de sterke vorm zich in de athematische vormen van de ind. praes., d.w.z. in de 2. en 3. sing. en in de 2. plur., verder in het imperf., het futur., in de imperat. en de infin. De zwakke vorm is aanwezig in de thematische vormen van de ind. praes., d.w.z. in de 1. sing. en in de 1. en 3. plur., verder in de conj. praes., in de 3. plur. imper. fut. en in het participium.

§ 257. De indicativus praesentis is: *sum es est sumus estis sunt*. *es* < **es-s(i)*, cf. hom. ἐσσί; sporen van de oorspronkelijke eindgeminata zijn nog waar te nemen, in zoverre dat de slot-*s* van deze vorm in de oud-lat. poëzie voor de prosodie nooit verwaarloosd wordt en dat *es* bij de comici lang wordt gemeten, wat wijst op de uitspraak **ess*. *sum sumus sunt* < **s-o-m *s-o-mos sont*; de laatste vorm nog CIL I² 1529 *haec quae infera scripta sont*. De *u* ontstond uit *o* ten gevolge van verzwakking in onbetoonde positie, waarin deze vormen uit de aard der zaak vaker voorkwamen. Volgens Suetonius (Aug. 87, 2) gebruikte Augustus altijd *simus* voor *sumus*. Uitgangspunt voor het ontstaan van deze vorm, die zich overigens niet doorgezet heeft, was de analogie-werking van het paradigma naar vormen als *legimus*.

§ 258. De indicativus imperfecti is *eram erās* etc. (§ 214). *eram* < **es-ā-m*, waarbij dus het kenmerkende element van het imperf. ā onmiddellijk achter de wortel is gevoegd, zodat de vorming tot op zekere hoogte vergeleken kan worden met die van de wortelaoristen. Het futurum is *ero eris erit* < **es-ō *es-e-s(i) *es-e-t(i)*; cf. gr. ἔω. Oorspronkelijk hebben we te doen met een conjunctivus met korte themavocaal. Cf. ook het type *dīxo* (§ 222 vv.)

§ 259. De conjunctivus praesentis is *sim sīs sit sīmus sītis sint*, ouder *siem siēs siet sīmus sītis sient*. De vollere vormen worden nog aangetroffen bij Plautus in het verseinde, bij Cato, Ennius, Lucretius en op inscripties; verder als archaïsmen. We hebben

te doen met een oude optativus-vorm, waarvan het suffix in de sing. de voltrap *-iē-*, in de plur. de nultrap *-ī-* vertoonde (cf. gr. εἴην : εἶμεν en verder § 230). De 3. plur. heeft de uitgang *-ent*. Naderhand heeft de tendentie tot egalisering ertoe geleid, dat zowel in de sing. als in de plur. de ī-vormen zijn doorgevoerd, nadat de vollere vormen zich nog tijdelijk, vooral in betoonde positie, in de concurrentiestrijd tegen de geëgaliseerde korte vormen hadden gehandhaafd, getuige Cicero (Or. 47, 157): *sient plenum est, sint imminutum; licet utare utroque* „*sient* is de volle vorm, *sint* de verzwakte; men kan echter beide gebruiken".

§ 260. De conjunctivus imperfecti is *essem essēs* etc., gevormd met het suffix *-sē-* (§ 231 v.). Naast deze conjunctief-vormen zijn er nog sporen van een zeer oude zelfstandige conj. praes. van de st. *fu-*: *fuam fuās* (§ 228) en leeft verder nog een meer geregeld gebruik voort van een conj. imperf. van deze zelfde stam *forem forēs foret forent* < **fu-sē-m* etc. Met name *foret* blijft door heel de latiniteit heen in gebruik. Ook de infin. *fore* < < **fu-se* is van deze stam gevormd en weet zich als meer litteraire vorm naast *esse* te handhaven.

§ 261. De imperativus is *es este*. Imper. fut. *estō estōte suntō*, ouder *estōd* en *suntōd*. Het participium praesentis **sent-* is verloren gegaan en leeft alleen voort in vormen van de composita als *prae-sēns ab-sēns*. Daarnaast stond met *o*-vocalisme *sont-*, dat zich nog manifesteert in de adjectiva *sōns* „schuldig" en *sont-icus* „gevaarlijk". Caesar vormde daarnaast *ēns* (Prisc. III 239, 8 K.) volgens het schema *potest* : *potēns* = *est* : *ēns*.

Composita

§ 262. Enkele bijzonderheden verdienen genoteerd te worden:

1. *dēsum* „ontbreken" heeft enkele contractie-vormen, waarbij de ē van het praeverbium met de *e* van de verbaalwortel wordt samengetrokken: *dēst dēro dēram*.

2. *prōsum* „van voordeel zijn" ontstond uit **prōd-sum* > **prōssum* > *prōsum* (I § 142, 1b en 81). Vandaar *prōsum prōsumus prōsunt* naast *prōdes prōdest prōdestis* etc.

3. *possum potes potest possumus potestis possunt* (voor *-ss-* < *-ts-* cf. I § 142, 1b). We hebben te doen met een compositum uit *potis* „machtig", „in staat tot" (dat in deze vorm in het oud-lat. voor alle genera en numeri gebruikt kan worden) en *sum*. Bij Plt. staan de beide vormen soms nog los van elkaar: *potis est* „het is mogelijk", *potis sunt* „zij zijn in staat tot". Men vergelijke ook *potisit* (CIL I^2 581, 27). De andere vormen zijn *poteram potero possim;* verder *possem* en *posse*, die gevormd zijn naar *possum;* daarnaast ontmoeten we geïsoleerde voorbeelden van de langere vormen *potesset* (Enn., Ann. 222), *potesse* (Plt., Ter., Lucr.). Het part. praes. kan niet verklaard worden als een vorming van *sum*, maar het dankt zijn ontstaan wel aan een oud, naderhand verdwenen denominativum **poteo* „ik ben machtig", waarop ook het perf. *potuī* teruggaat; cf. ook de afleiding *potentia*. In het laat.-lat. vormden zich naar het paradigma der 2. conj. opnieuw regelmatige vormen als *poteo potēre potēbam*, waarop ook de vormen der romaanse talen teruggaan; cf. fr. *pouvoir*. Van de 3. sing. komen geïsoleerde passieve vormen voor: *potestur* (Enn., Lucr.), *possitur* (Cato) e.a.

volo „ik wil"

§ 263. De wortel *vel* wisselt met *vol* naar gelang de *l* palataal of velaar is: *volo* naast *velim* etc. (I § 37). Overigens treffen we weer een mengsel van thematische en athematische vormen aan; athematisch zijn: *vult vultis velim vellem velle vel*.

§ 264. De ind. praes. is *volo vīs vult volumus vultis volunt*. Oudere, maar in de bloeiperiode der republiek nog algemeen gebruikte vormen zijn *volt voltis* (I §21, 2b). *vīs* moet in verband gebracht worden niet met wt. *vel* maar met wt. *vī*, cf. *in-vī-tus*. De oorspronkelijke 2. sing., van de wt. *uel* gevormd, treffen we wel aan in het tot partikel verstarde *vel* „of" < **vel-si* over **vels*, oorspronk. „wil je?" (I §§ 110 en 134, 2). De conj. praes. *velim* is een oude optatiefvorm **vel-iē-m*. De ī is zowel in sing. als in plur. doorgevoerd (§ 230). De conj. imperf. is *vellem* < **vel-sē-m*, en de inf. praes. *velle* < **vel-se*, beide met overgang van *-ls-* in *-ll-* (I § 142, 5).

§ 265. Vermelding verdienen de beleefdheidsvormen *sīs sultis* „alstublieft" uit *sī vīs* en *sī vultis*, waarbij het eerste wel voorbeeld was voor het tweede (I § 33), naar het schema *vīs* : *vultis* = *sīs* : *sultis*.

Composita

§ 266. 1. *nōlo* < **ne-volo*. Plt. heeft nog *ne vīs* en *ne volt*, naast *nōn vīs nōn vult nōn vultis*, die zowel bij Plt. als bij lateren normaliter worden aangetroffen. Naar de vormen van de conj. *nōlīs nōlītis* is de imperat. praes. *nōlī nōlīte* gevormd, en hiernaar weer de imperat. fut. *nōlītō*.

2. *mālo* < **magis-volo*. In het oud-lat. vindt men nog *māvolo māvolunt māvelim māvellem*. De laatste vorm is steeds in gebruik gebleven. Overigens zijn in het klass. lat. alle vormen samengetrokken: *mālēbam mālam mālim mālle* etc., behalve in de ind. praes. *māvīs māvult māvultis*.

fero „ik draag"

§ 267. De wt. is *fer*, i.e. *bher*. De ind. praes. luidt *fero fers fert ferimus fertis ferunt*. Athematisch zijn *fers fert fertis;* verder de imperat. praes. *fer ferte*, de imperat. fut. *fertō fertōte*, de conj. imperf. *ferrem* en de infin. *ferre*. De overige vormen zijn thematisch en volgen het type *lego*. Waarschijnlijk zijn de athematische vormen niet primair, maar zijn zij door syncope ontstaan uit de thematische vormen; zo *fers* < **fer-e-s*. In plaats van *fers* zouden we **ferr* en vervolgens **fer* verwachten; de *-s* kon zich echter handhaven door de invloed van het paradigma (I § 134, 2). Het laat-lat. kent naar het voorbeeld van het normale paradigma der 3. conj. vormen als *feris feritis*.

edo „ik eet"

§ 268. De wt. is *ed*. De ind. praes. luidt *edo es est edimus estis edunt*. Athematisch zijn dus *es* < **ed-s*, *est* < **ed-t*, *estis* < **ed-tes*. Voor de laatste vorm zou men verwachten **essis* (I § 144a), maar door invloed van het paradigma ontstaat *estis*. Athematisch zijn ook *essem esse* en de imperativi *es este estō estōte*, zoals

ook de geïsoleerde passiefvorm *estur* (Plt.); voor *-st-* in deze vormen vergelijke men de opmerking bij *estis*. Volgens de lat. grammatici is *e* in de athematische vormen lang, dus *ēs ēst* etc., in de thematische daarentegen kort, dus *ĕdo*, *ĕdimus* etc. De overgeleverde getuigenissen zijn echter zeer onzeker. De conj. praes. is *edim*, in de keizertijd vervangen door *edam*. Omstreeks dezelfde tijd komen ook jongere thematische vormen in gebruik als *edis edit ederem edere*.

do „ik geef"

§ 269. De wt. is *dō/da*, cf. gr. δί-δω-μι δί-δο-μεν. De flexie is aanvankelijk athematisch met lange wortelvocaal in de sing., korte (d.w.z. ă) in de plur. De ind. praes. is in de historische periode *do dās dat damus datis dant*. De imperat. is *dā date*, terwijl de oorspronkelijke imperat. **dō* nog bewaard is in *ce-do* „geef hier" (met ŏ door jambenverkorting, cf. I § 18, 5), plur. *cette* < **ce-date* (zoals gr. δότε met korte wortelvocaal). Ook voor *dās dat* moeten we wel oorspronkelijk uitgaan van **dōs* **dōt;* de *a* schijnt in deze vormen vanuit de plur., waar ze oorspronkelijk thuis hoort, te zijn doorgedrongen. In de andere vormen, die alle van jongere datum zijn, is overal de *a* doorgevoerd: dus *dabam dabo darem datō* etc. In de oude conj. *duim* en *duam* (§§ 228 en 230) is niet de gewone wt. *dō/da*, maar een variant *dōv/du* aanwezig, die ook aan de dag treedt in de falisc. vorm *doviad* = „dat" en in gr. cypr. δοϜεναι = „dare".

Composita

§ 270. De composita van dare zijn in de 3. conj. overgegaan, en wel ten gevolge van de normale verzwakking van *a* tot *i* en *e* in onbetoonde middensyllaben; zo werden **reddamus* en **reddare* tot *reddimus* en *reddere*, die dan vervolgens op één lijn werden geplaatst met vormen als *legimus* en *legere*. In het late compositum *circumdare* bleef de *a* echter behouden, met het gevolg dat dit woord de flexie van *dare* volgt.

§ 271. Overigens moeten bij de z.g. composita van *dare* twee groepen worden onderscheiden. Een eerste groep *dēdo*

ēdo prōdo trādo vendo zijn werkelijke composita bij de wt. *dō/da* „geven"; de andere groep *abdo condo crēdo subdo* etc. hoort bij de wt. *dhē* „zetten", „stellen", die aanwezig is in het gr. τί-θη-μι en in het lat. *fē-cī*. Beide groepen zijn intussen in de flexie geheel samengevallen, zo zelfs dat de *du*-vormen, die toch eigenlijk alleen bij de wt. *dōu/du* horen, ook in de tweede groep vertegenwoordigd zijn, b.v. in *crēduim* en *crēduam*.

eo „ik ga"

§ 272. De wt. is *ei;* cf. gr. εἶ-μι ἴ-μεν. De ind. praes. luidt *eo īs īt īmus ītis eunt*. De athematische vormen *īs īt* (zo nog bij Plt., later *ĭt*) *īmus ītis* zijn ontstaan uit **ei-s(i) *ei-t(i) *ei-mos *ei-tes*. In de thematische vormen is de wortelvorm *ej* doorgevoerd: *eo eunt* < *ej-ō *ej-ont(i)*. Athematisch zijn ook de imperativi ī, met ouder *ei* (Plt., Aul. 694) en *abei* (CIL I² 1211), *īte*; imperat. fut. *ītō*; 3. sing. ind. pass. *ītur*, met ouder *eitur* (CIL I² 1529). Van hieruit is nu ook in de andere vormen ī doorgedrongen als stam vóór volgende consonant, *e(j)*- daarentegen vóór vocaal; zo *ībam ībo īrem īre eam euntis eundī*. ĭ- staat uitsluitend in de nom. van het part. praes. *iēns* (cf. *i-tūrus ad-i-tus in-i-tium)*.

Composita

§ 273. Van de composita is *ambio* in de 4. conj. overgegaan, doordat voor het taalgevoel de band met *eo* vervaagd was. De overige volgen *eo*, maar sommige van hen vertonen in latere tijd afwijkende vormen onder invloed van de 4. conj.; zo *exiēbat rediēbat* (beide naar *audiēbat*), *rediēs trānsiet* (naar *audiēs audiet*).

§ 274. Volgens *eo* gaan ook *queo* „ik kan" en *nequeo* „ik kan niet". We moeten wel uitgaan van *nequit* < *neque it* „het gaat niet". Uit *nequeo* ontstond dan door foutieve afscheiding *queo* via *nōn quit* i.pl.v. *nequit*.

fio „ik word"

§ 275. De stam is *fī*-, de i.e. wt. is *bhū* met uitbreiding door

middel van ī tot *bhvī*. De ind. praes. luidt *fīo fīs fit fīmus fītis fīunt*. Athematisch zijn *fīs fit fīmus fītis*; verder de imperat. *fī fīte fītō*. Thematisch zijn *fīo fīunt fīēbam fīam fierem fierī*. Opmerkelijk is, dat lange ī blijft vóór vocaal behalve in de conj. imperf. en in de infin.; dus *fīo* maar *fierem fierī;* Plt. heeft echter nog *fīerent* (I § 18, 1). De infin. was aanvankelijk actief *fīere*, met ī (Enn., Laev.); daarnaast komt echter reeds sinds Ennius *fierī* voor.

inquam „ik zeg"

§ 276. De wt. is *sekw/skw;* men vergelijke de oud-lat. imperat. *īnseque* of *īnsece* „zeg" en hom. ἔννεπε < *ἐν-σεπε. De ind. praes. is *inquam inquis inquit inquimus inquitis inquiunt*. Het imperf. is *inquībat*. Fut. *inquiēs inquiet*. Imperat. *inque inquitō*. Conj. praes. *inquiat*. De 1. sing. ind. praes. *inquam* is in oorsprong waarschijnlijk een oude ā-conjunctivus met de betekenis van „ik zou willen zeggen".

aio (= *aijo*) „ik zeg"

§ 277. De wt. is *ag;* cf. *ad-ag-ium*. De ind. praes. luidt *aio ais ait aiunt*. Conj. *aiat*. Imperf. *aiēbam* en *aibam*. In de 2. en 3. sing. ind. praes. leest Plt. ook met ī *aīs aīt* en anderzijds met diftong eenlettergrepig *ais ait*.

DE VORMEN VAN HET PERFECTUM-SYSTEEM

§ 278. Zoals boven (§ 159) reeds werd uiteengezet, wordt de structuur van het latijnse verbaalsysteem beheerst door de tegenstelling tussen infectum en perfectum, een tegenstelling die zowel op morfologisch als op functioneel gebied beslissend is. De perfectumstam staat in beginsel los van de infectumstam (§ 160), en de indeling in vier conjugaties, die voor het systeem van het infectum verantwoord en praktisch bleek te zijn, heeft voor het perfectum geen waarde. Wel is er een tendentie te bespeuren, om de vormgeving van de perfectumstam aan die van het infectum te koppelen, maar deze tendentie demonstreert zich uitsluitend bij de groep der afgeleide verba (§ 172). Zij is daardoor kenmerkend voor de richting waarin de ontwikkeling van het latijnse verbaalsysteem zich in de latere periode beweegt, en ze is van groot gewicht met het oog op de situatie in de romaanse talen; maar anderzijds moeten wij bedenken, dat we hierbij te doen hebben met een secundair proces, waaraan bijgevolg geen verklaring kan worden ontleend voor de toestand, zoals we die in de oudere fasen van het latijn aantreffen.

§ 279. De perfectum-typen, die het lat. kent, zijn drie in getal:

1. Het wortel-type, dat in het algemeen gekenmerkt wordt hetzij door reduplicatie, hetzij door een eigen vocalisme van de wortelvocaal.

2. Het type op *-sī*, gekenmerkt door de *s*, die op een oudere aoristusvorming wijst.

3. Het type op *-vī -uī*, waarvan de oorsprong onzeker is, maar dat in ieder geval betrekkelijk jong is en in het lat. tot grote vruchtbaarheid is gekomen, vooral bij de jongere en afgeleide werkwoorden.

§ 280. Er is een zeker, hoewel niet nauwkeurig te omschrijven, verband tussen de perfectumstam en de participia op *-tus*. Dit komt hierdoor, dat beide onmiddellijk van de verbaalwortel zijn gevormd en daardoor in bepaalde opzichten in tegenstelling treden tot de infectumstam, die veelal zijn eigen morfologische kenmerken heeft. Er is dan ook meer dan één

wederzijdse beïnvloeding te constateren tussen de perfectumstam en het participium op *-tus*.

§ 281. Ondanks de tegenstelling tussen infectumstam en perfectumstam zijn de uitgangen der verschillende tempora en modi, afgezien van die van de indicativus van het perfectum (§ 181), dezelfde voor het infectum en voor het perfectum (§ 175 vv.). Het element *-is-*, dat in de meeste perfectumvormen aan de uitgang voorafgaat, is vroeger behandeld (§ 180).

STAMVORMING

Het wortel-type of de sterke perfecta

§ 282. Dit type, dat hierdoor wordt gekenmerkt, dat er geen stamvormende suffixen aan de wortel zijn toegevoegd, vertoont de meeste overeenkomst met de oude indo-europ. perfectumvormingen. In het lat. komt het dan ook vooral, hoewel niet uitsluitend, voor bij de oude wortelverba der 3. conjugatie. Het is echter reeds vroeg tot onvruchtbaarheid gedoemd, en wordt in meer dan een geval vervangen door de meer levenskrachtige typen op *-sī* en *-vī*.

§ 283. De wortelperfecta of sterke perfecta kunnen in het lat., evenals in het indo-europ., gevormd worden met of zonder reduplicatie; cf. gr. μέμονα naast οἶδα. Het type met reduplicatie is echter in het lat., in vergelijking b.v. met het grieks, van begin af aan zeer sterk teruggedrongen en het is óók in de historische periode zelf nog aan een aanwijsbare teruggang ten bate van andere meer vruchtbare vormingen, vooral die op *-sī* en *-vī*, onderhevig. Men kan ervan uitgaan, dat in het algemeen de reduplicatie in het lat. alleen dan aanwezig is, wanneer de perfectumstam ten opzichte van de infectumstam niet op andere wijze, d.w.z. niet door een afwijkend vocalisme, wordt gekenmerkt; vandaar b.v. *tetendī* bij *tendo*, maar *fēcī* bij *facio*. Alleen de geïsoleerde vormen *de-dī* en *ste-tī* wijken zowel door reduplicatie als door vocalisme af van de infectumstam, in zoverre zij naast de reduplicatie de nultrap van de wortel te zien geven; cf. *de-d-i-mus ste-t-i-mus* tegenover *da-mus stā-mus*.

Wortelperfecta zonder reduplicatie

§ 284. 1. Het vocalisme van de infectumstam is kort, van de perfectumstam lang: *ēdī* : *edo*, *ēmī* : *emo* (in composita echter *dempsī* *compsī* etc.), *lēgī* : *lego* (in composita echter *neglexī* *intellexī* etc.; Sallustius heeft bij wijze van vals archaïsme *neglēgī* en *intellēgī*), *sēdī* : *sedeo* en *-sido*, *vēnī* : *venio*, *scābī* : *scabo*, *fōdī* : *fodio*, *ōdī* naast *odium*.

Dezelfde oppositie vinden we ook bij *relīquī* : *relinquo* (simplex *linquo* zeldzaam), *vīdī* : *video*, *vīcī* : *vinco*, *fūgī* : *fugio*, *fūdī* : *fundo*, *rūpī* : *rumpo*. De lange vocaal in de perfectumstam gaat bij deze groep echter wel terug op oorspronkelijke diftongen *ei* en *eu* *(ou)*, cf. λέλοιπα en *relīquī*, πέφευγα en *fūgī*.

2. Het vocalisme van de perf. stam staat niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief in oppositie tot dat van de inf. stam: *ēgī* : *ago*, *co-ēpī* *(coepī)* : *apio*, *cēpī* : *capio*, *iēcī* (gr. ἧκα) : *iacio*, *fēcī* (gr. ἔθηκα) : *facio*, *frēgī* : *frango*, *pēgī* : *pango*. De laatste vorm is uit composita als *com-pēgī* *op-pēgī* overgenomen, terwijl het simplex van huis uit *pepigī* had en later *panxī* ontwikkelde; *com-pēgī* kan mogelijk analogisch zijn ontstaan volgens het model *cōnfringo* : *cōnfrēgī* = *compingo* : *compēgī*.

3. Hiernaast staan enkele wortelperfecta zonder reduplicatie, waarbij geen oppositie in vocalisme tussen infectum- en perfectumstam valt waar te nemen; zo *fidī* : *findo*, *scidī* : *scindo*. In de meeste van deze gevallen gaat het wel om secundaire vormen, die in plaats van oorspronkelijke, geredupliceerde perfecta, vanuit de composita, waar de reduplicatie normaliter ontbrak, in de simplicia zijn doorgedrongen. Zo is *scicidī* oorspronkelijk en is *scidī* later in gebruik gekomen vanuit *discidī*; op dezelfde wijze maakte *fidī* zich los uit *diffidī* etc. Verdere voorbeelden van dit, overigens geïsoleerde, type zijn: *bibī* : *bibo*, *cōnīvī* (jonger *cōnīxī*) : *cōnīveo*, *cūdī* (jonger *cūsī*) : *cūdo*, *īcī* : *īcio*, *mandī* : *mando*, *prandī* : *prandeo*, *psallī* : *psallo*, *strīdī* : *strīdeo*, *vellī* (misschien uit **velsī*) : *vello*, *vertī* : *verto*, *vīsī* : *vīso*, *verrī* : *verro* (naast *verrī* ook *versī* bij gramm.). Verschillende perfecta uit deze groep komen in onze bronnen slechts één of enkele malen voor.

Wortelperfecta met reduplicatie

§ 285. Behalve in de geïsoleerde gevallen *dedī* en *stetī* (§ 283)

vertoont bij dit type de perfectumstam geen ander vocalisme van de wortelsyllabe dan de infectumstam heeft. Wel is uit de aard der zaak de korte vocaal van de wortel onderhevig aan die veranderingen, die korte vocalen in open, respectievelijk gesloten middensyllaben in het algemeen hebben ondergaan.

1. De wortelsyllabe heeft *a*: *cecidī* : *cado*, *cecinī* : *cano*, *fefellī* : *fallo*, *pepigī* (later *pēgī* en *panxī*) : *pango*, *peperci* (ook *parsī* en *parcuī*) : *parco*, *tetigī* : *tango*; *cecīdī* (met -ī- < *-ai-*; cf. I § 120) : *caedo*.

2. De wortelsyllabe heeft *e*: *pepulī* : *pello*, *pependī* : *pendo* en *pendeo*, *tetendī* : *tendo*, *tetinī* (later *tenuī*) : *teneo*, met ē: *pepēdī* : *pēdo*.

3. De wortelsyllabe heeft *o*: *momordī* : *mordeo*, *poposcī* : *posco*, *spopondī* : *spondeo*, *totondī* : *tondeo*.

4. De wortelsyllabe heeft *u*: *cucurrī* : *curro*, *pupugī* : *pungo*, *tutudī* : *tundo*.

5. De wortelsyllabe heeft *i*: *scicidī* (later *scidī*) : *scindo*.

6. Geïsoleerde vormen zijn nog: *tetulī* (later *tulī*) bij *fero*, en *meminī*, die beide geen corresponderende infectumvormen naast zich hebben.

§ 286. De reduplicatievocaal is normaal *e*, zoals in het gr.: *meminī* *tetulī* *cecinī*, cf. gr. λέλοιπα. In die gevallen echter, waarin de stamvocaal in het perfectum dezelfde kwaliteit gehandhaafd heeft als in het infectum, neemt de reduplicatievocaal ten gevolge van een assimilatiewerking dezelfde kleur aan als die van de stamvocaal; zo *cucurrī* *didicī* *momordī* *poposcī* *pupugī* *spopondī* *totondī* naast *curro* *disco* *mordeo* etc. Het assimilatieproces, waarom het hier gaat, heeft zich geleidelijk voltrokken. Volgens Gellius (N.A. VI 9, 15) gebruikten Cicero en Caesar nog de vormen *memordī* *pepugī* *spepondī*, terwijl hij ook voor *peposcī* *cecurrī* bewijsplaatsen aanhaalt. *stitī* voor *stetī* bij *sisto* is overgenomen uit composita als *restitī*, waar de *e* in onbetoonde middensyllabe normaal als *i* werd gesproken.

Wanneer de verbaalstam met één enkele medeklinker begint, wordt deze beginconsonant met *e* vóór de stam geplaatst: *me-minī* *pe-percī*. Van werkwoorden die met *i* *v* *r* *l* beginnen, kent het lat. uitsluitend perfecta zonder reduplicatie: *iēcī* *vertī* *lēgī* etc. Begint de verbaalstam met *sc* *sp* *st*, dan nemen beide beginconsonanten aan de reduplicatie deel, waarbij echter de *s* van de stamsyllabe ten gevolge van een dissimilatiewerking

verdwijnt: *scindo* : *sci-(s)cidī*, *spondeo* : *spo-(s)pondī*, *sto* : *ste-(s)tī*. In tegenstelling hiermede is in de corresponderende gevallen van praesensreduplicatie alléén de *s* bij de reduplicatie betrokken: *si-sto* etc.

§ 287. Het reduplicatie-type dringt in het lat. niet verder door, maar is daarentegen van begin af aan reeds op de terugtocht. Dit manifesteert zich het eerst en het duidelijkst in de composita. In vormen als *rettulī reppperī reccidī* uit *re-tetulī re-peperī re-cecidī* is de reduplicatiesyllabe door syncope verloren gegaan, maar blijft de reminiscentie aan de reduplicatie nog bestaan in de vorm van *-tt- -pp- -cc-*. Het proces gaat echter reeds verder in *contulī* < *con-tetulī* (*tetulī* komt voor bij Plt. en Enn.), en hieruit ontwikkelt zich dan de algemene tendentie, om in de composita de reduplicatiesyllabe te laten vervallen, zodat normaal worden de vormen als: *concurrī compulsī contendī dēspondī suspendī extendī* naast *cucurrī pepulī* etc. In oudere bronnen vinden we hiertegenover nog vormen als *admemordit* (Plt.), *occecurrit* (Ael. Tubero), cf. Gellius, N.A. VI 9. Op deze wijze moet ook een perfectum als *prehendī* naast *prehendo (prendo)*, dat teruggaat op het compositum **prai-hendō*, verklaard worden. *dedī* en *stetī* behouden hun reduplicatie echter ook in de composita: *condidī restitī* etc. Zo ook meestal *didicī* en *poposcī*, b.v. *depoposcit* (Mon. Ancyr. 5, 4).

Naar analogie van het ontbreken der reduplicatiesyllabe in de composita is dit gebruik ook in sommige simplicia doorgedrongen. Zo *tulī* i.pl.v. het oude *tetulī* naar *contulī*; verder *pendī* naar *suspendī*, *tendī* naar *extendī*, *fervī* naar *efferuī*, *scandī* naar *cōnscendī* e.a.

§ 288. Het wegvallen van de reduplicatiesyllabe was in vele gevallen, zowel bij simplicia als bij composita, aanleiding, om dit, nu onduidelijk geworden, perfectum-type te vervangen door jongere en duidelijker vormingen op *-sī* en *-vī*: *panxī* naast *pepigī* en *pēgī*, *parsī* en *compersī* naast *pepercī*, *tenuī* naast *tetinī*; verder *concinuī praemorsī dispunxī expunxī* e.a.

§ 289. Naar *reddo* : *reddidī* en *ēdo* : *ēdidī* („uitgeven") zijn in het vulgairlat. van verbaalstammen op *d* een aantal perfecta op *-didī* gevormd, die in de rom. talen zijn blijven voortleven; zo

dēscendidī impendidī ēdidī „ik heb gegeten" *prandidī respondidī abscondidī pandidī*.

Het perfectum op *-sī*

§ 290. Dit type wordt gekenmerkt door het element *s*, dat bijgevolg voor de stamvorming relevant is. Historisch hebben we te doen met de voortzetting van de oude indo-europ. *s*-aoristus. Het lat. *dīxī* beantwoordt precies aan het gr. ἔδειξα. Waar de *s* voor deze perfectum-vormingen kenmerkend is, spelen reduplicatie en ablautsverschijnselen in deze groep geen rol. In die gevallen waarin nochtans de perfectumstam in tegenstelling tot de infectumstam de lange wortelvocaal laat zien, zoals bij *rēxī* : *rego*, hebben we te doen met een, voor de latijnse verhoudingen overigens irrelevant, rudiment van de oorspronkelijke situatie in het indo-europ., waarbij de *s*-aoristus, althans in de sing. van het act., de rekkingstrap van de stamvocaal vertoonde; in het lat. is dan echter in de corresponderende gevallen de rekkingstrap in alle vormen van het perfectum, dus ook in de plur., doorgevoerd. Het aantal is echter zeer beperkt en voor de structuur van het systeem zijn dit soort ablautsgevallen van geen gewicht.

§ 291. Het *sī*-perfectum is in het lat. aanmerkelijk ruimer verbreid dan het in het voorafgaande besproken worteltype. Tot op zekere hoogte is het zelfs ook produktief gebleken en heeft het in verschillende gevallen oudere worteltypen verdrongen. Toch is het voorkomen ervan beperkt tot de primaire verba en heeft het zich niet in de grote groep van afgeleide werkwoorden, die vooral in de 1. en 4. conj. gezocht moeten worden (infectumstammen op -ā- en -ī-), weten in te dringen. Het wordt dus meest aangetroffen bij de werkwoorden van de 3. conj. en daarnaast sporadisch bij die van de 2. en 4.

§ 292. Het *sī*-perfectum treedt alleen op in die gevallen, waarin de verbaalwortel of de verbaalstam op een consonant eindigt. In het merendeel der gevallen is dit een gutturaal, minder vaak een dentaal of labiaal, soms *s m* of *v* (deze laatste zijn wel te verklaren als analogie-gevallen). De *s* van *-sī* gaat in al deze gevallen verbindingen aan met de eindconsonanten van

de wortel- of stamsyllabe volgens de gewone regels van de consonantgroepen (I § 139 vv.).

In de normale gevallen is dus bij het *sī*-perf. het vocalisme van de wortel in perfectum en infectum hetzelfde. Voorbeelden zijn:

1. De wortel eindigt op gutturaal: *auxī* : *augeo*, *dīxī* : *dīco*, *dūxī* : *dūco*, *farsī* : *farcio*, *flīxī* : *flīgo*, *indulsī* : *indulgeo*, *mersī* : *mergo*, *mulsī* : *mulgeo*, *sparsī* : *spargo*, *per-spexī* : *per-spicio*, *torsī* : *torqueo*, *ursī* : *urgeo*.

2. De wortel eindigt op dentaal: *arsī* : *ardeo*, *clausī* : *claudo*, *laesī* : *laedo*, *lūsī* : *lūdo*, *rāsī* : *rādo*, *rīsī* : *rīdeo*, *suāsī* : *suādeo*, *ē-vāsī* : *vādo*.

3. De wortel eindigt op labiaal: *clepsī* : *clepo*, *nūpsī* : *nūbo*, *saepsī* : *saepio*, *scrīpsī* : *scrībo*, *serpsī* : *serpo*.

4. De wortel eindigt op *s* (het infectum heeft *-r-* door rhotacisme, cf. I §§ 47-48): *gessī* : *gero gestus*, *haesī* : *haereo haesum*, *hausī* : *haurio haustus*.

5. De wortel eindigt op nasaal: *pressī* : *premo*, *contem-p-sī* : *contemno*; zo ook in vier composita van *emo* (dat zelf *ēmī* heeft): *sūmpsī* : *sūmo*, *prōmpsī* : *prōmo*, *cōmpsī* : *cōmo*, *dēmpsī* : *dēmo*. Verder *mānsī* : *maneo* (met ā vóór *-ns-*, cf. I § 19, 1).

6. De wortel eindigt op *v*: bij *fīvo*, een oude vorm naast *fīgo*, hebben we *fīxī*; analogisch is dan wel *vīxī* bij *vīvo*, en met niet geheel zekere lange ū in het perf. *strūxī* : *struo* (= **struvo*, cf. I § 36); eveneens *flūxī* : *fluo* (= **fluvo*); in het laatste geval eindigde de wortel echter mogelijk oorspronkelijk op gutturaal.

§ 293. In een beperkt aantal gevallen onder de *sī*-perfecta vertoont de perfectumstam, als voortzetting van een oude ablautsverhouding, lang vocalisme van de wortelvocaal naast een korte vocaal in de stamsyllabe van het infectum: *vēxī* : *veho*, *rēxī* : *rego*, *tēxī* : *tego*, *-lēxī* : *-lego* (*neg- di- intellēxī*; cf. echter *lēgī* : *lego*), *trāxī* : *traho*; op oorspronkelijke diftong *ei* wijst de lange ī in *dīvīsī* : *dīvido*, *mīsī* : *mitto*; naast *iubeo* heeft het oudlat. *iousit* (CIL I² 478; 614; 633; 1529. S.C. Bacch., Lex repett., Sent. Minuc.), het klassiek lat. echter *iussī* met ŭ naar *iussus*.

§ 294. Omgekeerd komen enkele gevallen voor, waarin de

infectumstam lang, de perfectumstam echter kort vocalisme heeft. Hier hebben we te doen met incidentele gevallen, die hun verklaring vinden door analogie-werking: *ussī* : *ūro* naar *ustus*, *cessī* : *cēdo* (cf. *cessus*, waarbij de verklaring van de ĕ echter onzeker is).

§ 295. In een aantal gevallen is de nasaal, die als praesensinfix de infectumstam kenmerkte, ook in de perfectumstam en soms ook in het part. perf. pass. doorgedrongen: *finxī fictus* : *fingo*, *pinxī pictus* : *pingo*, *strinxī strictus* : *stringo*, *-stinxī -stinctus* : *-stinguo*, *vinxī vinctus* : *vincio*, *iunxī iunctus* : *iungo*, *panxī pactus* : *pango*, *planxī planctus* : *plango*, *sanxī sanctus* : *sancio* e.a.

§ 296. Het perfectum op *-sī* blijkt in het lat. een zekere expansieve kracht te hebben bezeten en heeft dan ook in een aantal gevallen oudere wortelperfecta teruggedrongen en vervangen. Er is reeds gewezen op de jongere vormen *panxī* en *parsī* naast de oudere *pepigī* (met *pēgī*) en *pepercī*. Vooral bij de composita, waar, zoals we zagen, het geredupliceerde type de neiging had zijn reduplicatie te verliezen, met het gevolg dat deze perfectumvorming onduidelijk werd, zien we een opdringen van de *sī*-vormen: *compunxī* naast *pupugī*, *expulsī* naast *pepulī*, *praemorsī* (Plt. bij Gellius, N.A. VI 9, 7) naast *praemordī* en *momordī*, *amixī* naast *iēcī*, *diffūsī* (laat) naast *fūdī*, *dīlēxī neglēxī intellēxī* naast *lēgī*, *dēmpsī cōmpsī sūmpsī prōmpsī*, alle composita van *emo*, naast *ēmī*, waarbij echter opgemerkt moet worden, dat de samenhang met het simplex veel minder gevoeld werd dan dit het geval was bij de composita met oud perfectum-type *ex-ēmī ad-ēmī dir-ēmī*.

Niet zelden heeft zich in dit soort gevallen het perfectum op *-sī* gevormd in aansluiting aan het part. perf. pass. op *-sus*: naar *vulsus* ontstond zo *vulsī* met *āvulsī* en *dīvulsī* naast *vellī*, naar *versus* (bij *verro*) ontstond *versī* naast *verrī* (beide alleen bij grammatici), naar *expulsus* ontstond *expulsī*, naar *perculsus* vormde zich *perculsī* e.a.

Het proces van de uitbreiding van het *sī*-type zet zich tot in zeer late periode voort en manifesteert zich nog in de romaanse talen. De italiaanse vormen *rispose prese corse* wijzen b.v. op **responsit* **prensit* **cursit*.

De perfecta op *-vī* en *-uī*

§ 297. Dit is in het latijn het enige perfectum-type dat jong is, dat een naar regelmatigheid tenderend beeld vertoont en daardoor een grote verbreiding heeft gevonden vooral onder de afgeleide verba, wier paradigma in het algemeen immers naar regelmaat streeft. Anderzijds is de oorsprong van dit type niet voldoende verklaard, zodat het niet gemakkelijk valt om aan te geven, in welke gevallen deze vormingen oorspronkelijk zijn, en waar ze als analogievormen moeten worden opgevat. Aangenomen kan worden, dat ze in oorsprong thuishoren bij verba waarvan de wortel op een vocaal eindigt (behalve bij *da-re stă-re* en waarschijnlijk *ī-re*), dus vooral in de 1. 2. en 4. conj., daarentegen niet bij de thematische verba der 3. conj. en bij de *jo*-wortelverba der 3. en 4. conj., hoewel zij ook in deze groepen en met name bij de thematische verba der 3. conj. op *l r m* en *n* analogisch een zekere verbreiding hebben gevonden.

§ 298. De verdeling is wel zo, dat *-vī* thuishoort bij de verba waarvan de stam of de wortel oorspronkelijk op lange vocaal eindigt, dus *-ā-vī -ē-vī -ī-vī*, type *flāvī flēvī scīvī*. Hiernaast staat dan het type op *-uī* bij stammen (veelal in oorsprong dissyllabische bases), die op korte vocaal eindigen, welke korte vocaal zich in vele gevallen manifesteert in de corresponderende vorm van het part. perf. pass. of van het supinum; dus teruggaande op **-ă-vai *-ĕ-vai *-ĭ-vai*, het type *domuī* met *domitus*, *monuī* met *monitus*. Het is vooral bij de werkwoorden van de 2. conj., dat het perfectum op *-uī* zich op grote schaal heeft doorgezet, terwijl in de 1. en 4. conj. de vormen op *-āvī* en *-īvī* overheersen.

De vormen op *-vī*

§ 299. 1. Oude vormen van dit type vinden we bij een aantal primaire verba, waarvan de wortel op lange vocaal eindigt: *flā-vī* : *flo*, *pā-vī* : *pāsco*, *flē-vī* : *fleo*, *sprē-vī* : *sperno*, *crē-vī* : *cerno*, *sē-vī* : *sĕro* „zaaien", *lē-vī* : *lino* (naast *lēvī* bestond het compositum *dē-lēvī*, waarnaar vervolgens een nieuw praesens *dēleo* werd gevormd), *sī-vī* : *sino* (oud-lat. *po-sīvī poseivei* CIL I² 638 = „posuī"), *trī-vī* : *tero*, *cī-vī* : *cio cieo*, *scī-vī* : *scio*, *nō-vī* : *nōsco*, *fuī* uit **bhū-vai* naast *sum*.

2. Daarnaast bij een aantal oude verba, die niet zonder meer als wortelverba met lange vocaal te herkennen zijn en waarvan de verklaring min of meer onzeker is, b.v. *amā-vī* : *amo*, *quiē-vī* : *quiēsco*, *cupī-vī*: *cupio*, en naar dit laatste misschien *petī-vī quaesī-vī arcessī-vī lacessī-vī* bij *peto quaeso arcesso lacesso;* verder *audī-vī* : *audio*, *strā-vī* : *sterno (strā-vī* gevormd naar *strā-tus).*

3. De grootste groep wordt echter gevormd door de jonge afgeleide verba, vooral uit de 1. en 4. conj., van het type *cūrā-vī fīnī-vī* (§§ 189 vv. en 205), waarvan het paradigma „regelmatig" is, met het gevolg dat hier de grote uitbreiding van de, als regelmatig gevoelde, *vī*-vormen heeft plaats gehad. Hierbij zijn ten slotte ook te noemen de afleidingen van *u*-stammen (§ 201, 3), zoals *īnstituī* < **in-statū-vī* bij *status*, *metuī* < **metū-vī* bij *metus*, oorspronkelijk *vī*-vormen, die echter ten gevolge van de uitval van de intervocalische *-v-* (I § 33) in de *uī*-groep terecht zijn gekomen.

De vormen op *-uī*

§ 300. Daar de analogiewerking bij dit type een bijzonder grote rol heeft gespeeld, is het moeilijk hier bepaalde, nauwkeuriger omlijnde groepen aan te geven. Men kan echter onderscheiden:

1. Causativa van de 2. conj., die als regel een part. perf. pass. op *-itus* naast zich hebben (§ 196): *monuī monitus* : *moneo*, *nocuī nocitus* : *noceo*, *docuī doctus* (wel met syncope uit **dokitos*) : *doceo*.

2. Langs de weg der analogie heeft dit type zich dan in de 2. conj. zeer sterk verbreid, zowel bij de groep der intransitiva zoals *aruī caluī eguī pāruī patuī potuī tacuī* (cf. *tacitus*) *timuī*, alsook bij transitiva, b.v. *cēnsuī habuī miscuī*, zonder dat hiernaast als regel een part. op *-itus* of een supinum op *-itum* aanwezig is.

3. Bij enkele verba der 1. en 3. conj. naast een part. perf. pass. op *-itus* of een *supinum* op *-itum : crepuī crepitum* : *crepāre*, *cubuī cubitum* : *cubāre*, *domuī domitus* : *domāre*, *sonuī sonitum* : *sonere* en *sonāre*, *vetuī vetitus* : *vetāre*, *genuī genitus* : *gignere*, *moluī molitus* : *molere*, *vomuī vomitus* : *vomere;* ook wel *coluī* : *colere*, ondanks *cultus*. Langs de weg der analogie is deze groep dan verder uitgebreid met: *aluī aperuī posuī* (voor *posīvī*, onder invloed van *positus*) *rapuī saluī* (naast later *salīvī* en *saliī*) *secuī texuī voluī* e.a.

4. Ook buiten de genoemde groepen heeft dit type zich nog verder uitgebreid en hebben de vormen op *-uī* in vele gevallen oudere vormen verdrongen. Naast *tenuī* voor *tetinī* (§ 288) kan men b.v. wijzen op *amicuī* voor *amicī* of *amixī*, *arduī* voor *arsī*, *concrēduī* naast *crēdidī*, *concinuī* naast *cecinī*, *sapuī* voor *sapīvī*, *sinuī* voor *sīvī*, *seruī* voor *sēvī*, *conteruī* naast *trīvī*, *parcuī* voor *pepercī*, *pellicuī* voor *pellexī* e.a.

De perfecta van de verba op *-veo* en *-vo*

§ 301. Bij deze verba, die een *v* in de eindsyllabe van de stam hebben, wordt het perfectum gevormd op *-vī*, en wel zo, dat de voorafgaande stamvocaal gerekt wordt. Deze rekking is het gevolg van een proces van syncope, waardoor een vorm als **movi-vai* werd tot **mou-vai* en vervolgens tot *mōvī*; men vergelijke *mōtus* uit **movi-tos*. Insgelijks **kavi-vai* > **kau-vai* > > *cāvī*, naast *cautus* < **kavi-tos*, cf. *cavitum* (CIL I² 585, 6 en 7). Op overeenkomstige wijze moeten dan verklaard worden *fāvī fautus* : *favēre*, *fōvī fōtus* : *fovēre*, *iūvī iūtus* : *iuvāre*, *lāvī lautus* en *lōtus* : *lavāre*, *pāvī* : *pavēre*, *vōvī vōtus* : *vovēre*.

In de 3. conj. moet hiermee vergeleken worden *fervī* : *fervere*, naast jonger *fervuī* : *fervēre*. *solvī* en *volvī*, die schijnbaar bij deze groep horen, zijn in wezen anders gevormd. Men moet uitgaan van drielettergrepig *soluo* en *voluo* (I § 32), waarbij normaal een perf. op *-ŭ-vai* > *-uī* werd gevormd. Het oud-lat. kent dan ook nog de drielettergrepige perfecta *soluī* en *voluī*, die eerst betrekkelijk laat tot tweelettergrepig *solvī* en *volvī* werden.

Verkorte vormen van de perfecta op *-vī* en *-sī*

§ 302. De zwakke positie van de intervocalische *-v-* (I § 33) gaf bij de perfecta op *-vī* aanleiding tot het ontstaan van een aantal verkorte vormen, zoals anderzijds de tendentie tot haplologie (I § 97) bij de perfecta op *-sī* enkele minder belangrijke verkortingen teweegbracht.

Vormen op *-iī* i.pl.v. *-īvī* in de 3. en 4. conjugatie

§ 303. Het uitgangspunt zijn wel de perfectumvormen bij

eo „ik ga”. De korte vormen *iī* en *ieram* worden geregeld bij Plt. aangetroffen, die echter in andere gevallen, n.l. bij de perfecta op *-vī*, nog geregeld de vormen met *-v-* heeft, zoals *scīvī sīvī cīvī* e.a. *iī*, dat het oorspronkelijke perfectum bij *eo* vertegenwoordigt (*īvī* is betrekkelijk zeldzaam en maakt een jonge indruk), is formeel wel een oud geredupliceerd perf., waarvan de vorming niet geheel duidelijk is. Naar het voorbeeld van composita van *eo* als *perit* : *periit* : *perierat* kregen we nu ook *audit* : *audiit* : *audierat*. Deze vormen zonder *-v-* komen vooral in gebruik sinds Terentius en wel heel bijzonder, hoewel niet uitsluitend, vóór *-er-* : *audieram audierim audiero* etc. Daarnaast vinden we reeds op een der oudste inscr. *petiei* (CIL I² 15); verder ook *siit* voor *sīvit* (Ter., Ad. 104), met *posiit* en *dēsiit*.

§ 304. Normaal zouden we in de gevallen van *audiī audiit audiimus* de uitspraak **audī *audīt *audīmus* verwacht hebben (I § 126). De samentrekking bleef echter achterwege, daar zij de oppositie tot de gelijkluidende vormen van ind. en imper. praes. teniet zou hebben gedaan. Waar dit bezwaar niet aanwezig was, had echter wèl samentrekking van *-ii-* plaats; zo in *audīstī audīstis audīsse audīssem*. In de 1. en 3. sing. ind. perf. komen vormen als *audī* en *audīt* weliswaar voor, maar zij zijn dan laat en zeldzaam; bovendien worden zij blijkbaar als minder correct gevoeld (Priscianus II 130, 1 K. accentueert hier *audít cupít*). Bij *eo* „ik ga” en zijn composita en bij *peto* zijn echter sinds Plt. in de 3. sing. van de ind. perf. de vormen *īt* (*interīt*) en *petīt* in gebruik, terwijl anderzijds ook hier in de 1. sing. vormen als *redī* en *petī* eerst in het laat-lat. optreden.

§ 305. De vormen op *-iī* worden in het algemeen meer in de 4. dan in de 3. conj. aangetroffen. Terwijl dus in de 4. het type *audiī* gewoon is, blijft in de 3. het type *quaesīvī* meer in gebruik.

§ 306. In het vulgaire taalgebruik gaat de uitval van *-v-* nog aanmerkelijk verder (I § 33). Zo hebben we hier de perfectumvormen *probai calcai laborait* voor *probāvī*, *calcāvī labōrāvit*. Anderzijds vinden we ook i.pl.v. *-āvit* vormen op *aut*: *pedicaut donaut militaut pugnaut* e.a.

Samengetrokken vormen van het type *laudāstī laudārim laudāssem*

§ 307. Het proces van uitval van *-v-*, gevolgd door contractie, is normaal bij een aantal vormen van de 2. conj., waarbij *-v-* tussen gelijke vocalen staat (I §§ 33 en 126): *dēlēram* < *dēlēveram*, *dēlērunt* < *dēlēverunt*, *dēlēro* < *dēlēvero* e.a.; zo ook wel in de 4. conj. in gevallen als *audīstī* < *audīvistī* (cf. § 304). Naar analogie hiervan is dan echter in een groot aantal andere gevallen, vooral in de 1. conj., een overeenkomstige verkorting doorgevoerd, zodat dit verschijnsel ook buiten de normale regels van de uitspraak om een aanmerkelijke uitbreiding heeft gekregen. Zo in de ind. perf.: *laudāstī laudāstis laudārunt*, *dēlēstī dēlēstis* etc. *laudāt* i.pl.v. *laudāvit* komt uitsluitend, en dan nog slechts zelden, in de poëzie voor (Lucr. I 70 *inrītāt*, VI 587 *disturbāt*). In de overige tempora en modi van het perf. vinden we vormen van het type: *laudāram laudāro laudārim laudāssem laudāsse dēlēssem dēlēsse*. Normaal, sinds Plt., zijn ook de korte vormen van *nōvī*: *nōstī nōstis nōrunt nōram nōssem nōsse*. Hiernaast vinden we nog incidenteel: *nōmus* = *nōvimus* bij Ennius, *commōrat* = *commōverat* bij Terentius, *admōrunt* = *admōverunt* bij Vergilius, *remōrant* = *remōverant* etc. bij Horatius, *remōsse* = *remōvisse* bij Lucretius, *dēvōro* = *dēvōvero* bij Accius.

§ 308. In het algemeen schijnen deze korte vormen veel gebruikt te zijn, en Cicero beschouwt ze als volwaardig naast de langere: *Quid quod sic loqui „nosse" „iudicasse" vetant, „novisse" iubent et „iudicavisse"? Quasi vero nesciamus in hoc genere et plenum verbum recte dici et imminutum usitate.* (Or. 47, 157) „Hoe komt men ertoe de uitspraak *nōsse iūdicāsse* onjuist te achten, en voor te schrijven, dat men *nōvisse* en *iūdicāvisse* moet spreken? Alsof wij niet weten, dat bij dit soort vormen enerzijds de volle vorm terecht gesproken kan worden, maar anderzijds ook de korte gebruikelijk is". In de keizertijd hebben de korte vormen zelfs het alleenrecht verworven, en Quintilianus beschouwt *audīvisse* en *scīvisse* in deze tijd als uitzonderlijk en ouderwets (Inst. I 6, 17).

§ 309. De verkortingen van het type *dīxtī* voor *dīxistī*, *dīxe*

voor *dīxisse* zijn gevallen van haplologie (I § 97). De voorbeelden hiervan zijn vrij algemeen verbreid.

Het participium perfecti passivi

§ 310. Waar het part. perf. pass. dient tot vorming van het gehele perfectum passivum, en anderzijds de wijze waarop dit participium wordt gevormd zich in bepaalde opzichten in het latijn heeft aangesloten bij de wijze van vorming van de perfectumstam, wordt het hier in aansluiting aan de perfectumvorming behandeld.

Het part. perf. pass. is in oorsprong de voortzetting van een oud indo-europ. verbaaladjectivum op *-tos* (lat. *-tus* en *-sus*), dat ertoe diende, om uit te drukken, dat het door de verbaalwortel aangeduide begrip i.v.m. een of ander subject als praedicaat in ruime zin werd gezegd. Vandaar dat de betekenis ervan aanvankelijk zeer vaag was. Het kon zowel de actieve als de passieve verbaalhandeling uitdrukken. De betrekking tot het activum leeft nog voort in een lat. gebruik als *homo cēnātus*, *prānsus*, *pōtus* „iemand die gegeten, ontbeten, gedronken heeft". Evenmin was dit part. zonder meer aan een bepaald tempus-begrip gekoppeld; zo hebben lat. *arbitrātus* of *ratus* „in de mening verkerend", *ūsus* „gebruikend", *veritus* „vrezend", *dēsperātus* „vertwijfeld" geen betrekking op het verleden. In het lat. is het part. perf. pass. anderzijds echter reeds in een vroegtijdig stadium opgenomen in het systeem van het perfectum, en wel met betrekking tot het passivum, zodat het geleidelijk een vaste plaats in het verbaalsysteem heeft gekregen.

De aanvankelijk meer zelfstandige positie van deze vorm uit zich ook nog in het vrij groot aantal adjectiva die, oorspronkelijk als verbaaladjectiva met het suffix *-to-* gevormd, hun verband met het stamwerkwoord hebben verloren en geheel zelfstandig zijn geworden. Zo b.v. *altus* „hoog" *(alere)*, *aptus* „geschikt" *(apīscī)*, *cautus* „voorzichtig" *(cavēre)*, *certus* „zeker" *(cernere)*, *falsus* „vals" *(fallere)*, *tūtus* „veilig" *(tuērī)*. Hiernaast gaan ook een aantal vanouds overgeleverde substantiva, gedeeltelijk wel substantiveringen van aanvankelijke adjectiva, op deze vorming terug; zo b.v. *mentum* „kin", verder *scortum scūtum mēnsa nota hasta multa testa* e.a. Ook in een

jongere periode ontstaan nog verschillende substantiva als *fātum praeceptum ēdictum bustum dēlictum peccātum spōnsa repulsa* (§ 11, 11a).

§ 311. Wat de wijze van vorming betreft, was het part. perf. pass. oorspronkelijk geheel zelfstandig, zonder strikt verband met de stam van het infectum noch met die van het perfectum. In het lat. heeft deze situatie zich echter niet bestendigd, en zocht het part. perf. pass. in een jongere ontwikkelingsfase aansluiting naar beide zijden, soms naar de infectum-, soms naar de perfectumstam. Uit de aard der zaak gaat deze ontwikkeling het verst bij de denominativa, vooral van de 1. en 4. conj., waar beide stammen geregeld door ā, resp. door ī worden gekenmerkt en nu ook het part. perf. pass. geheel in de regelmatige bouw van het paradigma wordt opgenomen.

Oorspronkelijke zelfstandigheid van het participium perfecti passivi

§ 312. In het indo-europ. was bij de verbaalafleidingen op *-tos* de toestand deze, dat het suffix de drager was van het accent, zodat de verbaalwortel in de nultrap kwam te staan. In het lat. zijn deze accent-verhoudingen en daarmede ook de wisseling van het vocalisme van de verbaalwortel verloren gegaan. Dit neemt echter niet weg, dat in een beperkt aantal gevallen de resten van de oude toestand ook in het lat. nog zijn bewaard.

De nultrap van de éénlettergrepige wortel treedt nog aan de dag in: *dictus* : *dīco*, *ductus*: *dūco*, *status* : *stāre*, *datus* : *dare dōnum*, *satus* : *sero sēvī sēmen*, *itum* : *īre* (wt. *ei*), *co-gnitus* < **co-gnatos* : *(g)nōsco nōvī* (cf. echter *nōtus* naar *nōvī*) e.a. Zo ook bij tweelettergrepige bases: *domitus* : *domāre*, *lautus* (populair *lōtus*) < < **lav(i)tos* : *lavāre*, *sectus* < **sec(a)tos* : *secāre*; ook in de 2. conj. (bij tweelettergrepige bases op *-ej-*), waar in het lat. -ē- afwisselt met *-i-*; b.v. *tacitus* : *tacēre*, *licitum* : *licēre*, *habitus* : *habēre*. Hetzelfde zien we in de 2. conj. bij de causativa en intensiva (§ 196), die in het part. perf. pass. eveneens de nultrap *-i-* van het suffix vertonen: *monitus* : *monēre*, *doctus* < **dok(i)tos* : *docēre*, *mōtus* < **mov(i)tos* : *movēre*, *cautus* met ouder *cavitum* (CIL I^2 585, 6 en 7) : *cavēre* e.a.

§ 313. De zelfstandigheid van het part. perf. pass. blijkt ook hieruit, dat, wanneer de infectumstam met infix of suffix is gevormd, deze elementen meermalen in het part. perf. pass. niet terugkeren; zo in *fictus* : *fingo*, *pictus* : *pingo*, *strictus* : *stringo*, *tāctus* : *tango*, *fissus* : *findo*, *frāctus* : *frango*, *passus* : *pando*, *victus* : *vinco*, *ruptus* : *rumpo*, *aptus* : *apīscor*, *nactus* : *nancīscor*, *morsus* : *mordeo*, *spōnsus* : *spondeo*, *tentus* : *teneo*, *captus* : *capio*, *iactus* : *iacio*, *raptus* : *rapio*, *apertus* : *aperio*, *opertus* : *operio*, *ventum* : *venio* e.a.

Relatie tot de stam van infectum en perfectum

§ 314. In het voorafgaande zagen we, dat de zelfstandigheid van het part. perf. pass. soms daardoor werd gemarkeerd, dat, wanneer de infectumstam met een nasaal-infix was gevormd, dit infix niet in het part. perf. pass. terugkeerde (§ 313). Een jongere fase van ontwikkeling demonstreert zich, wanneer dit infix wèl in het part. perf. pass. doorwerkt. In de gevallen waarin dit voorkomt, heeft het part. perf. pass. met nasaal-infix steeds een perf. op *-sī*, eveneens met nasaal-infix, naast zich (niet echter omgekeerd, in die zin dat aan een perf. op *-sī* met nasaal-infix ook altijd een part. op *-tus* met nasaal-infix beantwoordt, cf. § 295). Zo krijgen we dus de indruk, dat in deze gevallen de vorming van het part. perf. pass. zowel van de zijde van de infectumstam als van die van de perfectumstam is beïnvloed. Men vergelijke *iunctus* : *iungo iunxī*, *planctus* : *plango planxī*, *sanctus* : *sancio sanxī* (in *sancītus* bij Lucr. is bovendien nog de ī van de inf.-stam in het part. doorgevoerd), *-stinctus* : *-stinguo stinxī*, *vinctus* : *vincio vinxī* (tegenover *victus* : *vinco vīcī*), *linctus* : *lingo linxī* (naast *lictus* : *linquo līquī*).

§ 315. Bij de verba, waarvan de stam op lange vocaal eindigt, en die in het perf. *-āvī -ēvī -īvī* hebben, is als regel de lange vocaal óók in het part. perf. pass. doorgevoerd. Ook hier zien we dus weer een aansluiting zowel naar de kant van het infectum als van het perfectum, met als resultaat de doorvoering van een regelmatig (dus jong) paradigma van het type *-āvī -ātus -āre*, *ēvī -ētus -ēre*, *-īvī -ītus -īre*; *flāvī flātus flāre*, *flēvī flētus flere*, *audīvī audītus audīre*. Wel treden bij dit type vaker aarzelingen op; zo hebben we bij *experior* het adj. *experītus*, als tegenhanger van *imperītus*, tegenover het part. *expertus*, dat waarschijnlijk

beïnvloed is door *repertus* en *compertus* (composita van *pario partus*); *opperior* heeft zowel *opperītus* als *oppertus*; *applicātus* staat naast *im-plicitus*; *sepelio sepelīvī* heeft normaal *sepultus* maar bij Cato *sepelītus* etc.

§ 316. De doorvoering van de lange vocaal door geheel het paradigma heeft echter geregeld plaats in de grote groepen der secundaire verba van de 1. en 4. conj., type *laudāvī laudātus laudāre*, *fīnīvī fīnītus fīnīre*, wat leidt tot een groot aantal jonge part. perf. pass. op *-ātus* en *-ītus*: b.v. *cūrātus fugātus gustātus mūnītus potītus pūnītus*.

§ 317. De denominativa van *u*-stammen hebben in hun part. perf. pass. vóór *-tus* lange ū doorgevoerd: *acūtus metūtus statūtus tribūtus* bij *acuo metuo statuo tribuo*. Deze ū treedt daarnaast ook nog op in enkele andere gevallen. Bij *volūtus* is ze wel op haar plaats, daar we hier moeten uitgaan van de tweelettergrepige basis *velŭ̄-*. Analogisch hiernaar en wellicht mede onder invloed van vormen als *statūtus* hebben we dan verder *solūtus locūtus secūtus*; het laatste vervangt een ouder *sectus, zoals kan blijken uit de vorm van het intensivum *sectārī*.

§ 318. Een invloed van het vocalisme van infectum- zowel als van perfectumstam demonstreert zich nog in *(g)nōtus* naar *(g)nōsco nōvī* naast het oudere *co-gnitus*; verder ook in *dē-lētus* naar *dē-lēvī dēlēre* (op zijn beurt analogisch naar *dē-lēvī*) tegenover *lēvī litus linere*. Ten slotte hebben, zoals we beneden zullen zien, de perfecta op *-sī* een groot aantal part. perf. pass. op *-sus* (i.pl.v. *-tus*) naar zich toe getrokken.

Klankveranderingen

§ 319. De achtervoeging van het suffix *-to-* achter de verbaalstam gaf aanleiding tot een aantal automatisch optredende verschuivingen in de uitspraak van de vocalen zowel als van de eindconsonanten van de verbaalstam.

Vocalen

§ 320. Voor de rekking van de stamvocaal in gevallen als *āctus fāctus lēctus vīsus ēsus* etc. vergelijke men I § 19, 2. Voor de rekking in *mēnsus pēnsus pānsus sēnsus* e.a. zie men I § 19, 1. Voor de wisseling van *a*, *i* en *e* in gevallen als *factus* : *cōnfectus cōnficio* of *retentus* : *retineo* vergelijke men I §§ 114, 115 en 117. Voor de overgang van *-ol-* tot *-ul-* in *cultus* naast *colo* zie men I § 21, 2b.

Consonanten

§ 321. Bij de stammen die op consonant eindigen, leverde de achtervoeging van *-to-* groepen op van twee of van drie consonanten, die de voor deze groepen normale veranderingen ondergingen. Zo b.v. *auctus* : *augeo*, *scrīptus* : *scrībo*, *ultus* < < *ulc-tos : *ulcīscor*, *emptus* : *emo* (I §§ 139-151). In de gevallen waarin de verbaalstam op een dentaal eindigt, ontwikkelde de combinatie dentaal + dentaal zich tot *-ss-*, dat na lange vocaal of diftong tot *-s-* werd vereenvoudigd (I §§ 144, 1a en 81); b.v. *caesus* : *caedo*, *fissus* : *findo*, *flexus* : *flecto*, *gressus* : *gradior* (*gressus* met *e* uit composita als *ingressus* tegenover *grassārī*, dat een ouder *grassos verondersteit), *iussus* : *iubeo* (met *-b-* < *-dh-*), *missus* : *mitto*, *plausus* : *plaudo*, *rīsus* : *rīdeo*, *sēnsus* : *sentio*.

Uitbreiding van het type op *-sus*

§ 322. De vormen op *-sus* blijken een sterke vitaliteit te bezitten, zodat zij in staat waren langs de weg der analogie hun gebied dermate uit te breiden, dat zij als het ware een variant van het normale part. perf. pass. op *-tus* zijn geworden, en zodoende op tal van plaatsen terecht zijn gekomen waar zij oorspronkelijk niet thuis hoorden. Zij werden hierbij krachtig gesteund door de perfecta op *-sī*, die heel vaak een part. op *-sus* (i.pl.v. *-tus*) naar zich toe trokken; zo b.v. *fluxus* : *fluxī fluo* (maar *fluctus* -ūs), *haesus* : *haesī haereo* (naast *haesitāre*), *mānsus* : *mānsī maneo*, *mersus* : *mersī mergo* (maar *mertāre*), *pressus* : *pressī premo*, *sparsus* : *sparsī spargo*, *tersus* : *tersī tergo*.

§ 323. Bepaalde werkwoorden met *-ll-*, dat ontstaan was uit *-ld-*, hebben volgens de normale regels van de lat. uitspraak hun part. perf. pass. op *-sus*, doordat *-ld-tus* > *-ls-sus* > *-l-sus* (I § 144, 1a), b.v. *sallo* < **saldō* met *salsus*. Naar analogie hiervan hebben ook verschillende andere werkwoorden met *-ll-*, dat nochtans niet terugging op *-ld-*, hun part. perf. pass. op *-sus*; zo *excelsus* : *excello*, *falsus* : *fallo*, *pulsus* : *pello* (maar *pultāre*), *vulsus* : *vello*.

§ 324. Overigens is de reden van het binnendringen van *-sus* vaak moeilijk te achterhalen. Zo b.v. *cēnsus* : *cēnseo*; *cēnsus* staat hier voor **cēns-tos*, cf. osc. *censtur*; in later tijd vormde zich *cēnsitus* onder invloed van *cēnsuī* en zelfs *cēnsētus* onder invloed van *cēnsēre*. Verder *cursus* : *curro*, *gāvīsus* : *gaudeo* (waarschijnlijk naar *vīsus* in de tijd toen *gaudeo* nog gesproken werd als **gāvideo*, en zo met *video* rijmde); *lāpsus* : *lābor* e.a.

Uitbreiding van andere typen

§ 325. 1. Op *-ātus*. De uitbreiding van dit type loopt parallel met de uitbreiding van *-āvī*. Op deze wijze verdringt het vaak oudere vormingen; zo *intonātus lavātus plicātus praestātus secātus sonātūrus* e.a., tegenover *attonitus lautus plicitus praestitus sectus sonitum*.

2. Op *-itus*: *bibitus* i.pl.v. *pōtus* bij *bibo*, *fefellitus* (Petronius) voor *falsus*, *fruitus* voor *fructus*, *impulitus* voor *impulsus*, *pepercitus* bij *parco*.

3. Op *-ūtus*. Over de uitbreiding van dit type vergelijke men boven § 317. In het laat-lat. schijnt dit proces echter nog aanmerkelijk verder te zijn gegaan, zoals kan blijken uit de frequentie van hiermee corresponderende vormen in de rom. talen, b.v. it. *venduto* fr. *vendu* etc.

DE AFZONDERLIJKE TEMPORA EN MODI VAN HET PERFECTUM-SYSTEEM

§ 326. Evenals het systeem van het infectum, kent ook het systeem van het perfectum drie indicativi: de ind. perfecti, de ind. plusquamperfecti en de ind. futuri exacti of futuri II;

hiernaast staan ook wederom twee conjunctivi: de conj. perfecti en de conj. plusquamperfecti. Een imperativus ontbreekt echter, afgezien van het geïsoleerde *mementō* bij *meminī* „wees gedachtig" (§ 182).

De ind. perf. act. heeft eigen uitgangen, die boven behandeld zijn (§ 181). De overige tempora en modi van het act. hebben de gewone uitgangen, die ook bij de vormen van het infectum in gebruik zijn (§ 174 vv.).

Alleen de vormen van het perf. act. worden van de perfectumstam gevormd. De vormen van het perf. pass. zijn gevormd met behulp van het participium op *-tus* en *-sus*.

Daar de vormen van de conj. perf. act. en die van het fut. ex. zeer veel onderlinge overeenkomsten vertonen, zullen zij tezamen worden behandeld.

Activum

De indicativus perfecti

§ 327. De uitgangen worden eenvoudig achter de stam gevoegd. Het paradigma vertoont dus het volgende beeld, waarbij de belangrijkste verkorte vormen (§ 302 vv.) zijn toegevoegd:

pepulī	*dīxī*
pepulistī	*dīxistī dīxtī*
pepulit	*dīxit*
pepulimus	*dīximus*
pepulistis	*dīxistis dīxtis*
pepulē̆runt	*dīxē̆runt*
pepulēre	*dīxēre*
laudāvī	*audīvī audiī*
laudāvistī laudāstī	*audīvistī audīstī*
laudāvit	*audīvit audiit*
laudāvimus	*audīvimus audiimus*
laudāvistis laudāstis	*audīvistis audīstis*
laudāvē̆runt laudārunt	*audīvē̆runt audiē̆runt*
laudāvēre	*audīvēre audiēre*

De indicativus plusquamperfecti

§ 328. *pepuleram dīxeram laudāveram* en *laudāram, audīveram* en *audieram* : -*ās* -*at* -*āmus* -*ātis* -*ant*.

De vormen eindigen op -*eram* < **is-ā-m*, dat dus het element -*is*- bevat (§ 180) en verder -ā- als kenmerk van het praeteritum, zoals ook in de imperfecta *er-ā-s laudā-bā-s* etc. (§ 214).

De conjunctivus plusquamperfecti

§ 329. *pepulissem dīxissem* en *dīxem, laudāvissem* en *laudāssem, audīvissem* en *audīssem* : -*ēs* -*et* -*ēmus* -*ētis* -*ent*.

De vormen eindigen op -*issem* < * -*is-sē-m*, dat wederom het element -*is*- bevat en verder -*sē*-, dat ook kenmerkend was voor de conj. imperfecti, zoals *es-sē-s laudā-rē-s* etc. (§ 232).

De conjunctivus perfecti en de indicativus futuri exacti

§ 330.

conj. perf.		ind. fut. ex.
pepulerim		*pepulero*
	pepuler ī̆ s	
	pepulerit	
	pepuler ī̆ mus	
	pepuler ī̆ tis	
	pepulerint	

Zo ook *dīxerim dīxero, laudāverim laudāvero* en *laudārim laudāro, audīverim audīvero* en *audierim audiero*.

§ 331. Hoewel de flexie van de conj. perf. en die van de ind. fut. ex. in de historische periode grotendeels samenvallen, is de oorsprong van beide verscheiden, en van deze verschillende oorsprong laten zich in de vóór-klassieke periode een aantal sporen aanwijzen.

De conj. perf. op -*erim* < *-*is-ī-m* bevat het element -*is*- en het suffix -ī- van de optativus. In oorsprong is hij wel een optativus bij een *is*-aoristus en als zodanig moet hij vergeleken

worden met de vormen van het type *faxim* -*īs* (§ 230, 3). Afgezien van de normale verkortingen vóór -*m* -*t* -*nt* in 1. en 3. sing. en in 3. plur., was de *i* in deze vormen dus lang. Het fut. ex. op -*ero* < *-*is-ō* is formeel de corresponderende conjunctivus met korte themavocaal en normale uitgangen, zoals in de indicativus. Hij moet vergeleken worden met de vormen van het type *faxo* (§ 222 vv.).

§ 332. Oorspronkelijk zijn de beide paradigmata dan ook gescheiden geweest en hebben zij er aldus uitgezien:

conj. perf.	ind. fut. ex.
pepulerim	*pepulero*
pepulerīs	*pepuleris*
pepulerit	*pepulerit*
pepulerīmus	*pepulerimus*
pepulerītis	*pepuleritis*
pepulerint	*pepulerunt*

Van de conj. perf. worden de vormen met ī nog regelmatig aangetroffen in het oud-lat. Zo bij Plt.: *nē dīxerītis* (Mil. 862), *vēnerīmus* (Bacch. 1132), *meminerīmus* (Cist. 11); bij Ennius *dederītis* (Ann. 194); bij Ter. *nōrīmus* (Ad. 271). De vormen op -*unt* in de 3. plur. fut. ex. zijn niet zonder meer overgeleverd, maar kunnen misschien vermoed worden in sommige varianten bij Plt., die mogelijkerwijze niet als eenvoudige schrijffouten verklaard moeten worden. Zo *attulerunt* (Poen. 617 C D), *dēvītāverunt* (Rud. 168 C D *dēvītārunt* B). Van de andere kant moet hier echter reeds vroeg -*int* opgekomen zijn, zoals blijkt uit *cōnstiterint* (CIL I^2 585, 19 uit 111 v. Chr.). In de klass. periode worden zowel in de conj. perf. als in de ind. fut. ex. de vormen met ī en met ĭ eenvoudig door elkaar, naar gelang de metrische behoeften dit vragen, gebruikt. De verwisseling der paradigmata zal wel haar uitgangspunt gevonden hebben in de 3. sing., waar -*īt* van de conj. perf. normaal tot -*ĭt* geworden was en dus samenviel met -*ĭt* van het fut. ex. Conj. perf. en ind. fut. ex. werden beide niet zeer veel gebruikt. Daardoor hadden zij een gebrek aan weerstand en heeft de verwisseling zich des te makkelijker ook over de andere vormen verbreid.

Passivum

§ 333. De tempora en modi van het perfectum passivum worden niet van de perfectumstam gevormd, maar worden uitgedrukt in de vorm van een omschrijving door middel van het part. perf. pass. en de vormen van het infectum van *esse*. Dus *laudātus -a -um sum, eram, ero, sim, essem (forem)*. De omschrijving met *esse* is oer-italisch, zoals uit parallellen in de andere italische talen blijkt: osc. *scriftas set* = *scrīptae sunt;* umbr. *kuratu si* = *cūrātum sit*.

§ 334. Ten gevolge van de uitgesproken toestandelijke betekenis van het part. perf. pass. was de relatie tot het verleden bij de omschreven perfectum-vormen minder duidelijk dan bij het perfectum activum; *puella amata est* kan verstaan worden als „het meisje is bemind", maar ook als „het meisje wordt bemind". Ten einde de relatie tot het verleden duidelijk tot uitdrukking te brengen, zette reeds vrij vroeg een ontwikkeling in, die erop uitliep, dat de vormen van *sum* etc. door *fuī* etc. werden verdrongen. Zo vindt men reeds in het oud-lat. *factei sunt ... fueruntve* (Lex agr. 77 CIL I2 585). In de laat-lat. omgangstaal worden de vormen met *fuī* etc. de normale vormen, die dan ook in de romaanse talen voortleven, met name in de franse passé défini van het type *je fus aimé*. De omschrijving met *sum* anderzijds wordt nu gebruikt voor het praesens van het passivum en verdringt op deze plaats de oude passieve vormen. Zo gaat *amātus sum* met praesens-betekenis over in het fr. *je suis aimé*.

DE INFINIETE VORMEN

Infinitivi en participia

§ 335. De infinitivus van het perfectum activum eindigt op *-isse* en bevat dus naast *-is-* het formans *-se*, dat wij als kenmerk van de infinitivus praesentis activi kennen (§ 240, cf. *es-se*), dus *pepulisse dīxisse laudāvisse audīvisse*. De inf. kent verkorte vormen als *dīxe nōsse laudāsse audīsse* (§ 302 vv.).

Het passivum heeft de omschreven vormen *laudātus (-a -um) esse* etc., later *laudātus* etc. *fuisse*.

§ 336. Een participium kent het perfectum alleen voor het passivum. De vorming ervan is uitvoerig besproken in §§ 310-325. Van dit part. perf. pass. worden afgeleid de infinitivus (en het participium) futuri activi en het supinum.

§ 337. De infinitivus futuri activi op *-tūrum (-tūrus -a -um esse)*: het oud-lat. heeft de ongedeclineerde vorm op *-tūrum* (zonder toevoeging van *esse*) voor het masc. en fem., zowel voor sing. als plur. Bij Plt. vinden we b.v. (zonder accusativus-subject) *neque sim facturus quod facturum dixeram* (Pseud. 565); en Cato heeft *polliciti sese facturum omnia* (bij Priscianus II 475, 23 K). Het is mogelijk (hoewel geenszins zeker, daar de oorsprong dezer vormen niet voldoende verklaard kan worden), dat de onverbogen vorm op *-tūrum* zonder *esse* de oorspronkelijke toestand vertegenwoordigt. In dit geval moeten we aannemen, dat *esse* naderhand is toegevoegd en dat de flexie *-tūra -tūram -tūrōs esse* etc. secundair is ontstaan naar analogie van het zoveel meer verbreide gebruik bij het part. perf. pass. Vervolgens moet zich dan uit deze verbinding met *-esse*, eveneens onder invloed van het part. perf. pass., het part. fut. act. op *-tūrus -a -um* hebben losgemaakt.

§ 338. De verbaalstam van deze vormen is als regel dezelfde als bij het part. perf. pass. Geleidelijk demonstreert zich echter een tendentie tot aansluiting bij de stam van het infectum, meestal in de vorm van *-itūrus*. Zo bij de latere vormen *paritūrus* naast *partus*, *moritūrus* naast *mortuus*, *oritūrus* naast *ortus*, *fruitūrus* naast *frūctus*, *abnuitūrus* naast *nūtus*, *ignōscitūrus* naast *ignōtus* e.a. Natuurlijk ook *-ātūrus* parallel met jonger *-āvī -ātus* i.pl.v. *-uī -itus*. Zo *iuvātūrus sonātūrus secātūrus*.

Het supinum

§ 339. In zijn stamvorming sluit het supinum zich geheel aan bij het part. perf. pass. Het is gevormd als een abstract verbaal-substantivum op *-tus (-sus)* met gen. op *-ūs* (§ 15) en komt in twee vormen voor:

1. op *-tum*: *pulsum doctum laudātum audītum* etc., als accusativus van doel na werkwoorden van beweging, zoals *īre venīre*

mittere: *opitulātum īre*, *cubitum īre*, *pessum īre* of *dare* „te gronde gaan" of „te gronde richten" etc.

2. Van bepaalde werkwoorden en afhankelijk van bepaalde adjectiva vinden we vormen op *-tuī* als dativi van doel; b.v. *istaec lepida sunt memoratui* „dat is aardig om te vermelden" (Plt. Bacch. 62), *satui semen ... dederit nemini* „zaad om te zaaien geve hij aan niemand" (Cato, agr. 5, 3). Meestal worden echter vormen op *-tū* gebruikt, die waarschijnlijk niet als dativi, maar als ablativi limitationis gezien moeten worden: *facile dictu* „gemakkelijk om te zeggen", *quod scitu opus est* „wat men moet weten", *si hoc fas est dictu* „indien het geoorloofd is dit te zeggen".

§ 340. Het supinum handhaaft zich op de duur niet en wordt buiten het litteraire proza, zowel in de omgangstaal als in de dichtertaal, steeds meer verdrongen door de infinitivus. In de romaanse talen leeft het niet voort.

§ 341. De infinitivus futuri passivi van het type *datum īrī* berust op een verbinding van het supinum met de onpersoonlijk gebruikte infinitivus passivi van *eo* „ik ga". In plaats van *īrī* vindt men in het oud-lat. ook wel *īrier*; zo *praedatum irier* (Plt., Rud. 1242). Op de duur werden de beide bestanddelen zo nauw met elkander verbonden gevoeld, dat de intervocalische *-m-* werd verwaarloosd, zodat schrijfwijzen ontstaan als *redditu-īrī dēbitu-īrī datu-īrī*.

WOORDINDEX

De cijfers verwijzen naar de bladzijden.

L

M

INHOUD